

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

На правах рукопису
УДК: [94:35.07](477.5)''175/179''

Прокоп Тарас Ігорович

**ПЕТРО РУМ'ЯНЦЕВ-ЗАДУНАЙСЬКИЙ ТА ЛІКВІДАЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.**

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Добржанський Олександр Володимирович

доктор історичних наук, професор

Чернівці - 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	25
1.3. Методологічні підходи та методи дослідження.....	30
РОЗДІЛ 2. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ П. РУМ'ЯНЦЕВА НАМІСНИКОМ МАЛОРОСІЇ	
2.1. Гетьманщина в останній період свого існування.....	39
2.2. Формування світогляду П. Рум'янцева щодо розвитку Гетьманщини та його взаємини з Катериною II.....	51
РОЗДІЛ 3. ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЗА НАМІСНИЦТВА П. РУМ'ЯНЦЕВА	
3.1 Впровадження П. Рум'янцевим управлінських реформ.....	70
3.2 Соціально-економічні та суспільно-культурні зміни у Гетьманщині за намісництва П. Рум'янцева.....	103
РОЗДІЛ 4. П. РУМ'ЯНЦЕВ ТА УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА В УМОВАХ ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ	
4.1 Роль П. Рум'янцева в процесі кооптації української еліти в соціальну верству російського дворянства.....	126
4.2 Взаємини П. Рум'янцева із прихильниками традиціоналістичних поглядів щодо статусу Гетьманщини.....	149
ВИСНОВКИ.....	168
Список використаних джерел та літератури.....	176

ВСТУП

Актуальність теми. У 60-х роках XVIII ст. автономний розвиток Лівобережної України увійшов у фінальну стадію свого розвитку. Замість гетьманського управління було створено інститут намісництва на чолі з П. Рум'янцевим. Його діяльність мала вирішальне значення для остаточної інкорпорації Гетьманщини в систему управління Російської імперії.

Процес змін та реформування охопив фактично всі сфери суспільно-політичного та соціально-економічного життя – органи влади різних рівнів, фінансові структури, суд і судочинство, систему комунікацій, а також, що не менш важливо, відбулися зміни в соціальних відносинах на Лівобережній Україні. Діяльність П. Рум'янцева на посаді генерал-губернатора Малоросії призвела до посилення національної асиміляції та русифікації вищих верств населення регіону. Отже, в зазначений період П. Рум'янець став однією з ключових фігур, яка визначала напрями реорганізації колишньої Гетьманщини і суттєво впливала на хід реформ. Безперечно, його діяльність на посаді генерал-губернатора Малоросії заслуговує глибшого вивчення як яскравого представника російського істеблішменту, який втілював на практиці задумки імператриці Катерини II та правлячих кіл Російської імперії.

На сьогодні постать П. Рум'янцева як адміністратора, керівника генерал-губернаторства недостатньо висвітлена як в українській, так і в зарубіжній історіографії. Досі зберігається стереотипне уявлення про нього як полководця і військового діяча, але ніяк не чиновника вищого рангу, під управлінням якого перебували чималі українські території.

Дисертаційне дослідження є важливим для вивчення історії України модерної доби і дає можливість оцінити роль окремих постатей, зрозуміти особистісний фактор у процесі ліквідації автономії Гетьманщини.

Вивчення діяльності П. Рум'янцева як адміністратора в 1764 – 1796 рр. є необхідною умовою для всебічного осмислення процесу завершення існування такої самобутньої форми української автономії, якою була Гетьманщина.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича і є складовою частиною державної науково-дослідної програми “Актуальні питання історії соціально-економічного, суспільно-політичного та національно-культурного життя України” (Номер державної реєстрації 0111U003623).

Об'єкт дослідження - Гетьманщина в перехідний період від автономії до її повного злиття з російською імперською системою.

Предмет дослідження – діяльність П. Рум'янцева на посаді генерал-губернатора Малоросії та комплекс засобів, які використовувалися ним для зміни політичних та соціально-економічних відносин у регіоні з середини 60-х до середини 90-х років XVIII ст.

Мета роботи - на основі комплексного аналізу неопублікованих та опублікованих документів, наукових праць, дослідити місце і роль графа П. Рум'янцева у процесі ліквідації автономії Гетьманщини та проведенні низки соціально-економічних і суспільно-політичних реформ.

У дослідженні ставляться такі завдання:

- проаналізувати становлення поглядів П. Рум'янцева щодо управління Гетьманщиною;
- простежити роль П. Рум'янцева у діяльності Другої Малоросійської колегії;
- проаналізувати суть реформ, що проводилися на території Гетьманщини під управлінням П. Рум'янцева;
- дослідити роль П. Рум'янцева у суспільно-політичних та соціально-економічних процесах на Лівобережній Україні;

- з'ясувати ставлення П. Рум'янцева-Задунайського до козацької старшини і його роль у процесі кооптації української еліти другої половини XVIII ст.;
- визначити наслідки діяльності П. Рум'янцева на посаді генерал-губернатора Малоросії.

Географічні межі дослідження - територія колишньої Гетьманщини, яка включала в себе Київщину, Новгород-Сіверщину та Чернігівщину (землі Лівобережної України). Сучасна територія Чернігівської, Полтавської та частини Київської, Черкаської і Сумської областей.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1764 р., коли за наказом імператриці П. Рум'янцев був призначений генерал-губернатором Малоросії, та власне до його смерті у 1796 році. Хоча, щоб з'ясувати передумови створення інституту генерал-губернаторства та причини призначення адміністратором земель Лівобережної України П. Рум'янцева, доводилось вдаватись до аналізу подій, які передували 1764 р., при цьому не порушено цілісності викладу.

Методи дослідження. Наукове дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, плюралізму, системності та ідеологічно неупередженого підходу до складних явищ суспільного життя. У дослідженні використано низку методів, зокрема: методи синтезу та аналізу, біографічний, структуралізму, систематизації, типологізації, історико-порівняльний та історико-хронологічний.

Наукова новизна одержаних результатів визначена висвітленням і постановкою авторської концепції дослідження, об'єктивним аналізом і неупередженою оцінкою діяльності П. Рум'янцева-Задунайського на посаді генерал-губернатора Малоросії. Суть роботи полягає в комплексному дослідженні зазначених питань, а також визначенні ролі П. Рум'янцева-

Задунайського в інтеграційних процесах XVIII ст. та виявленні концепції політичного розвитку України у другій половині XVIII ст.

При проведенні дослідження автор одержав ряд результатів, які окреслили його наукову новизну та відображені у таких положеннях:

Уперше:

- введено до наукового обігу нові джерела, які дають більш повну картину адміністративної діяльності П. Рум'янцева-Задунайського;
- розглянуто проблему знищення української автономії крізь призму діяльності П. Рум'янцева-Задунайського;
- проаналізовано кореляцію діяльності П. Рум'янцева з настановами Катерини II;
- розкрито вплив П. Рум'янцева на суспільно-політичні та соціально-економічні процеси в Гетьманщині;
- охарактеризовано політику П. Рум'янцева щодо української еліти;

Уточнено:

- біографічні дані П. Рум'янцева та окремих представників української старшини;
- причини ліквідації Гетьманщини та створення Другої Малоросійської колегії з призначенням генерал-губернатором Малоросії П. Рум'янцева-Задунайського;
- вплив реформ, проведених під керівництвом П. Рум'янцева-Задунайського, на історичний розвиток Лівобережної України;
- особливості взаємовідносин між козацькою елітою та генерал-губернатором П. Рум'янцевим-Задунайським.

Набуло подальшого розвитку:

- твердження про використання царським урядом системи підкупів та преференцій у процесі інкорпорації української держави і підтверджено роль П. Рум'янцева у цих заходах.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що її матеріали, положення та основні висновки можуть бути використані при розробці широкого кола проблем з історії України. В першу чергу, це науково-дослідницька робота, яка стосується питання ліквідації української державності у нові часи, українсько-російських політичних взаємин, з'ясування механізмів підпорядкування різних сфер політичного життя України загальноімперським нормам, висвітлення історичних постатей української історії другої половини XVIII ст. Крім того, робота може бути використана у навчанні, у процесі розробки та викладання нормативних та спеціальних курсів як у вищих навчальних закладах, так і в школах, а також при підготовці загальних наукових праць, підручників і популярних нарисів.

Матеріали дослідження можуть знадобитися у практичній, громадсько-політичній та краєзнавчій діяльності. Результати наукової роботи доцільно використовувати для проведення виставок, тематичних просвітницьких заходів, публічних лекцій, а також з метою нейтралізації впливу політичної пропаганди.

Апробація одержаних результатів. Основні наукові висновки та положення дисертаційного дослідження були апробовані на засіданнях кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (2012 - 2015 рр.), а також на наукових конференціях: IX Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 95-й річниці Буковинського народного віча (Чернівці, 25-26 жовтня 2013 р.); науково-практична конференція “Хотинщина в контексті воєнного протистояння Росії, Австрії і Туреччини у XVIII ст. (До 275-ї річниці Ставчанської битви)” (Хотин, 12 вересня 2014 р.); IV Міжнародна наукова

конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії” (Рівне, 10-11 грудня 2014 р.); IV Всеукраїнська науково-практична конференція “Науковий діалог “Схід-Захід” (Кам’янець-Подільський, 25 травня 2015 р.); 5-та Всеукраїнська наукова конференція “Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук” (Дніпропетровськ, 28 серпня 2015 р.).

Публікації. Результатом дослідження є десять публікацій, з них шість статей у фахових виданнях, одна з яких в іноземному виданні.

Структура роботи відповідає меті та завданням дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів, які діляться на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури. Один із розділів присвячений історіографії та методології дослідження.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

П. Рум'янцев є знаковою постаттю як російської, так і української історії. Але його роль у цих двох країнах неоднакова: в Росії П. Рум'янцева більше знають як талановитого військового діяча і його військовим здобуткам присвячено чимало робіт російських істориків, тоді як в Україні він, у першу чергу, сприймається як генерал-губернатор. Але незважаючи на важливість його особи у вітчизняній історіографії, відкритим залишається питання визначення його функціональної ролі в системі тогочасної політико-адміністративної організації України зокрема, і Російської імперії загалом.

Наукові дослідження щодо діяльності П. Рум'янцева на посаді генерал-губернатора Малоросії можна поділити на три етапи: дорадянський (кін. XVIII – поч. XX ст.), радянський (друга половина 20-х рр. - кінець 80-х рр. XX ст.) і власне сучасний, який розпочався з проголошенням державної незалежності України. Сучасні дослідження розділено на три групи за географічним принципом: дослідження українських істориків, зарубіжних (в більшій мірі - російських) та українських істориків з діаспори. Кожен з цих періодів відрізняється методами та підходами до вивчення історичних процесів на території Гетьманщини.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. дослідники в основному обмежувалися констатацією історичних фактів і не зосереджували свою увагу на більш глибоких суспільно-політичних процесах. Значна частина істориків цього

періоду обмежувалася написанням памфлетів на честь правителів та вихвалянням їхньої діяльності.

Першим історичним твором, у якому відображалась діяльність П. Рум'янцева на посаді генерал-губернатора Малоросії, була праця В. Рубана (1777 р.) “Короткий літопис Малої Росії” [288]. Праця була видана в Санкт-Петербурзі під егідою О. Безбородька. Її автор стояв на засадах концепції єдності князівського і козацько-державного періодів української історії й обмежився лише констатацією фактів існування інституту гетьманства, призначення в Україну генерал-губернатора та заснування Другої Малоросійської колегії.

Невідомий автор праці “Історія Русів”, яка завершується описом подій 1769 року, не приділив уваги діяльності самого П. Рум'янцева, а лише констатував факт відставки К. Розумовського, заснування Другої Малоросійської колегії та власне призначення П. Рум'янцева генерал-губернатором. Він зазначив, що “ця колегія вступила в правління, як роса на пажить і як іній на руно, тобто, з повною тишею, що відрізняло її від попередньої Малоросійської колегії, яка мала бурхливий характер” [137 с. 255].

Власне відсутність аналізу подій, пов'язаних з ліквідацією Гетьманщини, має об'єктивні причини, оскільки вони вступали в суперечку із національно-державницькими позиціями того часу. Тому досліджувати окреслене питання було подекуди й небезпечно для істориків.

До перших робіт, у яких відображається діяльність П. Рум'янцева, належить праця В. Ломиковського “Словник Малоросійської старовини”. У статті про діяльність П. Рум'янцева науковець наголошував на рівноправності українських адміністраторів з російським дворянством. Він визначив напрями діяльності та об'єкти управління колегії. Ломиковський пише, що вона була закрыта у 1782 році через те, що російська влада прагнула встановити одноманітну губернську систему. Як зазначив у вступному слові до

словника О. Лазаревський, при написанні праці Ломиковський використовував особисті свідчення людей, які були свідками цих історичних подій. У суспільно-політичному плані автор вказав на наступне значення Малоросійської колегії: “Колегія перебувала у віданні Сенату і маючи в своєму підпорядкуванні всю Малоросію, являла собою верховне для нації місце” [249].

У зв’язку з початком процесу надання дворянських статусів представникам української старшини, значно пожвавилось вивчення родової історії, проте дослідників у першу чергу цікавили історично-правові докази, які б обґрунтовували їхнє право на отримання російського дворянства, і аж ніяк не цікавила історія козацької держави.

Так, у своїх історичних творах О. І. Рігельман та О. Ф. Шафонський, досліджуючи історію другої половини XVIII ст., зосереджували свою увагу на описі імперських актів, цінність яких полягала в розміщенні там розпоряджень Катерини II про надання чинів, відповідно до табеля про ранги, генеральним старшинам, що давало їм право на російське дворянство [314, с. 98].

Згодом, підхід до дослідження історії був дещо змінений і в історичній науці виділилися дві історичні школи – народників і державників. Перші досліджували історію народу та спиралися більше на національні особливості об’єкта дослідження, другі ж стверджували, що існує тільки історія держави, і базувалися на матеріалах діяльності владних структур, а також описували історичні події з державницької точки зору. Завдяки активній полеміці представників цих двох течій, була створена чимала база матеріалів для дослідження цієї теми. Народники в більшій мірі критикували діяльність П. Рум’янцева, оскільки той фактично знищив національні особливості українців та бажав стерти пам’ять про козацьке минуле, тоді як державники розглядали генерал-губернатора через призму проведених ним реформ і більшість з них оцінювали позитивно.

Історики народницького спрямування, які бачили козацьку еру як період боротьби населення тогочасної України за соціальну справедливість і свободу та проти експлуатації українського населення. Зокрема О. Лазаревський, який є автором більше ніж 400 праць з питань функціонування гетьманського суспільства, досліджував ліквідацію автономії Гетьманщини. Саме він відкрив “Опис Малоросії”, зроблений П. Рум’янцевим, а також, спираючись на матеріали з архівів, доводив факти фальсифікації історії України дворянством Російської імперії. О. Лазаревський в основному зосереджувався на соціальних аспектах життя людей того періоду. Його найвідомішою працею є “Опис старой Малоросии” [244]. Для дослідження намісництва П. Рум’янцева на території України цінними є наступні праці О. Лазаревського: “Исторические очерки полтавской лубенщины XVII - XVIII вв.” [243, с. 34], “По поводу ста лет от смерти гр. П. Рум’янцева” [246, с. 374], “Учитель гр. П. А. Рум’янцева Задунайского Т. М. Сенютович” [247, с. 223]. Він писав, що до відкриття намісництв у 1782 році “Рум’янцев представляв собою, так би мовити, того ж гетьмана, а Малоросійська колегія – ту ж таки Генеральну канцелярію” і що “форми нового управління були дуже схожі на попередні”. Сам О. Лазаревський глибоко не аналізував діяльність П. Рум’янцева та політичні процеси, які відбувалися на території України за його правління, основну свою увагу він зосередив на соціальній критиці Гетьманщини, констатуючи, що ліквідація влади старшини на чолі з К. Розумовським та встановлення влади генерал-губернатора П. Рум’янцева сприяли кращому соціальному становищу і зменшенню зловживань з боку старшин: “Незважаючи на своє походження, Розумовський не знав проблем своєї батьківщини і безпосереднє управління українськими землями доручав старшинам, яких в намаганнях закріпачити народ, міг стримувати тільки суворий нагляд великоросійських чиновників”.

До представників цього напрямку належить і М. Стороженко [300, с. 27], який, описуючи історичну долю козацтва, вважав 1764 рік переломним між епохою зовнішнього політичного з'єднання Гетьманщини з російською державою і епохою повного внутрішнього об'єднання Гетьманщини з Російською імперією. Він вказував, що після ліквідації гетьманської влади 1764 року та призначення генерал-губернатором П. Рум'янцева-Задунайського, процес асиміляції Лівобережної України з іншими частинами Російської імперії пішов “швидкими кроками”.

Д. Міллер, досліджуючи процес перетворення козацької старшини на російське дворянство, Малоросійську колегію називав “вищим краєвим правлінням”, а Рум'янцева – “головним представником центрального правління в краї, виразником об'єднувчої політики Катерини II” [260, с. 118]. В. М'якотин, вивчаючи проблеми закріпачення селянства, звертав увагу на соціальні реформи кінця XVIII ст. Історики народницького спрямування посідали провідні позиції в історіографії середини XIX – початку XX ст. Вони розглядали історію Гетьманщини як період боротьби мас за соціальну справедливість і свободу від українських землевласників, які експлуатували їх.

Яскравим представником народницької школи був В. Антонович, який завжди наголошував на соціальному походженні козацької верхівки Гетьманщини і говорив, що еліта формувалась з простого народу. Він різко критикував представників козацької старшини, які зреклися національного походження задля отримання дворянських титулів, і звинувачував їх у загибелі держави, називаючи антиподом українському народу, який все ж не забував про своє національне походження [187].

Історики державницького напрямку спрямовували свої пошуки на дослідження роботи державних органів в Україні та аналізували діяльність різних чиновників. Зокрема, А. Маркевич [253], розглядаючи аспекти українсько-російських відносин другої половини XVIII ст., говорить про

припинення політичного життя українського населення і каже, що його було принесено в жертву задля ідеї російського державного єднання, оскільки сила була саме на боці Росії [253, с. 4]. У своїй роботі історик спирався на маніфест від 10 листопада 1764 р. і звертав увагу на те, що “гетьманську владу було скасовано, а управління, з метою, відповідно до маніфесту “піднести малоросійський народ на вищий ступінь щастя” знову передано було Малоросійській колегії, з переважаючою в ній роллю великоросів і під управлінням генерал-губернатора П. Рум’янцева, який згодом фактично замінив собою колегію” [253, с. 13]. Тобто він фактично констатував, що незважаючи на декларації російського уряду щодо рівного представництва росіян і українців у владі колегії, провідну роль у ній все ж відігравали саме росіяни. Також автор звертав увагу на використання Катериною II ліберальних ідей як засіб лавірування та приховування реальних намірів імперської влади щодо українських земель, наслідком чого стало перетворення Лівобережної України у звичайну губернію Російської імперії.

Чи не єдиною працею цього періоду, яка стосувалася виключно діяльності П. Рум’янцева та Другої Малоросійської колегії, є робота Г. Максимовича “Діяльність Рум’янцева-Задунайського по управлінню Малоросією” [252]. На його думку, Малоросійська колегія була особливою формою правління українськими землями, а саме Друга колегія була правонаступницею Першої Малоросійської колегії, яка існувала у 1734 - 1751 рр., і, по суті, вони мало чим відрізнялися одна від одної, хіба що в Другій колегії з подачі Катерини II було збільшено кількість членів, українські чиновники зрівнювалися в правах з російськими і було змінено порядок проведення засідань. Він також писав, що П. Рум’янцев отримав чимало прав і повноважень, які за своїм обсягом фактично рівнозначні гетьманській владі. Крім того, Максимович зазначав, що генерал-губернатор був повністю незалежний від колегії і, по суті підпорядковувався тільки імператриці та

Сенату. Проте, це дослідження досить поверхнєве і застаріле, а відтак, не розкриває повністю ролі П. Рум'янцева в історичних процесах на території Лівобережжя в другій половині XVIII ст.

Діяльність П. Рум'янцева відобразив в своїй “Истории России с древнейших времен” відомий російський історик – С. Соловйов. В своїй праці він досить детально показує взаємини П. Рум'янцева з Катериною II через листування і особливо зосереджує увагу на тривожних листах генерал-губернатора щодо діяльності “Комісії для складання нового Положення” Соловйов називав Малоросійську колегію – іноземним органом, а також припускає, що настанови Катерини II Рум'янцеву, були повністю написані Г. Тепловим [296, с. 234].

Досить точно охарактеризував події в Гетьманщині в другій половині XVIII ст. М. Грушевський. Стосовно Другої Малоросійської колегії він писав: “ціла однак та колегія не багато значила, зроблено її тільки для форми, а властивим правителем був Рум'янець і йому цариця доручила сповняти свою програму: вести Україну до повного скасування українських порядків і заміни їх законами і порядками російськими” [214, с.176].

М. Слабченко, досліджуючи державні установи України у XVII-XVIII ст., порівнював діяльність Першої та Другої Малоросійських колегій і говорив, що остання була запроваджена не як контролюючий, а як вищий орган місцевого управління України [292, с.184].

На початку XX ст. погляди істориків щодо Гетьманщини набувають нових форм. Вони відкинули ідеї народників і виробили нову “державницьку” школу. У працях дослідників цього періоду вже переважає переконання про Гетьманщину як незалежне державне утворення. Звичайно, основну увагу вони зосереджували на ранньому періоді історії Гетьманщини, певну увагу приділяли процесу ліквідації інституту гетьманства, проте в їхніх працях міститься зовсім мало інформації стосовно діяльності П. Рум'янцева та

очолюваної ним Малоросійської колегії. У своїй основі вони досліджували приклади опору імперській політиці.

У 1905 році вийшла праця історика В. Павелка, в якій одним із вирішальних факторів руйнування української державності визначався надзвичайний зовнішній вплив та соціально-економічне становище українського народу. Відсутність протесту з боку українців проти знищення їх прав Павелко пояснював “торжеством соціально-економічного принципу над національно-автономістичними тенденціями”. Також він зазначав, що “погоня малоросійської старшини за привілейованим соціальним становищем – “благородним” російським дворянством – стала тією чечевичною юшкою, ціною якої в останню хвилину був проданий нею старий уклад українського життя. Жадоба збагачення, яка охопила старшину, ще дещо раніше роз’єднала її з народом і привела народні маси до злиднів, рабства і затурканості, внаслідок чого старшина, якщо б і захотіла, не могла б вже опертися на народ у боротьбі за свої національні права” [267, с. 344]. Цим самим історик відзначав роль самого П. Рум’янцева у процесі цієї асиміляції, оскільки саме генерал-губернатор робив усе можливе, аби привернути на свій бік старшину. Протилежну до народницької думку висував В. Липинський, який наполягав на аристократичності походження козацької старшини Гетьманщини.

Історією Гетьманщини другої половини XVIII ст. цікавилися і західноєвропейські дослідники. Зокрема, французький і німецький історик Жан-Бенуа Шерер досліджуючи історію козаків, досить детально описав процес інкорпорації українських земель Російською імперією в другій половині XVIII ст. Він відзначав особливу жорстокість, яку проявляв Рум’янцев до козаків, які виступали за відновлення автономних прав [316].

У радянський період дослідження теми ліквідації Гетьманщини та процесу інкорпорації автономних структур української державності були майже неможливі у зв’язку з великим ідеологічним тиском тоталітарної

системи на вивчення історії. В цей час питання ліквідації автономії Гетьманщини фактично не висвітлювалось, оскільки, відповідно до задекларованого державного курсу, історики повинні були говорити про процеси, які поєднували український та російський народи, і аж ніяк не акцентувати увагу на подіях, які показували відмінний шлях історичного розвитку. В певні періоди вони змушені були повністю відійти від будь-яких тверджень про існування елементів української державності.

Дослідження цього періоду радянськими істориками обмежувалось питаннями соціального незадоволення, а також активно пропагувалася ідея спільності українського і російського народу. П. Рум'янцева, у свою чергу, розглядали переважно як російського полководця, мало звертаючи увагу на його адміністративну роботу. Все це було викликано бажанням піднесення військової могутності російської державності і Рум'янцев мав стати прикладом для майбутніх військових подвигів представників Радянського Союзу. Так, у 1944 році була видана праця Н. Коробкова “Фельдмаршал П.О. Рум'янцев-Задунайський” [239], 1951 року – праця Ю. Клокман “Фельдмаршал Рум'янцев в период русско-турецкой войны 1768 – 1774 гг.” [233], 1988 року – повість Ю. Лубенкова “Фельдмаршал службы российской” [250] та ще багато інших.

Можливості більш-менш об'єктивного дослідження цього періоду з'явилися з початком так званої “перебудови” та впровадження політики “гласності”. З цього часу історики почали переосмислювати процеси минулого та вказувати на історичні фальсифікації, які здійснювались під тиском царського, а згодом радянського режиму.

В умовах лібералізації комуністичного режиму в Україні до дослідження діяльності Другої Малоросійської колегії та генерал-губернатора П. Рум'янцева звернувся відомий дослідник історії О. Путро. У своїй дослідницькій роботі “Лівобережна Україна в складі Російської держави в другій половині XVIII ст.” він звернув увагу на кроки імперської влади щодо переведення козацтва на

регулярну військову службу та уніфікації порядків Гетьманщини з всеросійськими в плані виконання населенням військового обов'язку [279, с.123]. Також він показав процес перетворення козацької старшини в дворянство та закріпачення селян і козаків. О. Путро розкрив сутність старшинської панівної верхівки, а також простежив юридичне оформлення кріпосних відносин того періоду.

Зі здобуттям Україною незалежності зникли будь-які ідеологічні обмеження щодо роботи істориків, і на сучасному етапі чимало дослідників почали займатись виявленням фактів фальсифікації історії попередніх років, а також досліджувати теми, на які в умовах тоталітаризму було накладено табу. Не маючи на собі ідеологічного тягаря, українські історики отримали можливість об'єктивно і комплексно підійти до вивчення історії України XVIII ст. Проте основна увага істориків сучасності зосереджена на дослідженні періодів правління гетьманів, коли Гетьманщина користувалась автономією, або ж позицій української еліти XVIII ст.

Вагомий внесок у дослідження козацької еліти зробили В. Степанков, В. Смолій та О. Гуржій. У своїх роботах О. Гуржій стверджував, що не варто розмежовувати козацьку старшину та шляхту, оскільки, на його думку, між ними не було суттєвої різниці. Хоча варто зазначити, що шляхта отримувала підтвердження своїх прав від гетьмана, і надавалися вони, в першу чергу через лояльне ставлення до влади, а козацька старшина, в основному, отримувала привілеї через активну участь у суспільно-політичних процесах: вони фактично отримували спершу значно вищий статус, але їхні права не були надійно захищені, а із ліквідацією автономії вони взагалі перебували в підвішеному становищі і єдиним виходом збереження своїх прав вбачали в нобілітації. В. Смолій та В. Степанков прийшли до висновку, що козацька еліта, керуючись власними егоїстичними амбіціями і виступаючи з позицій конформізму, не чинила належного опору російському наступу на українську автономію. У

своїй праці “Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації” автори вказують, що з призначенням П. Рум’янцева “козацька держава фактично втрачає політичну автономію, а наступні десятиліття (до середини 80-х рр.) були “часом агонії її рештків” [294, с. 293].

У сучасній українській історіографії відсутні праці, які стосуються генерал-губернаторської діяльності П. Рум’янцева. Це питання згадується лише опосередковано в більш загальних дослідженнях, як-от у працях Н. Яковенко, яка у своїй роботі з історії України велику увагу приділяє процесу інкорпорації Лівобережної України в систему Російської імперії [318]. Вона детально аналізує причини усунення від влади К. Розумовського та призначення П. Рум’янцева генерал-губернатором Лівобережної України.

Ще одним дослідником Другої Малоросійської колегії є О. Струкевич [302]. У своїх працях він розглядає причини створення, визначення завдань і напрямків політичної та адміністративної діяльності Другої Малоросійської колегії. На його думку, шляхом нобілітації козацька старшина Гетьманщини прагнула зберегти за собою право на володіння маєтностями. Тут звертається увага й на те, що козацька еліта не спиралася на своє право існувати в окремій державі, яке було закріплено початковими договорами з російськими правителями, а віддавала перевагу служінню монарху, відтак з відставкою гетьмана К. Розумовського вони вбачали єдиним своїм правителем Катерину II і в більшості випадків корилися наказам, які йшли з Петербурга. На думку О. Струкевича, само ідентифікація української еліти цього періоду перебувала в перехідній стадії - від династично-конфесійної до національної. Так само як і В. Смолій та В. Степанков, він показав еволюцію поглядів козацької старшини, починаючи від політичної автономії до суверенітету, а в період правління П. Рум’янцева – відхід від суверенітету та повернення до пост суверенної автономії.

В. Горобець, О. Струкевич, Н. Яковенко, М. Слабченко та інші у своїх дослідженнях історії України XVIII ст. схилиються до думки, що внутрішньополітична боротьба за владу і багатство в державі, а також складне геополітичне розташування стали аспектами, якими вдало скористався П. Рум'янцев-Задунайський, щоб виконати настанови імператриці, і що в кінцевому результаті призвело до втрати української державності та втрати козацькою верхівкою статусу національної еліти. Дослідженням цього періоду також займалися: В. Антонович, М. Бармак, Д. Демиденко, В. Заруба, В. Кононенко, В. Кривошея, Т. Литвинова, В. Панашенко, О. Репан, Л. Фицик, А. Філінюк, В. Яценко та інші.

В окрему групу можна виділити історичні дослідження українських істориків з діаспори. Не будучи обтяженими гнітом тоталітарної системи, вони могли об'єктивно оцінювати процеси української історії, але разом з тим мали обмежений доступ до джерел, більшість яких були зосереджені на території, яка контролювалася радянським режимом.

Проблема інтеграції Гетьманщини в імперські структури Росії цікавила діаспорних істориків – Д. Дорошенка, А. Яковліва, О. Оглоблина, З. Когута та ін. У своєму “Нарисі Історії України” Д. Дорошенко називає відставку Розумовського передумовою до знищення самобутності української державності: власного управління, власного війська, власного судочинства, власних фінансів та інших проявів державності. Він також звертає увагу на те, що з 1764 року фактично вся влада була зосереджена в руках генерал-губернатора П. Рум'янцева-Задунайського, і саме його Дорошенко називав домінуючим суб'єктом політичного життя в Україні. Історик також вдало зацентрував увагу на намірі російської сторони зіграти на класових антагонізмах задля введення в дію програми з ліквідації української автономії і “виступаючи в ролі оборонця народних мас проти пануючої верхівки в особі старшини, підкопувати політичну автономію краю”.

Андрій Яковлев у праці “Українсько-московські договори XVII - XVIII ст.” досліджував процес знищення української державності через призму міжнародних договорів між Гетьманщиною та Російською імперією. Він констатував, що після зруйнування Січі та поширення на Гетьманщину російського закону “про утворення губерній”, Малоросійську колегію було скасовано, а Гетьманщину поділено на три губернії. Разом з цим відбулось закріпачення селян, козацькі полки перетворились на карабінерні, церковні землі були секуляризовані, а на українську старшину поширилась дія “жалуваної грамоти” 1785 року, що призвело до асиміляції козацької еліти та поступового поглинання української державності. При цьому автор наголошував на невідповідності всіх цих дій укладеним договорам між Гетьманщиною та Російською імперією [318].

З діаспорних істориків вагомий внесок у дослідження історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. був зроблений О. Оглоблиним, який у своєму дослідженні “Люди старої України” довів, що, незважаючи на велику кількість тогочасної української еліти, яка готова була вірно служити Російській імперії, була й еліта, налаштована до імперської влади опозиційно, а то й вороже, в тому числі й до діяльності імперського ставленика на території України П. Рум'янцева-Задунайського [266, с.76]. Він описує людей, “що не пили крові свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності”. Ним описана діяльність людей, які, незважаючи на сильні утиски з боку царату, продовжували відстоювати позицію автономії Гетьманщини і стояли на захисті національних ідей України. О. Оглоблін у своїх дослідженнях прийшов до висновку, що саме еліта відіграла роль хранителя українських національних традицій, і саме еліта сприяла процесу державотворення в Україні. Часто він засуджував погляди народників, хоча погоджувався, що нерідко у зовнішній та внутрішній політиці

козацька верхівка, завдяки вдалим маніпуляціям П. Рум'янцева, перетворювалась у соціальну верству, що заради власних політичних дивідендів зраджувала національні інтереси свого ж народу.

Та найбільшої уваги серед істориків діаспори заслуговує праця З. Когута “Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини 1760 - 1830” [236]. В цій праці детально проаналізовано, як відбувалася інкорпорація українських владних та соціальних структур у загальну всеімперську систему адміністрації. Автором цієї роботи були проаналізовані економічні, соціальні та політичні зміни, які відбувались під жорстким контролем імператриці Катерини II руками її намісника П. Рум'янцева-Задунайського на території підвладних Російській імперії українських землях, проте історик упускає у своєму дослідженні аспект культурної асиміляції та “русифікації”. У передмові сам автор вказує на те, що недоліком його роботи є відсутність можливості працювати в архівах Росії та України, де власне й зосереджений основний масив документів, які стосуються цього періоду історії України. Тож дослідник обмежився використанням уже опублікованих матеріалів.

Зенон Когут у своїй роботі показав, яким чином формувався політичний курс Російської імперії в посиленні прагнення до централізму і створення уніфікованої системи управління на всіх підконтрольних імперії землях. Важливим моментом дослідження історика був аспект сприйняття українським суспільством великодержавницьких планів, які вели до знищення української держави. З. Когут показує як процес опору з боку українців імперським зазіханням, так і готовність пристосування до нових обставин, задля отримання привілейованих статусів та збереження і накопичення багатств, при цьому поступившись національними інтересами. Автор також звертає увагу на те, що процес соціальної інтеграції виявився не таким уже й простим, через несхожість соціальних структур Гетьманщини і Російської імперії та сильні автономістські погляди з боку козацької старшини. В кінці він робить

висновок, що інтеграція Гетьманщини до складу Російської імперії призвела до русифікації українських міст і перетворила українців у націю селян. Разом з тим інкорпорація Гетьманщини зміцнила позиції Російської імперії, навіть незважаючи на виклик, який був кинутий автономними інституціями земель, захоплених згодом на заході. Діяльності намісника імператриці П. Рум'янцева-Задунайського автор виділив окремий розділ, у якому описав основні його кроки на посту генерал-губернатора Малоросії.

Праця Зенона Когута має велику цінність для історії України. Їй притаманна глибока аргументація, ясний виклад та ретельність у науковому дослідженні. У ній зосереджена увага на темі формування Російської імперії, джерелах її національних проблем, а також показано конфлікт між абсолютизмом царської влади і правами автономних регіонів.

Та незважаючи на те, що діаспорні історики не були обтяжені ідеологічними обмеженнями та широко досліджували історію Гетьманщини, ніхто з них не зупинявся окремо на ролі П. Рум'янцева в процесі інкорпорації українських земель Російською імперією, - навіть З. Когут, який комплексно підійшов до вивчення цього питання, основну увагу зосереджує на постаті Катерини II, а не генерал-губернатора.

У сучасній російській історіографії існує мало праць, присвячених діяльності П. Рум'янцева-Задунайського, і то, в основному, його постать не є окремим об'єктом дослідження, а розглядається в сукупності з іншими відомими людьми. До таких дослідників належать В. Буганов та А. Буганов, які у своїй праці "Полководці XVIII ст." [197] окремо виділили військові заслуги П. Рум'янцева. Ще одна праця такого характеру – збірник "Георгіївські кавалери" [203], упорядником якого є А. Шишов. Тобто навіть наявна література в російській історіографії стосується в основному військової кар'єри П. Рум'янцева-Задунайського і фактично упускається дослідження його діяльності на посаді генерал-губернатора Малоросії. Дещо вирізняється з таких

робіт дослідження А. Бекасової, яка захистила дисертацію на тему “Сім’я, родинні зв’язки та заступництво в Росії: “домове підданство” графа П. О. Рум’янцева”. У цій праці більшою мірою розглядається система комунікації всередині родини Рум’янцева та особливості його сімейних зв’язків [193].

Як бачимо, в історіографії відображено чимало праць, присвячених знищенню інституту гетьманства та окремого військового формування Гетьманщини, Запорозької Січі, проте мало хто з дослідників зосереджував свою увагу на процесі внутрішнього знищення останніх владних інститутів української автономії та поступової асиміляції еліти Гетьманщини з її подальшою інкорпорацією до складу дворянства Російської імперії. Мало дослідженою є й роль, яку відіграв П. Рум’янцев у цих процесах. Будучи військовим командиром, саме йому Катерина II відвела роль адміністратора українських земель. Незважаючи на те, що він був генерал-губернатором Малоросії чималий період свого життя, його постать в історіографії відображена в першу чергу в плані військової діяльності і вже на другий план відходила його адміністративна робота.

Відсутність комплексного вивчення цього питання пояснюється тривалою відсутністю незалежної Української держави. Залежність від інших держав не дозволяла українським історикам досліджувати всі аспекти діяльності П. Рум’янцева. Як писав М. Грушевський: “Політичне життя Гетьманщини не розроблялось і це було безпосередньо пов’язано з загальними умовами українського життя в колишній Росії, що відбивалось і на характері й напрямках української наукової праці. Всі заходи адміністрації були звернені на те, щоб задавити цю творчу, конструкційну роботу над оживленням української традиції, над відтворенням того, що могло би піднести активність українського життя, його тонус. До таких оживлених, тонічних моментів належала історія ліквідації політичного українського життя російським урядом

і боротьба українського громадянства з цією ліквідаційною політикою. Це був один із заборонених, або рішуче несприятливих для занять моментів української історії” [214, с. 360].

Тож стан наукової розробки розглядуваної теми не можна вважати задовільним. Навіть враховуючи те, що українська історіографія накопичила велику кількість історичних досліджень, які тією чи іншою мірою стосуються процесу інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії, на даний час не існує жодного історичного дослідження, присвяченого вивченню ролі П. Рум'янцева-Задунайського в історичному розвитку України, займаючи посаду генерал-губернатора Малоросії. На сьогодні постала необхідність вивчення функціональної ролі П. Рум'янцева-Задунайського в тогочасній політико-адміністративній організації земель колишньої Гетьманщини зокрема та Російської імперії загалом, його ролі в тогочасних історичних процесах, а також дослідження різних аспектів його діяльності.

1.2. Джерельна база дослідження

Для написання дисертаційного дослідження використано чимало архівних матеріалів з архівів України та Російської Федерації, які ще не публікувалися. В першу чергу, це документи, що належать до діловодства Другої Малоросійської колегії, Генерального військового суду, Канцелярії Малоросійського скарбу, Генеральної лічильної комісії та інших установ, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Дослідження цих документів дає змогу проаналізувати особливості діяльності П. Рум'янцева-Задунайського, яку він здійснював на посаді генерал-губернатора.

Чимало важливої для нашого дослідження інформації зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Великий

інтерес для нас становить фонд 736 “Канцелярія київського, чернігівського і новгород-сіверського генерал-губернатора”. В цьому фонді зберігаються чимало документів господарської діяльності П. Рум’янцева-Задунайського: фінансові документи, звіти, земельні питання, проведення перепису, а також відомості про підвищення звань старшини і чиновників та відправлення їх у відставку.

Є в Центральному державному історичному архіві й окремий фонд щодо роботи Другої Малоросійської колегії (Ф. 54), в якому зберігаються документи адміністративної діяльності П. Рум’янцева-Задунайського, різноманітні ордери, накази та реляції. Значне місце в роботі генерал-губернатора посідає проведений ним на початку адміністративної служби перепис населення та майна колишньої Гетьманщини, матеріали якого містяться у 57-му фонді (Рум’янцевський Генеральний опис Малоросії). І хоча й Рум’янцеву не вдалось його завершити, цей опис має велике значення для дослідження історії України XVIII ст., адже подає нам відомості як про кількість населення тогочасної України, так і їхню приналежність до соціальних класів, національності та власне належне їм майно.

Значна частина матеріалу, яка використовувалась для дослідження, зберігається в рукописному вигляді в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Основна маса необхідних матеріалів міститься у фонді під номером 8 (Київський університет Св. Володимира). В цьому фонді зберігається чимало офіційних документів з діяльності П. Рум’янцева-Задунайського, зокрема “Книга запису надходжень царських і сенатських указів, промеморій полкових канцелярій, рішень генерального, полкових і міських судів та рішень по них Малоросійської колегії”, “Ордери Рум’янцева-Задунайського Малоросійській колегії”, різного роду реляції та донесення генерал-губернатора імператриці Катерині II, подання до Сенату про скарги від українців.

Велику цінність для нас становлять матеріали епістолярного жанру, які теж в основному зосереджені у 8-му фонді Інституту рукопису. Саме особисте листування П. Рум'янцева-Задунайського дає нам змогу простежити його стосунки з імператрицею, його підданими та друзями. Особливо часто можна натрапити на його листи до А. В'яземського, И. Чернишева, Г. Потьомкіна, П. Завадовського, А. Безбородька, Н. Паніна, Г. Полетики та іншим. У цих листах простежується дуже тонке розуміння П. Рум'янцевим свого завдання на посаді генерал-губернатора, він досить лестиво ставиться до своїх адресатів, особливо це видно з листування з українською старшиною, яку він намагався зробити прихильною до імперської влади. З іншого боку, відчувається напруження у відносинах з графом Потьомкіним, а також до певної міри байдужість до дружини і дітей.

В Інституті рукопису зберігається і велика кількість матеріалів щодо організації та проведення на українських землях виборів для складання “Нового положення”. В декількох томах “Справи про вибори в комісію для складання проекту Нового Положення” натрапляємо на чимало інформації щодо особливостей проведення виборів у різних регіонах, настроях щодо цих виборів звичайного населення, а також, що особливо цікаво, те, яку роль у складанні Нового Положення відіграла козацька старшина, з якими промовами виступали представники тогочасної української еліти та наскільки поширеною все ще була ідея української автономії.

Оскільки Петро Рум'янцев-Задунайський був підданим тільки Російської імперії і значною мірою його діяльність координувалась саме з центральних органів імперської влади, ми не могли обійти увагою архіви, які розташовані на території сучасної Російської Федерації. В цьому плані особливу увагу було зосереджено на Російському державному архіві давніх актів, який знаходиться в Москві. Фактично більшість матеріалів, які стосуються діяльності П. Рум'янцева на посаді генерал-губернатора Малоросії, зібрані у 13-му фонді

цього архіву, який присвячений справам по Україні. В цьому фонді зберігаються як вихідна кореспонденція з імперського палацу та Сенату, так і чимало офіційних документів, які П. Рум'янцев-Задунайський надсилав з української території. Тут відображено чимало документів, які стосуються усунення від влади К. Розумовського та призначення генерал-губернатора на Гетьманщині: “Про обмеження влади і прав по службі гетьмана малоросійського”, “Про створення Малоросійської колегії”, “Про малоросійські чини з переписки Григорія Теплова з оригінальним наказом Катерини II” та інші. У своїй діяльності П. Рум'янцев-Задунайський регулярно надсилав до Петербурга звіти про свою роботу, а деколи й міркування щодо того, що варто зробити на українських землях - з цими документами теж можна ознайомитися в Російському державному архіві давніх актів.

Варто зазначити, що окремі матеріали діловодства П. Рум'янцева-Задунайського відображено у фондах Російської державної бібліотеки, куди було передано величезний особистий книжковий фонд Н. П. Рум'янцева та створено Рум'янцевський музей. Зокрема: “Документи та листування гр. П.О. Рум'янцева-Задунайського за 1780 - 1786 рр.”, “Документи та переписка гр. П.О. Рум'янцева-Задунайського, які відносяться до подорожі гр. Фалькінштейна в Київ та Могилів, до подорожі кн. Марії Федорівни і до подорожі Катерини II в південну Росію за 1780 - 1786 рр.”, “Рапорти гр. П.О. Рум'янцева, 1780-1781 рр.”, “Листи до П. О. Рум'янцева” та інші.

Для написання кандидатської дисертації використано широкий спектр досліджуваних джерел різних видів. У першу чергу, до уваги бралися різного роду настанови, накази та маніфести, які видавала імператриця Катерина II. Багато з них були опубліковані в різноманітних історичних журналах, зокрема петиції до законодавчої комісії 1767 р., документи О. Безбородька та чимало листів Катерини II були надруковані в “Сборнике Императорского русского исторического общества” (Санкт-Петербург, 1867 - 1916 рр.). Офіційні

документи Катерини II, архів П. Рум'янцева з листуванням, козацькі хроніки та офіційні документи, що мають відношення до історії Гетьманщини зберігається у “Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете” (Москва, 1846 - 1918).

В окрему групу джерел можна віднести нормативні документи: закони, накази і розпорядження Катерини II та Рум'янцева. Чимало з них опубліковані в збірнику “Полное собрание законов Российской империи” (Санкт-Петербург, 1830), а також у “Сенатском архиве” (Санкт-Петербург, 1888 - 1913 рр.).

Деяку інформацію про призначення П. Рум'янцева та створення Малоросійської колегії відображено в документах, підготовлених сенатськими службовцями. Документ під назвою “Экстракт 1786 года” у вступній частині містить короткий опис історії України в період з 1654 по 1786 р. У ньому зазначаються основні причини призначення генерал-губернатора та створення Малоросійської колегії. У ньому вказується, що:

- президент колегії отримує можливість на місці контролювати діяльність старшини;
- це краща форма управління українськими землями порівняно з інститутом гетьманства;
- Україна залишається в підданстві всеросійського престолу;
- збір податків тепер буде спрямовуватись у загальну імперську казну [145, с. 4-5].

Таким чином, автор висловив імперську точку зору і виправдав економічні та політичні прагнення царської влади взяти контроль над українськими землями і поряд з тим готовність до боротьби з будь-якими відцентровими рухами, а особливо з тими, що мали національний характер.

Фактично в кожному номері періодичних видань “Киевская старина”, “Русский архив”, “Чтение в историческом обществе Нестора Летописца” та газеті “Черниговские губернские ведомости”, які виходили протягом XIX ст.,

відображені матеріали, цікаві для нашого дослідження. Зокрема, нами досліджено такі документи, як “Маніфест імператриці Катерини II” [173], “Наказ Катерини II про запровадження малоросійської колегії”, “Накази малоросійським депутатам 1767 р.” [147], “Настанови, дані П. Рум’янцеву при призначенні його малоросійським генерал-губернатором” [148] та ін. Чимало інформації можна почерпнути і з джерел епістолярного жанру, як, наприклад, “Листи Катерини II до А. В. Олсуфьева” [163], “Листування гр. Рум’янцева про повстання в Україні 1768 року” [161], “Листи графа П. Рум’янцева до генерал-прокурора князя А. А. В’яземського про нагородження малоросіян чинами” [164] та ін. Безпосередньо про діяльність П. Рум’янцева на посаді генерал-губернатора можна дізнатися з діловодних документів: “Акти по управлінню Малоросії гр. П. О. Рум’янцева за 1767 р.” [120], “Архів Малоросійської колегії при Харківському університеті” [122], “Доповідь графа П. Рум’янцева про різні дії з управління Малоросією” [130], “Доповідь графа П. О. Рум’янцева імператриці Катерині II 1781 року” [131], “Розпорядження П. Рум’янцева з управління Малоросією” [168].

Загалом, при написанні роботи було використано широку джерельну базу, яка зберігається в архівних установах та бібліотечних фондах України і Російської Федерації. Це дало змогу на основі першоджерел проаналізувати діяльність П. Рум’янцева-Задунайського та простежити його особисті переживання, особливості комунікації з різними особами та ставлення до тих чи інших подій.

1.3. Методологічні підходи та методи дослідження

Методологічно основою роботи є принцип історизму, наукової об’єктивності, плюралізму, системності та ідеологічно неупередженого підходу до складних явищ суспільного життя.

При написанні роботи застосовані спеціальні та загальнонаукові методи історичного дослідження. Важливе місце при підготовці дисертації посідає метод структуралізму, який дозволяє не просто описати, а виявити особливості функціонування предмета дослідження, способи і систему взаємозв'язків між його елементами. Як метод, що дає можливість перейти до абстрактно-теоретичного рівня, він спирається на виявлення структури тривких відносин. Тому він максимально придатний для вивчення проявів політики, які є результатом накопичуваних, постійно змінюваних, але й таких, що зберігають свою наступність, історичних зумовленостей. Він дав можливість простежити процес сукупності і взаємодоповнюваності реформ П. Рум'янцева з єдиною метою - інкорпорації українських земель до політичної системи Російської імперії.

У дисертації застосовані також методи систематизації, типологізації і соціологізації, комплексного вивчення предмета, дослідження його еволюційних змін та динаміки. Знайшли своє застосування й спеціальні методи і прийоми історичного пізнання, зокрема: проблемно-хронологічний, діахронний, синхронний, а також ряд підходів, придатних для виділення в історичних джерелах проявів політичної культури.

У дослідженні нам важливо було показати роль і місце П. Рум'янцева-Задунайського в історичному розвитку України. Задля цього використовувались різноманітні методи, які дозволили б вивчити постать самого П. Рум'янцева, а також особливості середовища, в якому доводилось працювати генерал-губернатору. Для комплексного дослідження важливо дослідити життєвий шлях особистості. В цьому плані важливо дослідити хід його життя, що показує історію індивіда, його долю та внесок, який він зробив в історію суспільства, свого покоління, держави, сім'ї, соціальних груп, до яких належав і П. Рум'янцев. У цьому життєвому шляху об'єднується біографічне та історичне.

За твердженнями американського персонолога А. Бандури (1925 - 1988), життєвий шлях особистості цілісний і його недоцільно розбивати на окремі періоди. Так чи інакше, але все ж життя особистості поділяється на певні етапи, фази, стадії, і кожна з цих стадій відрізняється певними мотиваціями та домінуючими тенденціями. Згідно з дослідженнями Ш. Бюлера, життєві етапи не залежать від віку людини, крім того, він вважав, що вік людини до 16-20 років необхідно розглядати окремо від життєвого шляху особи, оскільки в цей період людина тільки набуває певних рис самовизначення. Проте у дисертаційному дослідженні розглядається юнацький вік П. Рум'янцева, що дає змогу зрозуміти, під впливом яких обставин він формувався як особистість. Окрім юнацького віку, Ш. Бюлер також не брав до уваги і вік після 70 років, бо вважав, що в цей період життя людини вже безперспективне, а самовизначення завершене. Важливо дослідити, як особистість П. Рум'янцева розвивалась, як зростала його соціальна активність, рівень суб'єктності, відповідальність, як він творив власну історію, а також етапи його біографії, які він переживав як драму, трагедію, комедію або ж фарс.

У дисертаційному дослідженні звернута увага на певний життєвий етап П. Рум'янцева, але задля комплексності дослідження розглядається весь життєвий шлях, щоб зрозуміти, як ті чи інші події впливали на мотивацію особистості в прийнятті тих чи інших рішень. Та й власне яким чином постать, яка вивчається, була прив'язана до території України і чим мотивувалась будуючи, свої відносини з тутешнім населенням.

При написанні дисертаційного дослідження ми спиралися в основному на біографічні (автобіографічні, щоденникові) методи. Їх основою є використання першоджерел, біографій, вивчення продуктів діяльності, літературно-історичних джерел тощо. Біографічний (грец. *bios* - життя і *graphe* - пишу) метод – це система методів і способів дослідження, діагностики, корекції і проектування індивідуального життєвого шляху особистості. Німецький

філософ Вільгельм Дільтей (1833 - 1911) вважав біографічний метод вищою формою гуманітарного дослідження.

Використовуючи біографічний метод дослідження, необхідно було здійснити контент-аналіз листування, записників, щоденників, сповідей. Важливо було також з'ясувати і показати вплив на П. Рум'янцева різних чинників, проаналізувати відомості щодо кола його спілкування, ліній особистісного вибору і надання переваг, вивчити свідчення очевидців, а також близького оточення генерал-губернатора, спогади сучасників тощо. Все вищеперераховане належить до даних каузометрії (лат. *causa* - причина).

Одним із найпоширеніших є метод вивчення продуктів діяльності людини. Він включає в себе систему дослідницьких процедур, які спрямовані на збирання, систематизування, аналіз і тлумачення продуктів діяльності людини. У структурі цього методу чинну роль має "Продукт діяльності особистості", прояви активності особистості у відношенні до суб'єктивного і об'єктивного світу. Перетворювальна або пізнавальна за змістом активність дає можливість вивчити індивідуальність конкретної особистості в кожній з її діянь, які спрямовані на перетворення елементів навколишньої реальності або ж на пізнання світу. Метод вивчення продуктів діяльності людини поєднує кілька аналітичних та дослідницьких процедур, диференціація яких відбувається за ознакою предмета пізнання:

1) аналіз особистих документів - щоденників, листів, автобіографій тощо. Їх якісно-кількісне вивчення надає цінний матеріал для дослідження життєвого шляху особистості, характеристик діяльнісних актів людини в ситуаціях змістових взаємодій та ін.;

2) аналіз офіційних матеріалів групової, колективної та масової комунікації - записи розмов, дискусій, нарад, різноманітні статuti, накази, оголошення, розпорядження, закони, правила тощо. Цей тип дослідницьких та

аналітичних процедур застосовувався переважно для вивчення соціальних процесів, явищ та їх проєкцій на індивідуальне буття особистості.

Важливим у дослідженні є тлумачення вихідних понять, з'ясування їх співвіднесеності, але це не є основним завданням у нашому дослідженні. В нашому ж випадку центральним об'єктом дослідження є людина з її внутрішнім світом. Цей же внутрішній світ є не стільки традиційним об'єктом класичного історичного дослідження, скільки “взаємодіями і взаємовпливами” людей та інших соціальних об'єктів між собою. Звичайно, досліджувати взаємодії важче, ніж об'єкти, оскільки взаємодія мінлива, мінуща та важко піддається інтерпретації і не завжди адекватно відображається в джерелах.

Тож нам знадобилась особлива методологія, придатна для дослідження так званих “ненавмисних свідчень” історичних джерел. Для істориків-позитивістів головне завдання полягало у встановленні істинності фактів, у нашому ж випадку проблема істинності фактів постає як проблема “свідчень” у такому вигляді, як її сформулював один із засновників школи “Анналів” М. Блок: “Навмисні свідчення нав'язують історику власну інтерпретацію подій. Ненавмисні ж зберігають інформацію про реалії, зниклі в минулому, у прихованому вигляді” [194, с.123]

У дослідженні ми керувалися постулатом, згідно з яким минуле “може бути пізнаним не як сума фактів, а як сума інтерпретацій, що шар за шаром огортають кожну історичну подію”. Виходячи з цього постулату, завдяки різним інтерпретаціям державно-політичних, соціально-економічних та культурних процесів, можна побачити загальну картину історичних процесів, оскільки різноманітні інтерпретації не так заперечують одна одну, скільки доповнюють. Тому основним нашим завданням було відшукати якомога більше таких інтерпретацій.

Звичайно, жодна з методологій історичного дослідження не зможе забезпечити абсолютної, істинної й вичерпної характеристики аналізованих

історичних фактів, подій, процесів та явищ. Хоча, використовуючи більш сучасні методології, можна хоча б наблизитись до історичної істини. Тож основною нашою метою в дослідженні є науковість.

Визначаючи основні інструменти дослідження, ми схильні зупинитися на використанні структуралістського методу. Цей метод дозволяє історичній науці позбавитися нав'язаної їй ролі збирання конкретних фактів для теоретичних узагальнень соціологічної науки. Як метод, що забезпечує багатьом гуманітарним наукам перехід від емпіричного описового рівня досліджень до абстрактно-теоретичного, він заснований на виявленні структури історії за мінливих соціально-політичних умов.

Застосування цього підходу вимагає визначення системотворчого чинника. У вивченні діяльності П. Рум'янцева-Задунайського таким чинником виступає бажання вислужитися перед імператрицею задля отримання особистої слави.

З системного підходу впливає принцип консенсусу, взаємозалежності та узгодженості складових історичної цілісності, що вивчається. Ще однією складовою методу є номотетичний (соціологізуючий) підхід. Відповідно до нього, ми розглядаємо людину не як індивідуальність з особливими психофізичними якостями, а як особистість – тобто у її соціальних зв'язках.

У застосуванні до предмета нашого дослідження структуралізму ми поєднуватимемо його з методом історичної антропології. Цей метод дозволив розглядати соціальну, економічну і політичну історію крізь призму особистості. Він також дав можливість поглянути на політичне життя та виконувати соціальними суб'єктами функції з позиції учасників того політичного життя та виконавців тих функцій.

Варто зосередити увагу і на термінах, які використовуються в роботі. Впродовж історії Україну називали по-різному: “Русь”, “Малоросія”, “Україна”. Територію України, яка у XVIII ст. перебувала під зверхністю

Російської імперії, у вітчизняній історіографії прийнято називати “Гетьманщина” - через існування в ній інституту гетьмана. Проте після приходу до влади Катерини II було повністю ліквідовано гетьманський устрій і відтак вживання цього терміна вже було недоречним щодо названих територій, проте в обігу він все рівно застосовується. У російській традиції для позначення території України використовували похідний від назви “Русь” термін “Малоросія”, при цьому сама Росія йменувалась як “Великоросія”, цим самим демонструвалася зверхність над українськими землями російських царів. Та цей термін вживався і для позначення інших українських земель, тому використання його в цій роботі буде не зовсім правильним. Крім того, на сьогодні термін “Малоросія” є принизливим для більшості українців, тому ми використовуємо його лише в цитатах або офіційних назвах. Ще один термін, який широко використовується для позначення цих земель, – “Лівобережна Україна”. Його активно почали вживати радянські історики, проте він теж є не зовсім точним, оскільки охоплює значно більшу територію, аніж географія нашого дослідження. Тож у силу відсутності чіткої термінології щодо земель, які перебували під керівництвом П. Рум’янцева-Задунайського, в роботі використовується в основному термін “Гетьманщина” і подекуди “Лівобережна Україна”.

Також викликає певні труднощі підбір терміна для української еліти другої половини XVIII ст. Через сильну близькість до польсько-литовських еліт, для позначення цього соціального прошарку використовувались терміни: “шляхта”, “Значне військове товариство”, “старшина”. Проте вживання цих термінів не зовсім правильне. Термін “старшина” позначав козацьких офіцерів або старших людей, але саме його найбільш широко використовують українські дослідники. “Значним військовим товариством” називали окрему соціальну групу, з якої набирали всіх козацьких урядовців. Термін “шляхта” ж використовували для позначення польсько-литовського нобілітету, а стосовно

української еліти цей термін почали вживати у XVIII ст., коли вони почали перетворюватись на згуртовану земельну аристократію. Звичайно, що російський уряд не визнавав за ними статусу “шляхти”, хоча вони й користувались певними окремими правами в Гетьманщині. В силу того, що в Російській імперії українська еліта не була прирівняна до нобілітету, використовувати цей термін теж не можна. Зенон Когут вдався до вживання терміна “нова шляхта” або “знать”, проте ці терміни не прижились в українській історіографії, оскільки є нехарактерними для Російської імперії загалом та українських земель, які перебували під її зверхністю зокрема. Враховуючи все вищевказане, в більшості випадків ми вирішили використовувати більш традиційний термін “старшина”, а де це доречно - застосовували інші вищеперераховані позначення.

Для позначення української еліти, яка ототожнювала майбутнє Гетьманщини в складі Російської імперії ми використовували термін – асимілятори, так як по-суті представники таких поглядів були русифіковані та асимільовані російським соціумом. Тих представників еліти, які виступали за відновлення давніх козацьких прав та відновлення автономії Гетьманщини ми називаємо автономістами або ж традиціоналістами.

Специфіка роботи з нахилом на дослідження ролі особистості в історичних процесах зумовила саме такий набір методологічних інструментів, які дали змогу комплексно та об’єктивно дослідити продукти діяльності П. Рум’янцева-Задунайського і визначити його вплив на історичний розвиток української державності.

Отже, для дослідження адміністративної діяльності П. Рум’янцева було залучено широке коло історичних досліджень, як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Історіографія включає в себе роботи дорядянського, радянського та сучасного періодів. До уваги бралися праці істориків, в чиїх дослідженнях так чи інакше висвітлювалася історія Лівобережної України в 2-ій половині

XVIII ст. Значний інтерес для нас представляли опубліковані та не опубліковані першоджерела. Для дослідження залучені матеріали з архівних установ України та Російської Федерації.

Наукова робота ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, плюралізму, системності та ідеологічно неупередженого підходу до складних явищ суспільного життя. Оскільки в центрі нашого дослідження стоїть особистість, чи не найважливішим методом, який ми використовували – біографічний. Крім того використані методи: синтезу та аналізу, структуралізму, систематизації, типологізації, історико-порівняльний та історико-хронологічний.

РОЗДІЛ 2

ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ П. РУМ'ЯНЦЕВА НАМІСНИКОМ МАЛОРОСІЇ

XVIII століття в українській історії є періодом великих потрясінь. Ще на початок цього століття українські землі пережили велику трагедію Полтавської битви, яка залишила свій відбиток на подальшому ході української історії. Після поразки військ гетьмана Мазепи під Полтавою 1709 р. Російська імперія почала свій наступ на українську автономію, в ході якого були знищені всі вольності та права, здобуті Б. Хмельницьким у попередньому столітті. Російський уряд різними способами намагався ліквідувати всі залишки української державності та інтегрувати Гетьманщину до всеросійської системи управління. Проте навіть у ході наступу російської імперської машини на українську автономію траплялися проблиски надії на відновлення старих вольностей, як це було в період правління імператриці Єлизавети. Але пом'якшення російської політики щодо України виявилось тимчасовим явищем, пов'язаним з особистісними поглядами Єлизавети, оскільки з приходом до влади Катерини II українська автономія була повністю знищена. Завдання по знищенню Гетьманщини покладалося на П. Рум'янцева.

2.3. Гетьманщина в останній період свого існування

Рішення імператриці Єлизавети про відновлення гетьманської влади в Україні було пов'язане не стільки з політичними міркуваннями, оскільки більшою мірою з особистісними почуттями імператриці, яка виявляла велику приязнь до українця Олексія Розумовського, тому не дивно, що саме його брат Кирило Розумовський, згідно з указом “Про призначення в Малоросії гетьмана

за давніми правами і звичаями”, 22 лютого 1750 р. був обраний гетьманом [318, с. 298].

К. Розумовський був представником еліти тогочасного українського суспільства і в своїй політиці спирався на освічених та заможних українців і всіляко відстоював їхні інтереси в плані відновлення їхніх свобод і прав, які були отримані в період національно-визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького. Прихильне ставлення Єлизавети до брата дало йому змогу добитися значних поступок з боку імператриці щодо повернення Україні втрачених прав. Завдяки протекції імператриці, К. Розумовський зумів повернути землі та всі рангові маєтності, як їх тоді називали, “на булаву”. Граф фактично скасував усі адміністративні реформи, які були здійснені російськими управителями Петром I, Петром II та Анною Іоанівною. Старшинська адміністрація очистилась від російських ставлеників, регіони отримували право самостійного управління фінансами. Представники Гетьманщини також зайняли ключові позиції в Генеральному суді, комісії економії та інших важливих адміністративних структурах, а Канцелярія міністерського управління взагалі була скасована. По суті, К. Розумовський зумів повернути Гетьманщині політичний статус, який вона мала в період обрання гетьманом І. Скоропадського [218, с. 55].

Завдяки значному розширенню автономії управління Української держави К. Розумовський, зумів відновити функціонування суспільно-політичних установ, змінити склад генеральної старшини і суду, в яких ключові позиції віддавалися українцям, а також реформував торгівлю і судочинство. Одним із ключових завдань для гетьмана було підпорядкування Запорозької Січі своїй владі, зокрема й питання розмежування земель козаків із землями жителів Лівобережжя. В 1752 році К. Розумовський викликав до себе представників Січі, “депутатів”, видавши Кошу “ордер”, для вирішення суперечки за так звані старосамарські землі. Проте підпорядкування Січі

відбулося з боку царського двору і 19 липня 1653 р. царський уряд спеціальним декретом заборонив вибори на Січі кошового отамана, писаря й осавула і обмежив довільне висування козаків на старшинські посади [131, с. 456].

Внаслідок наполегливих заходів молодого гетьмана нагляд за управлінням українськими землями перейшов у компетенцію до Колегії закордонних справ замість Сенату, під нагляд Колегії перейшло й управління Запоріжжям і Києвом. Розумовський фактично діяв на свій розсуд, не чекаючи схвалення з боку уряду Росії. Він самостійно почав розширювати автономію Гетьманщини, відновивши функціонування суспільно-політичних установ, склад генеральної старшини і суду, реформувавши торгівлю і судочинство, а також взявшись за питання підпорядкування Запорозької Січі гетьманській владі [279, с. 98].

К. Розумовський намагався законодавчо виокремити українську аристократію, що походила з козацької старшини. Бажання відносити себе до роду шляхтичів зберігалось ще з періоду правління гетьмана І. Мазепи, але тоді ще не виникало великої потреби законодавчо оформляти приналежність до шляхетного роду, і лише під час перебування К. Розумовського при владі старшина почала законодавчо оформляти свою шляхетність. Відповідно до проекту “Прав, за якими судиться малоросійський народ”, визначалося, що носії усіх військових чинів, починаючи від сотників, а також усі знатні військові товариші і духівництво повинні були визнаватися шляхтою і на них поширювалися права, які передбачалися Литовським Статутом для осіб шляхетського стану. Як стверджує Н. Яковенко: “Прагнення здобути статус шляхти несподівано висвітлило той факт, що козацька старшина продовжувала зберігати набагато тісніший, ніж можна було сподіватися, зв’язок зі своєю політичною колискою – Річчю Посполитою” [318, с. 360].

Проте не все так гладко було в правлінні молодого гетьмана. Вже з середини 1750-х років царський уряд з підозрою поставився до його діяльності

і почав її обмежувати в розбудові Гетьманщини. У липні 1754 р., відповідно до розпорядження Сенату, було ліквідовано кордон між Україною та Московією, який і без того був досить прозорим. Цим кроком було припинено функціонування митниць у цьому районі та запроваджено на території Гетьманщини російської митної системи. Виходячи з пропагандистських мотивів, у радянській історіографії такі дії імперської влади розглядалися виключно в позитивному ключі, стверджуючи, що це робилося для поліпшення економічних зв'язків між Україною та Росією, сприяння їх спільному народногосподарському розвитку, але, по суті, це було скасування однієї з найважливіших ознак української автономії [218, с. 57].

Певні труднощі виникли під час боротьби гетьмана за право контролю над фінансами. Завдяки своїм енергійним протестам, він домогся від імператриці виділення 50 тис. карбованців на рік компенсації за скасування імперських внутрішніх тарифів від імперської скарбниці [236, с. 75]. За використання цих фондів Колегія іноземних справ на чолі з А. П. Бестужевим-Рюміним, який був ворогом гетьмана, почала вимагати звіту про використання цих фондів, але К. Розумовський відмовився підкорятись. Це лягло в основу конфлікту між царським урядом і гетьманом, внаслідок якого імперський уряд вирішив адміністративне управління Гетьманщиною підпорядкувати Сенатові [286, с. 779-781]. Внаслідок цього конфлікту становище Гетьманщини різко погіршилось, оскільки вся її територія потрапила під управління до органа, який відповідав за внутрішні справи імперії і ніяк не був зацікавлений в існуванні української автономії. Ще одним тривожним сигналом для гетьмана була догана, яку він отримав у 1754 р. за те, що розподіляв землі і призначав старшин без особистого схвалення імператриці.

У своїх реформах К. Розумовський часто звертався до давніх звичаїв, за якими жили українці до Хмельниччини. Згідно з судовою реформою 1760 - 1763 рр. на місці полкових судів, відповідно до приписів Статуту,

запроваджувалися земські, гродські і підкоморські суди, в них розглядалися цивільні, кримінальні та межові справи. Разом з тим гетьман відновив старшинські з'їзди, які відбувалися у Глухові за давньою шляхетською традицією, на яких обговорювалися найважливіші справи. Така практика була дуже схожа до з'їздів шляхетських сеймів. Саме на такому з'їзді, який відбувся у вересні 1763 року, було апробовано судову реформу. Ще на одному такому з'їзді з уст одного із шляхтичів лунали заклики до запровадження Сейму чи Генеральної ради, тобто органу, який міг би виконувати функції представницького органу. Участь у з'їздах брало близько ста шляхтичів - старшини середнього і вищого рангу з усіх полків [318, с. 360]. Запровадження загальних з'їздів старшини у Глухові було важливим кроком Розумовського, оскільки ці з'їзди стали звичайною практикою і служили дискусійним майданчиком для впровадження реформ та ведення політики, і їхні рішення сильно впливали на політику Гетьманщини.

У період гетьманування Розумовського статус української старшини суттєво зріс. Гетьман часто сам доручав управління Гетьманщиною, особливо під час далеких поїздок, генеральній старшині: писареві А. Безбородькові, обозному С. Кочубеєві, осавулові П. Валькевичу, підскарбію М. Скоропадському та хорунжому М. Ханенкові [167, с. 229].

Висунення старшинської шляхти на перший план у ролі речника Гетьманщини означало існування досить чіткої політичної платформи, яка характеризувалася лояльністю до імператора, з одного боку, та в той же час підкреслювала, що Гетьманщину та Російську імперію об'єднує тільки спільний монарх, у той час як правитель, уряд, територіальні кордони, фінанси у Гетьманщині - свої. Таку парадигму підтверджує і петиція до імператриці, яка була схвалена на Глухівській раді. В ній наголошувалось на відновленні договірних взаємин між царем і Україною на підставі Статей Б. Хмельницького [318, с. 361].

Показовим прикладом старшинського світогляду часів Розумовського є поема перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівовича “Розмова Великоросії з Малоросією”, яка була видана 1762 р. В ній автор вказує на те, що козацька старшина – це люди “не без знатних рангів”, які не поступаються російській аристократії, хіба що називаються інакше. Автор також стверджує, що оскільки Україна перейшла під скіпетр російського царя добровільно, то і статус її має бути рівнозначний статусу Росії [162, с. 313-365].

Недовго К. Розумовський міг користуватися свободою у своїй діяльності, оскільки після смерті Єлизавети до влади прийшла Катерина II. Одним з основних завдань, які вона ставила перед собою, було підпорядкування всіх суб’єктів Російської імперії центральній владі в Петербурзі. Особливу увагу імператриця зосереджувала на землях Лівобережної України, які користувались широкою автономією. Вона прекрасно розуміла, що поки існує Гетьманщина на чолі з К. Розумовським, то реалізувати цей план було фактично неможливо. Але імператриця не могла просто так усунути від влади гетьмана, який користувався широкою підтримкою населення Лівобережної України, оскільки цим самим могла наразитися на сильну опозицію з боку як козацької старшини, так і звичайного населення. Тому було вирішено створити всі необхідні умови для того, щоб гетьман самотійно склав свої повноваження.

У другій половині XVIII ст. надзвичайною популярністю користувалися теорії “просвітницького правління”. Імператриця Катерина II була прихильницею цих “просвітницьких ідей” і декларувала, що ці ідеї лежать в основі її діяльності, проте на практиці все виявилось трохи по-іншому. Імператриця була переконана, що її завдання полягало в досягненні найвищого добра через спрямування на це дій громадян її імперії. Катерина II була прихильницею “поліцейської” або, скоріше, “добре впорядкованої” держави. На формування основних принципів її правління Російською імперією мав

великий вплив чисто німецький світогляд. Цариця захоплювалась ідеями Монтеस्क'є, нерідко навіть використовувала їх у своїх наказах, вона читала і листувалася з Вольтером, Гріммом, Дідро, д'Алямбером, Мерсьє де ля Рів'єром та іншими тогочасними просвітителями.

Основною метою імператриці було зміцнення засад просвітницького правління “добре впорядкованої” держави. На початок свого правління вона діяла дуже обережно і повільно, але згодом усе впевненіше і наполегливіше запроваджувала свої реформи. Створення унітарної держави лежало в основі програм Катерини II. Оскільки робота імперського уряду мала базуватись на засадах розуму або універсальних принципів, відповідно до ідей просвітництва, його закони та інститути повинні були однаково добре служити для всіх суб'єктів імперії, незалежно від того, де вони розташовувались. Національним особливостям імператриця не надавала великого значення, вважалося, що вони лише відображають різницю у рівнях розвитку. Катерина вірила, що з адміністративною інтеграцією та більш однорідним розвитком регіональні відмінності зникнуть. Отож кінцевою метою мала бути інтеграція всіх підвладних Російській імперії земель в адміністративно-економічному, інституціонально-соціальному та культурному плані [85].

Вже в перших кроках імператриці в управлінні Гетьманщиною простежується бажання обмеження її автономії. Прийшовши до влади, Катерина II зобов'язала К. Розумовського рапортувати до Сенату з приводу виконання її указів, а також спробувала провести в обхід гетьманського нову ревізію за участю російських офіцерів [45]. Імператриця не могла негайно позбавити Гетьманщину широких прав, щоб не спровокувати опір її політиці. Варто зазначити, що К. Розумовський був одним із прихильників нової самодержиці і навіть брав активну участь у змові проти Петра III. Але він був не стільки зацікавлений в утвердженні на троні Катерини II, скільки не бажав бачити Петра III на престолі, але, як відомо, згодом усе обернулося проти

нього. Відтак, із політичних міркувань, відразу ж позбутися його імператриця не могла: потрібен був дуже вагомий привід, щоб ліквідувати гетьманство за життя Розумовського.

Великого удару по владі гетьмана завдала записка Г. Теплова, який був радником і наглядачем за маєтком К. Розумовського, а після перевороту 1762 р. статс-секретарем імператриці Катерини. У своїй записці він досить критично ставиться до того, як гетьман розпоряджається українськими землями, та й взагалі заперечує необхідність існування Гетьманщини, стверджуючи, що українські землі повинні перебувати виключно під управлінням Російської імперії. В записці викладені тенденційно підібрані факти про зловживання української старшини, а також стверджувалось, що українці – такі ж росіяни, як і великороси, котрі відокремилися через “недбальство” київських князів. Ця записка мала значний відбиток як на долі гетьмана, так і українських земель [136, с.170-197].

У передмові записки “Про непорядки, які відбуваються через зловживання прав та звичаїв, грамотами підтверджених Малоросії” Г. Теплов вказує, що склав її, щоб встановити на Лівобережній Україні кращий порядок. Він наводить невелику історичну довідку, в якій пише, що український народ у 1654 році добровільно перейшов під зверхність Російської імперії. Він стверджує: “Малоросія не тільки своєю територією, але й самим населенням здавна є російською, з цього випливає, що вона має перебувати в підпорядкуванні російської імператриці”. В своїй записці Теплов також пише, що всі українські гетьмани, починаючи від Ю. Хмельницького і закінчуючи Мазепою, були зрадниками, або ж були схильні до зради, але в цей же час він говорить, що зрада не була притаманна самому українському населенню, а тільки його управителям. Таким чином, він приходить до висновку, що “весь час від 1657 р. до 1708 р. Малоросія через своїх правителів постійно була схильна до зради” [136, с. 36].

Після короткого екскурсу в історію Г. Теплов переходить до безпосереднього розгляду “непорядків, які чиняться в Малоросії” під зверхністю К. Розумовського. Він говорить, що більшість земельних володінь на території Гетьманщини не є повноправними і їхні власники не мають ніяких документів, які б доводили їхню власність на цю землю. Основний акцент у “Записці” Теплов робить на неправдивості даних останніх ревізій, які здійснювалися в Гетьманщині. Зокрема, він наводить статистику про кількість населення, яке згідно з останніми ревізіями зменшилося в два рази порівняно з часом приєднання цих земель до Російської імперії. Як доказ фальсифікації він наводить той факт, що вартість землі порівняно з попередніми роками збільшилась, а це є неможливим в умовах зменшення чисельності населення. Теплов стверджує, що ревізії є неправдивими, оскільки старшини не приділяли їх проведенню належної уваги, маючи в цьому свою вигоду. Він наводить дані переписів 1751, 1753 і 1756 років, які суттєво різняться між собою. Так, за даними 1751 р. налічувалося 152 тис. 157 дворів, у 1753 році – 202 тис. 146 дворів (збільшення він пояснює більш серйозним підходом до перепису), а в 1756 р. кількість дворів знову значно зменшилась. Найбільш точним переписом він називає той, який здійснювався за часів Петра II, оскільки тоді за його ходом стежили російські офіцери [136, с. 170-197].

Велику увагу у своїй записці Теплов приділяє судовій системі, яка на його думку, є далекою від досконалості. Він пише, що в період польського панування на українських землях не було повноцінних судів, окрім Гетьманського суду. Внаслідок цього, за його твердженням, в українців розвинулось особливе почуття свободи. Теплов говорить про велику плутанину в судовій системі, яка виникає через одночасну дію в Малоросії трьох різних прав – Литовського, Магдебурзького і Саксонського. Основним недоліком судової системи він називає невідповідність правової системи Гетьманщини самодержавницькому ладу.

Тривожить Г. Теплова і становище, в якому опинилися козаки, що проживають разом з селянами. За його словами, поміщики тільки тим і займаються, що звинувачують один одного в різних гріхах і багато свого часу приділяють міжусобним суперечкам, при цьому сотники не спостерігають за козаками, більшість яких спилися і чинять багато протиправних дій: “пияцтво є головною причиною бідності козаків, оскільки поміщики споюють їх і змушують за безцінь продавати свої землі” [13, с. 54].

В останньому пункті своєї записки Теплов говорить про велику шкоду, яка завдається імперії і самим селянами через їхнє право вільно переходити від одного поміщика до іншого: “Причиною внутрішнього і все імперського розорення є шкода від вільного переходу з одного місця на інше в Малоросії” [13, с. 65].

Свою “Записку” Г. Теплов закінчив такими словами: “Це є тільки виклад головних непорядків, які кояться в Малоросії; якщо ж виникне потреба вияснити про все детальніше, то варто тільки подивитися в розгляд їхніх судових справ, у гетьманські накази і їх внутрішню економіку, тоді багато ще непорядків виявиться. Багато про це, як бачимо, думав блаженний і вічно достойний пам’яті імператор Петро Великий, але оскільки Малоросія ввійшла в його підпорядкування в жорстокий період, а наведення в ній порядків потребувало багато часу, то хоча по багатьох установах були помітні початки перевлаштування премудрого царя, але не вистачило часу, щоб все налагодити” [136, с. 180-186].

Отже, звинувачуючи українську владу в підробці даних під час перепису населення задля ухилення від сплати податків та применшення людського ресурсу, граф Теплов твердив, що єдиним переписом населення, якому можна довіряти був проведений російськими чиновниками ще за часів Першої Малоросійської колегії (1723). Він також вказував на чисельні факти зайняття державних земель українцями. Катерина II негативно зреагувала на це і суворо

заборонила їх передачу у приватне володіння. У листопаді 1763 р. уряд доручив Сенатові підготувати новий закон про черговий перепис населення Гетьманщини. Сам Теплов, будучи головним прибічником перепису, відвідав сенатські слухання і навіть допомагав написати кінцевий варіант указу. Відповідно до указу, проведення перепису покладалося на плечі російських чиновників, а гетьман мав беззаперечно їм підпорядковуватися [236, с. 94].

Записка Теплова була першим тривожним сигналом для К. Розумовського, наступним же стала реакція імператриці на “Прохання малоросійського шляхетства” (1764), яким українська козацька старшина пропонувала імператриці програму суттєвого розширення політичної автономії України. Окремими пунктами “Прохання”, зокрема, вимагалось: надати українському народові право вільно і самостійно обирати гетьмана; створити вищу судову установу – трибунал; дати дозвіл скликати двічі на рік представницький орган Гетьманщини - сейм або генеральну раду; звільнити населення Гетьманщини від безплатного утримання російських полків, а із зекономлених коштів фінансувати 30-тисячне козацьке військо; повернути Гетьманщині відібрані в неї території. Вимоги були досить суттєвими і, по суті, відображали основні настрої, які панували в тогочасної української еліти, проте такі вимоги становили загрозу для абсолютистських устремлінь Російської корони, і імператриця ніяк не могла змиритись навіть з тим, що ці вимоги осмілились озвучити, не те що впровадити їх у життя [210, с. 36].

Наступним акордом у справі усунення К. Розумовського від влади були відомості, які імператриця отримала з Києва. Відповідно до отриманого повідомлення, українська старшина розпочала збирати підписи під петицією, відповідно до якої пропонувалося залишити за родиною Розумовських довічне право на спадкове управління Гетьманщиною. Проект про закріплення за родом Розумовських спадкового гетьманства обговорювався на Глухівській раді був підписаний полковниками і частиною генеральної старшини, хоча широкої

підтримки він не набрав. Про цей проект імператриця дізналася від київського генерал-губернатора Федора Воєйкова і Київського митрополита Арсенія Могилянського [31].

Цікавим є той факт, що в своєму листі до графа Олсуф'єва Катерина II писала, що сам Теплов підштовхував молодого гетьмана до скликання сеймів і обговорення проекту спадковості гетьманської влади [141, с. 427]. Тобто Г. Теплов грав подвійну гру: він сам підбурював К. Розумовського до дій, які викликали невдоволення в імператриці і одночасно писав до неї критичні листи про непорядки, які чинить гетьман.

Останньою крапкою у справі усунення гетьмана від влади стала так звана “справа Мировича”, хоча сам гетьман мав до неї тільки опосередковане відношення. Перебуваючи на посаді молодшого офіцера Шліссельбурзької фортеці, Василь Мирович, дізнавшись, що під їхнім наглядом у фортеці перебуває законний імператор Іван IV, здійснив спробу перевороту, але вона зазнала невдачі. Іван VI був убитий своїми ж охоронцями, а Мировича засудили. Мимоволі в цю справу був втягнутий Кирило Розумовський. Так, під час судового процесу Мирович стверджував, що ідею перевороту йому підкинув гетьман, оскільки коли він напередодні звернувся до Розумовського з проханням підтримувати його справу, гетьман відповів йому, що це поза його можливостями, і порадив йому виплутуватися самому. На суді Мирович стверджував, що він почав діяти саме за порадою К. Розумовського [253, с. 24]. Видаючи свій маніфест стосовно Мировича, імператриця Катерина особливо наголосила на тому факті, що злочинець був українцем за походженням і назвала його сином найближчого прибічника “зрадника” Мазепи. Це, у свою чергу, й показало ставлення цариці до українців загалом та Гетьманщини зокрема [226, с. 138-141].

Записка Теплова, Глухівська рада, проект спадкового гетьманства та “справа Мировича” створили стійке підґрунтя для усунення від влади надто

самостійного гетьмана і разом з тим сприяли створенню при дворі злісної атмосфери до всього українського. Вже у січні 1764 р. Катерина II наказала К. Розумовському прибути до її палацу в Санкт-Петербург й під загрозою кари за “зраду” змусила його зректися гетьманства. Указом від 10 листопада 1764 р. гетьманський пост оголошувався ліквідованим, а управління передавалося новоствореному органу – Малоросійській колегії [99]. Скасування гетьманства було давньою мрією імператриці - у своєму листі до В'яземського вона так висловлювала своє бажання: “щоб час та ім'я гетьманів зникло” [175, с. 345-349].

Аналізуючи основні підстави усунення від влади К. Розумовського, можна стверджувати, що більшою мірою вони були штучно створені і фактично являли собою провокацію проти гетьмана, яка повинна була легітимізувати ліквідацію інституту гетьманства та створення Другої Малоросійської колегії на чолі з генерал-губернатором.

2.2. Формування світогляду П. Рум'янцева щодо розвитку Гетьманщини та його взаємини з Катериною II

Після ліквідації гетьманства Катерина II передала управління Гетьманщиною Малоросійській колегії та генерал-губернатору П. Рум'янцеву. До Малоросійської колегії входило вісім членів, з яких четверо були українцями і четверо росіянами, а саме: генерал-майор Яків Брант (Якоб фон Брант), полковник князь Платон Мещерський, полковник Осип Хвостов, радник колегії Дмитро Натальїн, генеральний обозний Семен Кочубей, генеральний писар Василь Туманський, генеральний осавул Іван Жоравка та генеральний хорунжий Данило Апостол. Українським членам Малоросійської колегії надавалися “табельні чини”, що зрівнювало їх у правах з російськими

представниками [178, с. 738-740].

Президентом колегії був призначений граф П.О. Рум'янцев, який протягом наступних 30-ти років управляв землями Лівобережної України. Новопризначений президент Малоросійської колегії Петро Олександрович Рум'янцев народився в Москві 4-го лютого 1725 р. напередодні смерті Петра I, в честь якого і був названий. Його батько Олександр Іванович був відомим дипломатом і полководцем за часів Петра I, Анни Іоанівни та Єлизавети Петрівни. Він походив з бідної дворянської сім'ї і пройшов усі стадії військової служби - від солдата Петра I до генерал-аншефа і графа при Єлизаветі Петрівні. Чимало дипломатичних місій довіряв Олександр Рум'янцеву Петро I. Так, наприклад, йому було доручено повернути в Росію царевича Олексія, який у 1716 році, через конфлікт з батьком, втік у Європу і вів там перемовини з правителем Австрії щодо можливого захоплення влади в Російській імперії після смерті Петра I. Місія була надзвичайно складною і вимагала неабиякого дипломатичного хисту, та все ж Олександр Рум'янцев виконав її успішно і повернув молодого царевича на батьківщину. 1724 року його призначили надзвичайним послом у Персію, а згодом у Туреччину [256, с. 6]. Олександр Рум'янцев був одружений з Марією Андріївною Матвєєвою, яка була внучкою відомого боярина Артемона Сергійовича Матвєєва, а засватав їх сам Петро I.

У 1738 р. Олександр Рум'янцев був призначений управителем Малоросії і перебував на цій посаді до 1740 р. Одним з основних його завдань на цій посаді була підтримка православної церкви на території України. В цей же час малолітній Петро Рум'янцев мав змогу познайомитись з українським побутом і добре вивчив українські землі, тобто ще з дитинства у нього було сформоване уявлення про українців та їхній менталітет [238, с. 23].

У сім'ї Петро Рум'янцев був третьою дитиною, у зв'язку з тим, що більшу частину свого життя батько провів у дипломатичних поїздках або ж у війнах, то освітою юнака займалась в основному матір, яка мала хорошу освіту,

оскільки її батько, будучи надзвичайним послом у ряді західноєвропейських країн, забезпечував для доньки найкращих учителів, а ще він мав чималу бібліотеку. Артемон Матвеев також служив в Україні і був прихильником дружніх стосунків з козацькою старшиною. В період визвольної війни в Україні він стояв на позиціях приєднання України до Московії. Саме Матвеев доклав зусиль до приєднання Києва у XVII ст. до підлеглих Московії міст України. Мати часто розповідала сину про діяння свого батька і тим самим виховувала в нього надзвичайну повагу до свого діда [256, с. 11].

Братів у Петра Рум'янцева не було. Його старша сестра Катерина, народилась у листопаді 1721 року, а Дарина – 1723-го. Також була і молодша сестра - Парасковія, з якою Петро Олександрович був особливо близький, вона народилася 1729 року [256, с. 12].

Вперше Петро Рум'янцев побачив свого батька, коли йому виповнилось 5 років, і згодом після цього їхню сім'ю примусово виселила з Петербурга імператриця Анна Іоанівна, оскільки Олександр Рум'янцев мав необережність відмовитись від запропонованої царицею посади керуючого державними прибутками. Спершу вона навіть засудила підлеглого до смертної кари, проте згодом замінила її на переселення в Казанську губернію, а ще через деякий час і взагалі помилувала його.

1736-го року Олександр Рум'янцев був призначений управителем Малоросії і разом з сім'єю переїхав жити на Лівобережну Україну. Тож більшу частину свого дитинства Петро Рум'янцев провів на території України, де його батько володів чисельними маєтками. Проте довго побути разом з сім'єю Олександр Рум'янцеву не вдалось, оскільки його було направлено на службу до війська під командуванням генерал-фельдмаршала Бурхарда Мініха [256, с. 13].

У 6 років Петра Рум'янцева записали до лейб-гвардії в Преображенський полк, проте числився в ньому він тільки формально, а сам продовжував жити в

батьківському домі, що було тоді звичною практикою для дітей дворян. Тим часом, молодий Рум'янцев опановував основи наук, а його наставником став випускник Чернігівського колегіуму – Тимофій Сенютович [256, с. 14].

Тривала відсутність батька сильно позначилась на характері Петра Рум'янцева. За словами автора твору “Рум'янцев в Петербурзі” Г. Меєровича, він мав запальний темперамент і був неслухняним та надміру енергійним, тож матері було все важче контролювати дисципліну сина. Вже в 14 років за волею батька Петро Олександрович був направлений у російське посольство в Берліні, де повинен був отримати дипломатичну освіту і вивчити іноземні мови. Сама імператриця переймалась його освітою, маючи на меті виховати майбутнього дипломата Російської імперії. У своєму листі російському дипломату в Берліні барону Бракелю вона писала: “...щоб ви його в своїй канцелярії для навчання письма і інших наук утримували, щоб він добре вивчив іноземні мови, а також інші потрібні йому науки від хороших вчителів... щоб він зміг в нашій службі бути використаний з користю”. Крім того, з царської казни на його навчання було визначено виплачувати стипендію 400 рублів на рік [256, с. 5].

Прибув Петро Рум'янцев у Берлін 29 вересня 1739 року, проте покладених на нього надій він не виправдав. Його наставник за кордоном барон Бракель неодноразово у своїх листах скаржився на важкий характер Рум'янцева і постійно повідомляв про його розгульний спосіб життя в Берліні. Він писав, що Петро не мав ніякого бажання вчитися, а постійно витрачав стипендію на веселощі, а коли закінчувалась стипендія, часто брав гроші в борг і рідко їх повертав. Одного разу він і зовсім зник зі своєї квартири, його шукали по всьому Берліну і врешті-решт виявили, що він записався найманцем в один із прусських полків, тож дипломатам довелось його негайно з нього виписувати. В одному з листів барон пише про прохання П. Рум'янцева повернутися додому, оскільки через свою поведінку він більше не може з'являтися на

публічних заходах у Берліні. Окрім того, Бракель неодноразово наголошував на неохоті молодого Рум'янцева займатися цивільною службою, а стверджував, що Петро має більше схильності до військової служби [247, с. 374-382]. Також барон писав, що його підопічний говорив своєму батькові, що якщо його відправлять у Берлін, то він буде робити все для того, щоб його згодом повернули назад. Врешті, у 1740 р. П. Рум'янцева відкликали до Петербурга, де він вступив до престижного Сухопутного шляхетського корпусу. Та він не зміг довго перебувати в Сухопутному корпусі через свою погану дисципліну і покинув його, після чого його наглядач, генерал-фельдмаршал Мініх у відсутності батька відправив молодика в армію. Це поклало початок військовій кар'єрі Рум'янцева [305, с. 20-22].

Першим досвідом у військовій справі Петра Рум'янцева стала російсько-шведська війна 1741 - 1743 рр., після якої він отримав чин капітана і був відправлений батьком у Петербург, щоб сповістити імператрицю про Абідоську мирну угоду. Імператриця Єлизавета Петрівна, отримавши радісну звістку, одразу ж нагородила Петра Рум'янцева чином полковника і наказала зробити його командиром Воронежського піхотного полку.

У 1744 році Олександр Рум'янцев отримав від імператриці графський диплом для себе і всіх нащадків. Так молодий Петро Рум'янцев став ще й графом, але він і надалі вів достатньо вільний спосіб життя. Зокрема, А. Борсуков наводить такий приклад: "Рум'янцев одного разу навчав цілий батальйон перед будинком одного ревнивого чоловіка в костюмі нашого праотця Адама" [146, с. 8]. Розлючений діями свого сина Олександр Рум'янцев навіть говорив про зречення від нього, якщо той не припинить безглузвих дій.

Поведінка молодого графа змінилася тільки після того, як він одружився в 1748 році з дочкою фельдмаршала Голіцина - Катериною, яка була старша від нього на 11 років. П. Рум'янцев став більш стриманий і виважений, у їхньому шлюбі народилося три сини: Михайло, Микола і Сергій [247, с. 374-376]. У

1749 році помер Олександр Рум'янцев, і Петро як старший син став нащадком усієї спадщини родини.

Слава до Петра Рум'янцева прийшла у ході Семирічної війни (1756 – 1763 рр.). У 1758 р. про нього говорили як про командира, здатного вийти переможцем із найскладнішого воєнного становища. Він командував кавалерією у битві при Гросс-Егерсдорфі і виграв її, чим викликав заздрість фельдмаршала О. Б. Бутурліна і шанобливе ставлення до себе з боку Петра III. Під час цієї війни граф отримав чин генерал-майора, а вже перед її закінченням був нагороджений орденом Олександра Невського. Існує думка, що імператор навіть планував поставити Рум'янцева на чолі війська в поході на Данію, проте всі плани були розбиті після перевороту, внаслідок якого замість Петра III до влади прийшла Катерина II.

Прихід до влади Катерини II суттєво змінив позиції провідних владних діячів у Російській імперії. Оскільки нова імператриця вступила на престол шляхом дворцового перевороту, то це неодмінно вело до усунення від влади прибічників скинутого Петра III. П. Рум'янцев вважав, що його військовій кар'єрі настав кінець, і вирішив подати у відставку. Імператриця майже одразу віддала наказ Рум'янцеву передати командування підпорядкованим йому військовим корпусом генерал-аншефу П. Паніну, а самому негайно прибути в імператорський палац [108]. Рум'янцев виконав наказ і у своїй відповіді імператриці вказав, що негайно прибуде до її імператорського двору [101]. Проте, як бачимо з подальшого листування, П. Рум'янцев не спішив повертатися до Петербурга і згодом повідомив Катерину II, що він захворів і попросив її дати йому можливість залишитись у Європі для лікування. Імператриця не заперечувала і дала можливість Рум'янцеву ще певний час залишитись у Європі, пройти курс лікування і вже потім прибути до імператорського двору [34].

Збереглися історичні перекази і плітки, що мати Рум'янцева Марія була однією з коханок царя Петра I і, щоб приховати гріх і вагітність, її поспіхом видали заміж за денщика царя. Після народження дитини той отримав ім'я Петро на честь царя, а його хрещеною матір'ю стала дружина Петра, імператриця Катерина II [144, с. 83]. Ці чутки були досить поширені при імператорському дворі, а тому не могли не викликати занепокоєння в Катерини II, оскільки П. Рум'янцев на підставі цих чуток міг легко очолити заколот проти неї.

Ймовірно, П. Рум'янцев побоювався нової імператриці через своє прихильне ставлення до скинутого Петра III, тому згодом вирішив піти у відставку, але Катерина II не прийняла її. Через деякий час генерал знову попросився у відставку, і знову цариця не прийняла її. Рум'янцев не бажав служити Катерині II, натомість сама імператриця проявляла у відносинах з генералом добродушність. Ймовірно, вона не хотіла налаштовувати проти себе Рум'янцева, який мав хороші зв'язки при дворі, до того ж вона цінувала його як вмілого командувача військами. Тому у відповідь на його прохання про відставку вона написала дуже дипломатичного листа, в якому пояснила, що йому нічого не загрожує через його прихильне ставлення до Петра III, а натомість він буде удостоєний тієї пошани, на яку заслуговує. Після цього П. Рум'янцев вирішив продовжити службу і вже згодом отримав у своє командування Естляндську дивізію [174, арк. 43].

З листа молодого генерала до матері помітно, що П. Рум'янцев не був задоволений своїм новим призначенням і тому згодом подав у відставку, проте через деякий час усе ж таки вирішив повернутися в імператорський палац. Пруський посол граф Сольмс у своєму листі від 1 червня 1764 р. писав, що повернення Рум'янцева до палацу всіх здивувало, оскільки Петро завжди себе називав людиною, яка впала в немилість імператриці [221, с. 87]. Але завдяки протекції братів Орлових, які представили молодого генерала імператриці в

хорошому світлі, він зумів відновити довіру до себе. Ще однією з імовірних причин милості імператриці до Рум'янцева був факт, що його сестра Парасковія, дружина графа А. Я. Брюса, була статс-дамою і близькою подругою Катерини II. Сольмс у своєму листі пише, що імператриця викликала П. Рум'янцева до свого палацу за місто, де він гостював декілька днів, і врешті-решт, вона попросила, щоб той показав їй військові маневри своєї дивізії. Побачене Катерині II дуже сподобалось і таким чином граф Рум'янцев домогся прихильного ставлення до себе імператриці. Вже згодом Катерина II призначила 37-річного генерала своїм намісником у Малоросії та президентом новоствореної Другої Малоросійської колегії [236, с. 132].

Оцінюючи П. О. Рум'янцева, сучасники відзначали його швидкий і глибокий розум, і хоча граф не зумів отримати належної освіти, через свою палку натуру, за їхніми словами, він був людиною розумною. У зрілому віці він все менше уваги приділяв розвагам, а більше вів відокремлений спосіб життя і багато часу відводив читанню книг. Д. Бантиш-Каменський писав, що навіть під шумом воєнних пострілів він читав книги і, вказуючи на них, казав: “Це мої вчителі” [182, с. 241-244]. Катерина II у своїй характеристиці П. Рум'янцева казала: “Хоробрий розумом, а не серцем”. З історичних джерел можна побачити, що характер графа був досить складним, його особливою прикметою було честолюбство, особливо у військовій справі. Він не любив людей, які могли його затьмарити у цій сфері. Люблячи і цінуючи Г. О. Потьомкіна, коли той був молодим і не мав близьких стосунків з Катериною, П. Рум'янцев зненавидів його, коли останнього призначили головнокомандувачем у другій турецькій війні.

Влада П. Рум'янцева на території Гетьманщини була фактично прирівняна до влади гетьмана, вона обмежувалась хіба що так званими “Установами для управління губерній” [134, с. 114]. В своїй діяльності П. Рум'янцев мав слідувати інструкціям імператриці Катерини II, згідно з

якими він повинен був різними способами сприяти інтеграції української адміністративної системи в загальноросійську і при цьому обережно й систематично нищити українські національні права та вольності [39].

Існує думка, що призначення П. Рум'янцева головою Малоросійської колегії було свого роду засланням, способом позбутися небезпечного графа при дворі. Катерина підозріло ставилася до нього через колишні зв'язки з Петром III. А чутки про те, що граф П. Рум'янцев був незаконним сином Петра, викликали ще більше незадоволення в імператриці, оскільки він у будь-який момент міг стати ключовою фігурою заклоту з метою усунення імператриці від влади. Всі ці фактори робили перебування Рум'янцева при дворі небезпечним для Катерини II. Саме тому вона навмисне відправила П. Рум'янцева на периферію, щоб він не становив загрози її пануванню [218, с. 59].

З приходом до влади Катерини II в Російській імперії розпочалися масштабні реформи державного управління, і одним з основних процесів було становлення моделі губернського та повітового управління, тому спершу важливо визначити, якими повноваженнями та функціями був наділений П. Рум'янцев, щоб краще зрозуміти його діяльність на посаді генерал-губернатора Малоросії.

У 1764 році були прийняті “Настанови губернаторам”, які й визначили напрями реформаторської діяльності Катерини II в галузі місцевого управління. Відповідно до цього нормативного акта, можна простежити, що імператриця прагнула посилити принцип єдиноначальності в губерніях шляхом підпорядкування одному урядовцю всіх органів місцевої влади. “Настанова губернаторам” визначала правовий статус П. Рум'янцева і його місце в системі органів влади імперії. Відповідно до цієї “Настанови”, губернатор називався головним посадовцем губернії і, будучи “повіреною особою” монарха, у своїй діяльності підпорядковувався йому та Сенату: “у всьому, як хазяїн своєї

губернії, звітувати і відповідати повинен і незнанням або непроглядністю відговорюватися не може” [149, с.467-486].

П. Рум'янцеву підпорядковувались губернська канцелярія і всі місцеві цивільні установи. Одержуючи від них рапорти і повідомлення про “посади і порядки”, він повинен був, “утримуючи в непорушному збереженні закони і узаконення”, керувати діяльністю “присутсвенних” місць, контролювати виконання розпоряджень імператора та уряду чиновниками, стежити, щоб вони “справно” виконували свої посадові обов’язки і про “благо загальне піклувалися, дотримувалися законів і правосуддя”. До його повноважень також входили боротьба із порушенням законів на ввіреній йому території, організація робіт із подолання наслідків стихійних лих, протидія “несподівано обдуреному народу”, інформування уряду про стан справ у губернії та ін. Разом з тим імператриця визначила, що губернатор зобов’язаний був кожні три роки об’їжджати губернію і надавати звіти про ситуацію на ввіреній його керівництву території [149, с.466].

Відповідно до настанови, у підпорядкування губернатора не входили дислоковані на території губернії військові підрозділи, окрім гарнізонних. Але у випадках “потрібних, які стосувалися служби”, губернатор та командири військових частин повинні були знаходити компроміси, діяти спільно і “чинити взаємну один другому допомогу”. Правда оскільки П. Рум'яцев був сам військовий, то в нього з цим проблем не виникало, а в періоди війни він і сам ставав на чолі війська Російської імперії.

Із центральних урядових структур П. Рум'яцев постійно отримував безліч різних документів. Спираючись на положення “Настанови губернаторам”, він міг мати одного секретаря і декількох канцелярських службовців для ведення листування. Першочергово для цього не вводилися нові штатні одиниці, а основним місцем служби помічників губернатора була канцелярія губернського правління, але вже в майбутньому вони були

оформлені в самостійну канцелярію губернатора як окрему установу, яка вела губернаторське листування і діловодство.

У “Настанові губернаторам” регламентувалася діяльність канцелярії губернського правління, що функціонувала безпосередньо під патронажем губернатора, який “розподіляв... справи чиновникам в особливий нагляд і піклування і ... у випадку зволікання при розгляді справ, до швидкого вирішення примушує, ... і при розбіжності думок... долучається і сам до розгляду тієї справи і вирішує її на підставі законів...”. Губернатор повинен був здійснювати адміністративні функції та нагляд за діяльністю судових органів, стежити, “щоб провадження по справах відбувалися з добрим успіхом і у бажаному порядку”, “щоб кожен... виконував із дбанням свою посаду, дотримуючись непорушно указів та законів..., щоб правосуддя й істина у всіх судових підпорядкованих йому місцях була...”. Однією із статей “Настанови губернаторам” П. Рум’янцев отримував право усувати з посади чиновників, які зловживали своєю владою або недбайливо ставилися до своїх обов’язків, передаючи їх справи “до належного засудження в юстицію” [149, с. 483].

Одразу ж після свого призначення генерал-губернатором П. Рум’янцев отримав інструкцію, в якій імператриця виклала детальний план дій щодо управління українськими землями у складі Російської імперії. У жовтні 1764 р. вона наказала своєму секретареві Олсуф’єву розробити, на підставі своїх власних зауважень, інструкції для майбутнього генерал-губернатора Малоросії. У своєму листі до Олсуф’єва імператриця зазначала, що українські землі є плодovitими і багатими, але не зважаючи на це, імператорська казна останнім часом не отримувала ніяких прибутків від цих земель. Катерина також жорстко критикувала адміністративну та судову системи Гетьманщини. Недопустимим вона вважала злиття військової й адміністративної влади, а також наявність незрозумілих іноземних законів, які сприяли непорядкам і зловживанням. Імператриця говорила про Гетьманщину наступне: “...там вкоренилося багато

безпорядків, безглузде злиття управління військового і цивільного, від незрозумілості чужих законів і прав: суди і розправи, безкінечні несправедливості і утиски, самотійне узаконення деяких видуманих привілеїв і свобод, а справжніх часте зловживання, що є дуже шкідливо як для людей, так і для володарів” [141, с. 189].

В інструкції імператриця доручала Рум'янцеву звернути особливу увагу на заборону переходу селян з місця на місце і проведення нової ревізії. Основним же завданням Рум'янцева мало стати ”згладження того антагонізму, який існує між двома народами” [152, с. 380].

Ще після того, як Катерина II змусила К. Розумовського подати у відставку, вона наказала новопризначеному генеральному прокурору князю О. В'яземському керуватися принципами адміністративної централізації та русифікації стосовно західних територій, що мали самоврядування: “Малоросія, Ліфляндія та Естляндія є провінціями, які користаються і управляються наданими їм привілеями, несподіване відторгнення від них було б неправильним, але ж і назвати їх чужоземними і поводитись з ними, як з чужоземними, є більше, ніж помилка. Ці провінції, а також Смоленську, потрібно найлегшим способом привести до того, щоб вони зрусифікувались і перестали б дивитись, як вовки до лісу. Це буде легко зробити, якщо розумні люди будуть вибрані начальниками в тих провінціях, якщо ж в Малоросії гетьмана не буде, то потрібно буде старатися, щоб час та імена гетьманів зникли” [175, с. 345-348].

Інтеграція Гетьманщини в імперські структури була основною метою імператриці, але при цьому вона не хотіла застосовувати силових методів, а діяла помірковано, намагаючись не провокувати опір місцевого населення. Саме тому важливим моментом при створенні Малоросійської колегії було включення до неї 4 представників української шляхти, при цьому Катерина підкреслювала спадкоємність адміністративної політики [236, с. 97].

Імператриця добре знала про антиросійські настрої, які були поширені серед українського населення, а особливо козацької старшини і прагнула змінити це невдоволення на прихильність і любов. В інструкції Рум'янцеву вона писала, що “час самий собою відкриє очі народу і доведе, наскільки йому буде легше і веселіше, коли буде влаштований кращий в усьому порядок, він побачить себе позбавленим від багатьох маленьких тиранів, які його мучили, але і сьогоднішній час різними способами може вам посприяти... і ви заручитесь великою довірою з боку народу” [148, с. 376-378].

У своїх настановах новопризначеному генерал-губернатору Катерина II виклала чимало просвітницьких пропозицій. Більшість порушених нею питань стосувалися розвитку господарства. Імператриця виступала за глибоке дослідження Гетьманщини, що визначало б кількість населення, врожайність, рівень і природу торгівлі, природні ресурси і наявний капітал. Катерина II вказувала на необхідність складення детальної карти Гетьманщини, а при переписі вона вимагала також ведення окремої статистики щодо незаконно народжених, чисельності духовенства, рівня злочинності, обрахування кількості людей, убитих у бійках, кількості крадіжок тощо. Проте у своїй настанові Катерина не наводила конкретних шляхів досягнення поставлених нею завдань. Окремо імператриця вимагала зіставлення результатів попередніх переписів і виявлення достовірності обвинувачень К. Розумовського з боку Г. Теплова. Окрім того, вона говорила про необхідність заборони вільного переходу селян з одного двору в інший, розподілу військового та адміністративного управління, оскільки це породжувало ряд непорозумінь щодо розкрадання казни і земель. Імператриця радила “вміло викручуватися” і “мати і вовчі зуби і лисячий хвіст” [148, с. 380-381].

У настановах Катерина II виклала інструкції щодо торгівлі і ремісництва, а саме вказувала, що вивезення товарів повинно перевищувати рівень ввезення, також рекомендувалось замінити бартером грошову торгівлю з Туреччиною, а

торгівлю сіллю зробити державною. Крім того, імператриця вказувала на необхідність оволодіння новими технологіями, для цього рекомендувалося найняти іноземця-техніка.

Велику увагу імператриця зосередила на духовенстві. Вона говорила про необхідність суворого контролю за церковнослужителями, які часто виходять за рамки своїх повноважень, посягаючи і на світську владу, а також, використовуючи своє становище, збагачуються і чинять далеко не в рамках “Закону Божого”. Ще більше занепокоєння в Катерини II викликає великий вплив на священиків католицької церкви: “...відомо, що ті, хто навчається богослов’ю і відносить себе до чинів духовних, як в закордонних польських, так і в самих малоросійських училищах, за розбещеними правилами римського духовенства, заражаються багатьма ненаситного владолюбства початками, якими шкідливими наслідками наповнена історія європейська” [148, с. 376-380].

Катерина також запропонувала ряд програм для покращення громадського добробуту. Вона рекомендувала утворити по всіх містах магістрати, як це було прийнято в Європі. Магістратські чиновники мали виконувати різноманітні поліцейські та управлінські функції: підтримувати належний порядок, дбати про житлове господарство та добробут міського населення. Кожному регіону наказувалося встановити відповідну кількість лікарів і аптекарів, щоб вживати різних заходів проти розповсюдження інфекційних захворювань. Звичайно, багато ідей імператриці були нездійсненними, та все ж вони відображали оптимістичну віру Катерини в те, що належне регулювання та просвітницьке правління могли значною мірою стимулювати економічний розвиток імперії та підняти добробут населення [236, с. 99].

У веденні зовнішньої політики імператриця рекомендувала вжити заходів для особливого зосередження на відносинах із сусідніми державами, зокрема

Туреччиною та Польщею. А щодо внутрішньої політики, то тут Катерину II особливо тривожили стосунки між українцями та росіянами, які часто мали досить виражений ворожий характер. Вона говорила, що жителі Гетьманщини вороже ставляться до росіян, які, в свою чергу, дивляться на них з презирством, при цьому імператриця рекомендує більш уважно стежити за українською старшиною, адже саме вона, на думку цариці, підбурює народ до цієї ненависті.

Катерина II висловила довіру до генерал-губернатора Рум'янцева в останньому, 20-му пункті, і зобов'язала його не розголошувати зміст даної інструкції [175, с. 123].

Загалом програма імператриці закликала до поступової інтеграції Гетьманщини в імперію, максимального збільшення внесків в імператорську скарбницю, стимуляції економічного зростання і, водночас, до згоди між українцями і росіянами. За словами Катерини, подібне єднання відбудеться, коли українське населення усвідомить усі переваги імперського правління над “неправильним” урядуванням попередньої адміністрації.

Протягом останніх років гетьманування К. Розумовського, з надзвичайною швидкістю величезні обшири державних земель, на яких мешкали вільні селяни, переходили до старшини, а це перетворювало її в привілейований заможний стан людності; одночасно з тим вільні селяни перетворювались на залежних від землевласників. Це був крок до закріпачення селянства. Мобілізація земельної власності провадилася так швидко, що кадастри, укладені 1729 р. – “Генеральні слідства про маєтності в полках” вже не відповідали дійсному станові, внаслідок чого доводилося укладати час від часу додаткові [276, с. 484].

Імператриця добре враховувала досвід попередньої Малоросійської колегії, тому у своїх настановах Рум'янцеву рекомендувала йому поводитися з українським населенням по справедливості і не утискати їх права. Катерина II стверджувала, що коли “найкращий з усіх порядків буде встановлений”,

українське населення, звільнене від утисків старшини, висловить свою вдячність імперській владі [148, с. 384].

П. Рум'янцев на посаді генерал-губернатора володів широкими правами, його влада в адміністративному плані була абсолютно незалежною від колегії, але він перебував у підпорядкуванні Сенату та імператриці [17]. Малоросійська колегія призначалась, як звичайна губернська канцелярія і повністю залежала від Рум'янцева. Така форма була притаманна і діяльності попередньої колегії, проте зросла кількість її членів, був змінений порядок засідань, а також, що не менш важливо, українські і російські члени колегії були зрівняні в правах. Генерал-губернатор отримав значно більші повноваження і можна навіть сказати, що його влада була фактично рівноправною владі гетьмана [288, с. 176].

Разом з посадою генерал-губернатора П. Рум'янцев отримав грошову винагороду, а також с. Кучерівка разом з навколишніми хуторами та селами і с. Середина Буда. Згодом у 1770 році Катерина подарувала Рум'янцеву села Кошелівка Велика, Володкова Дівиця в Ніжинському полку, села Чолхів, Старі і Нові Щербаничі, Синій Колодязь, Замишев і Чортовичі в Стародубському полку, з Чернігівського полку П. Рум'янцев отримав села Розлети і Бужанку, в Переяславському – села Циблі, Городище, Бірлівка і хутір Демки. Ще через 5 років, у 1775 р. П. Рум'янцев отримав нові земельні володіння, а саме села Литвиновичі, Райгородок, Царівка, Сохачі, Рожнівка і Максимівка, Парафіївка, Вергуни, Чоботки, Ясенки, Капустинці, а також Топальську волость [167, с. 249].

Уже через сорок днів після свого приїзду в Гетьманщину П. Рум'янцев подав Катерині II змістовну програму реформ. Ця програма ґрунтувалася на інструкціях імператриці, зауваженнях Теплова і на власних міркуваннях. У програмі реформ Рум'янцева особливо помітним є вплив зауважень не тільки імператриці, а й Г. Теплова, який окрім того, що виклав у своїй записці, ще й

особисто зустрівся з генерал-губернатором одразу ж після його призначення і передав Рум'янцеву свої критичні зауваження щодо ситуації в Гетьманщині. У своєму меморандумі про реформи й пізніше у відповіді Катерині Рум'янцев повторював тепловські звинувачення гетьманського уряду в адміністративній некомпетентності, утисках з боку старшини, в корупції й зокрема у масовому привласненні державних земель і навіть міст [144, с. 102].

У своїй програмі Рум'янцев в основному дублював накази з настанов, даних йому імператрицею. Саме тому його заклики відбудувати міста, розвивати промисловість, створювати міську поліцію, заохочувати торгівлю, сприяти розвитку сільського господарства і лісництва, раціоналізувати і збільшувати державні прибутки без жодних застережень були схвалені царицею. Разом з цим П. Рум'янцев склав список із власними пропозиціями, як от: організація поштової служби, реорганізація української артилерії, виробництво пороху, призначення чиновникам замість земельних наділів сталої платні, створення військової академії, навчального закладу для благородних дівиць і двох університетів, заснування державного шпиталю, реорганізацію системи судочинства, секуляризацію майна української церкви. Незважаючи на те, що багато з цих пропозицій були досить слушними і повною мірою відповідали духу просвітницького абсолютизму, Катерина більшість із них відкинула або передала на розгляд інших комісій, а підтримала лише пропозицію про організацію поштової служби [220, с. 9-21]. Окрім того, Рум'янцев запропонував перевірити земельні володіння та повернути всі колишні царські землі державі. Однак у своїй відповіді Катерина II наказала генерал-губернаторові не чіпати земельних наділів, право на які було затверджено царями.

Важко відповісти, чому імператриця відкинула вищезгадані пропозиції. Можливо, вона була проти такої ініціативності з боку Рум'янцева, а можливо, просто проти якихось радикальних або раптових змін. Тим паче, що Катерина

хотіла пересвідчитись у тому, що нову програму можна фінансувати з місцевих джерел, не зазіхаючи на імперську скарбницю. І все ж схвалені Катериною пункти в поєднанні з її наказами вручали Рум'янцеву мандат на початок цілої низки масштабних реформ.

Отже, в 60-х рр. XVIII ст. гетьманське управління та українська автономія були замінені на кероване намісництво та підпорядкування централізований владі Російської імперії. Ця зміна відбулась після приходу до влади Катерини II і була спричинена рядом факторів, аналіз яких показує, що у своїй більшості вони були сфабриковані або навмисно нав'язані для легітимізації усунення від влади гетьмана К. Розумовського. Підтвердженням цього є і часті висловлювання імператриці з твердженнями, що українська автономія є перешкодою в зміцненні могутності Російської імперії.

Попри чисельні твердження про те, що Катерина II призначила П. Рум'янцева управителем Малоросії задля убезпечення від можливого бунту військово командувача в Петербурзі проти влади цариці, найбільш імовірною все ж є версія, що для контролю українських земель та повної ліквідації автономії Гетьманату імператриці потрібна була людина, яка діяла б по військовому рішуче, а також добре знала місцеві звичаї і могла легко знайти спільну мову з козацькою елітою. Тож П. Рум'янцев ідеально підходив для поставленого Катериною завдання, крім того, Лівобережна Україна для імперії були надзвичайно важливі і призначати їх управителем людину з бажанням усунення її ролі при дворі було б безглуздом.

П. Рум'янцев на посаді генерал-губернатора отримав фактично необмежені повноваження і можна сказати, його влада була рівноправною владі гетьмана. В той же час, Малоросійська колегія, яка створювалась як представницький орган, була лише елементом вдаваної демократії і мала створити ілюзію, що українці мають вплив на прийняття рішень, проте

насправді, вона не вирішувала ніяких важливих питань, а в своїй діяльності повністю залежала від П. Рум'янцева-Задунайського.

В основі своєї діяльності генерал-губернатор використовував інструкції Катерини II, а першорядним його завданням стало знищення автономії українських земель. П. Рум'янцев мав свої погляди на розвиток відданих у його управління земель, зокрема щодо розвитку освіти та способів комунікації, проте перше суперечило визначеному імператрицею курсу на асиміляцію, і тому цю пропозицію генерал-губернатора було відхилено, так само як і безліч інших, а схваленою імператрицею була лише його пропозиція щодо запровадження поштового зв'язку. Призначення на посаду генерал-губернатора Малоросії не адміністратора, а військового генерала П. Рум'янцева тільки підтвердило бажання імператриці мати вірного виконавця її наказів, через якого можна було б повністю підпорядкувати землі Лівобережної України своїй владі.

РОЗДІЛ 3

ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ЗА НАМІСНИЦТВА П. РУМ'ЯНЦЕВА

П. О. Рум'янцев прибув до Лівобережної України навесні 1765 року, і перед тим як приступив до виконання настанов Катерини II та Сенату, витратив майже півроку на інспекторський об'їзд території Гетьманщини. Під час цього об'їзду він зібрав 228 донесень та скарг від місцевих жителів. Проаналізувавши всі отримані дані, граф склав загальну картину щодо підпорядкованих його правлінню земель та населення [252, с. 64]. Користуючись цими відомостями, а також отриманими настановами від Катерини II, граф П. Рум'янцев почав утілювати в життя проект своїх реформ.

3.1. Впровадження П. Рум'янцевим управлінських реформ

Ще до усунення від влади К. Розумовського Сенатом Російської імперії був запланований детальний перепис населення та майна Гетьманщини, який був необхідний для налагодження податкової системи імперії. Перепис не змогли провести через усунення гетьмана, проте одразу ж зі вступом на свою посаду П. Рум'янцев отримав наказ від Катерини II зробити детальний опис Малоросії. У вересні 1764 р. Малоросійська колегія одержала пропозицію розпочати генеральний опис Малоросії і підтримала її. П. Рум'янцев вважав, що опис дасть змогу отримати точні відомості щодо економічних та соціальних показників підконтрольних йому територій, а відтак це буде сприяти більш ефективному управлінню українськими землями [138, с. 3-14].

Згідно з планом Сенату, перепис повинен був містити такі дані про населення: кількість селян, кількість козаків і їх місце проживання, та

П. Рум'янцев вирішив його значно розширити, включивши до перепису ще й дані про вік, рід занять, соціальне ставище, прибутки та чисельність виплачуваних ними податків, а також дані про сімейний стан та стан здоров'я. І що є не менш важливим, Рум'янцевський опис містив відомості про рухоме та нерухоме майно жителів Лівобережної України та форму власності: приватну чи державну [306, с. 39-52]. Загалом у документ включено 969 книг, де описані близько 3,5 тис. населених пунктів Лівобережної України [128, с. 4-12].

Планувалося, що отримання відомостей про місце проживання та опис кожного господарства селян зменшать кількість переходів з одного господарства до іншого, а також дасть можливість визначити точну кількість козаків [30]. Перепис планувався для прискорення реформування війська, адже маючи дані про чисельність, власність та майно населення, можна було легше проводити мобілізацію та збір коштів на потребу війська, а також вирахувати можливість отримання проектованого 30-відсоткового податку на майно козаків. Особисто Рум'янцев хотів ще й отримати інформацію про інтенсивність торгівлі та її стан, рівень розвитку промисловості, а також кількість цехів [236, с. 143].

Звичайно, важливим завданням перепису було запобігання переходу селян, та все ж основною метою було налагодження фіскальної системи – щоб визначити обсяги майбутніх податків. Тому й ревізори повинні були збирати детальні дані про майно та економічне становище населення. 4 листопада 1763 р. Катерина II віддала в Сенат наказ про проведення перепису на Лівобережній Україні. Після цього Сенат приступив до розроблення детальної інструкції щодо порядку проведення перепису. Під облік потрапляло все населення, а в формуляри заносились разом з іншими дані про стану приналежність. Особливо в наказі наголошувалося на необхідності фіксації місця, в якому того чи іншого селянина застала ревізія, і відповідно вони вже приписувались до цього населеного пункту [138, с. 3-14].

Сам П. О. Рум'янцев наказ про проведення перепису віддав 9 вересня 1765 р. Власне, під керівництвом самого генерал-губернатора була розроблена інструкція для проведення опису, яка передавалась місцевим комісіям, та були затверджені 4 форми опису: 1) для коронних (жалуваних), урядових і монастирських маєтків; 2) для міст і містечок; 3) для козацьких володінь; 4) для приватних старшинських маєтків [115]. При цьому в інструкції не було вказано, що потрібно збирати відомості від чиновників, дворян та духовенства, ймовірно, причиною цього було те, що ці відомості містилися у полкових канцеляріях [190, с. 379-381].

Розробка форми опису для містечок і магістерських міст розроблялась і апробувалась на прикладі міста Гадячого. Задля придушення опору з боку місцевого населення до проведення перепису, в полках були створені відповідні комісії, на чолі яких були поставлені російські офіцери, які комплектувалися з розташованих на території Гетьманщини регулярних полків. Окрім російських офіцерів, до кожної з таких комісій входили по два представники української старшини з інших полків, які, на думку російських посадовців, були найбільш надійні, тобто лояльні до імперського уряду, а також один місцевий канцелярист “для ведення письмових справ” [252, с. 127-137].

Відповідно до наданих інструкцій, порядок перепису був наступний: спершу створювались полкові комісії, які в більшості випадків очолювали російські офіцери, всього таких комісій було десять. Вони, у свою чергу, надсилали запити до магістратів та сотенних канцелярій з вимогою подати їм необхідні відомості. Магістрати та правління збирали інформацію щодо населення та складали списки жителів міста і передавали їх комісіям. Комісії, використовуючи списки, надсилали землевласникам форми та інструкції з вимогою подати інформацію про їхнє майно. Вся отримана інформація перевірялась та звірялась із даними, які було зібрано під час попереднього

перепису [143, с. 97-101]. Ревізори збирали дані, впорядковували та переписували їх із чернеток “набіло”, а описи для них складали місцеві канцелярії [217, с. 402-432].

Як стверджував у своїх працях Г. А. Максимович, старшина та канцеляристи не бажали брати участь у проведенні опису і цим самим чинили прихований опір централізаторській та фінансово-податковій політиці імперського уряду - і це було загальною характерною рисою проведення опису практично в усіх полках. Проте багато в чому цей опір пояснювався тим, що, відповідно до інструкцій, представників старшини долучали до роботи тих комісій, які працювали не в місці їхнього проживання, де вони мали власність і проходили службу. Таким чином, старшина не мала можливості проводити опис з вигодою для себе і всіляко чинила опір. Ще однією причиною такого супротиву було й небажання сплачувати податки за належне їм майно до державної скарбниці [238, с. 94-95].

Одним із прикладів такого “прихованого спротиву” було ухиляння від участі в роботі комісії м. Ніжин бунчукового товариша Жуковського. 29 листопада 1769 р. він офіційно подав власну відмову від участі в комісії і мотивував її хворобою. Проте П. О. Рум'янцев не повірив словам Жуковського і в суворій формі наказав йому невідкладно з'явитися для участі у роботі комісії [254, с. 94-95].

Звичайно, що проведенню опису чинило опір і місцеве населення, оскільки люди добре розуміли, що після здійснення перепису вони будуть зобов'язані сплачувати більші податки та нести інші повинності і громадські служби. Власне це знайшло також відображення у змісті наказів українського шляхетства до Законодавчої комісії 1767 р., в яких мовилось: “...починати ревізії не так, як сьогодні, з крайньою нашою образою”, це є свідченням поширення незадоволення населення Лівобережної України подібними заходами з боку імперського уряду. Мав рацію і О. М. Лазаревський, який

писав у своїх дослідженнях, що самі селяни дуже часто очікували від опису “спроби уряду прикріпити їх до землі і, тим самим, збільшити на них вплив державців” [149, с. 118]. Задля мінімізації такого опору П. Рум’янцев до кожної комісії, яка проводила перепис закріплював, російських службовців, які повинні були стежити за виконанням усіх наказів, проте не завжди це вдавалося.

Як зазначив Зенон Когут, до перепису без остраху могли ставитись лише міщани, а всі інші вбачали в ньому загрозу для себе: селяни боялися прикріплення до місця проживання та збільшення податків, козаки не хотіли виконувати військові та податкові повинності, а землевласники побоювались, що їхні маєткові права можуть опинитися під загрозою [236, с. 145].

Враховуючи ці побоювання з боку населення, можна припустити, що дуже часто жителі Лівобережної України подавали ревізорам неправильні відомості, намагаючись зменшити податковий тиск. Проте сумнівів щодо чисельності населення немає, оскільки приховати ці відомості вже було складніше, а от приховати розмір прибутків, кількість худоби чи наявність майна було набагато легше [236, с. 152].

Як цінний матеріал з вивчення історії України, Генеральний опис Рум’янцева дуже високо оцінював Михайло Грушевський. Він писав, що ця робота є “важливим джерелом для пізнання життя Гетьманщини, але вона не полегшила долі народної. Рум’янцев, сам одержавши великі маєтності на Україні, став дивитися на селянські справи очима українського пана і ніякого полегшення ні від нього, ні від інших великоруських начальників українське селянство не мало” [217, с. 54-57].

Доля архіву “Генерального опису Малоросії” досить драматична. Як відомо, загалом робота з укладання перепису була припинена через початок російсько-турецької воєнної кампанії. 10 лютого 1769 р. генерал-губернатор Малоросії та президент Другої Малоросійської колегії П. О. Рум’янцев наказав

припинити опис, а всі матеріали передати до архіву колегії у Глухів. Там усі документи були безладно складені у вогкому підвальному приміщенні, де за таких умов зберігання частина паперів загинула вже у XVIII ст. У 1782 р. під час утворення намісництв, частину матеріалів Рум'янцевського опису було поділено між канцеляріями правлінь Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. Ще частина документів архіву, що залишалися у Глухові, загинула під час пожежі 1784 р. [238, с. 5-8]

Довгий час результати Рум'янцевського опису не були доступні для дослідження і тільки в середині XIX ст. історик О. М. Лазаревський за збігом обставин знайшов цей опис в одному з чернігівських архівів. Пізніше було встановлено, що інші томи опису були розкидані по різних архівах Києва, Чернігова, Полтави, Харкова, Петербурга, Москви. Великий масив результатів опису так і не був повністю досліджений, а під час Другої світової війни частина матеріалів, на жаль, зникла. Але, незважаючи на те, що все ж до нас дійшла зовсім невелика частина опису, він містить надзвичайно цінний науковий матеріал, який може використовуватись у наукових дослідженнях. Щодо історичної цінності, Рум'янцевський опис стоїть в одному ряді з найкращими історичними кадастрами Західної Європи [217, с. 402-432].

Основним завданням російської влади після ліквідації гетьманства було не стільки руйнування адміністративної системи, скільки її підпорядкування. Тому П. Рум'янцев був зобов'язаний робити все можливе, щоб не допустити розвалу механізмів управління українськими землями після скасування інституту гетьманства. Для впровадження цього плану спершу Малоросійська колегія взяла на себе функції Головної військової канцелярії, тим самим поглинувши її. Зважаючи на цілі Петербурга, це був безальтернативний крок, оскільки з ліквідацією гетьманства канцелярія залишилась найвищим органом виконавчої влади, в неї був уже налагоджений механізм адміністративного управління, включаючи всю внутрішню інфраструктуру разом з приватними

знайомствами. Підпорядкувавши собі Головну військову канцелярію, П. Рум'янцев, на чолі Малоросійської колегії зумів утвердити свою владу, при цьому не отримавши ніяких організаційних перешкод. Перехід влади відбувся так непомітно для тогочасного українського суспільства, що автор-сучасник “Історії Русів” писав у своїй роботі, що Рум'янцевська колегія “ввійшла в правління, як роса на траву і як іній на руно” [128, с. 257].

Особливу увагу також варто зосередити на адміністративному устрої, який існував на території Лівобережної України. В середині XVIII ст. адміністративна структура Гетьманщини була злита з військовою, а основною територіальною одиницею вважався полк. Полковник, який стояв на чолі військового полку, також здійснював функції адміністратора та судді, тобто в одній особі була представлена виконавча, судова та військова влада. В підпорядкуванні полковника була полкова старшина, яка й забезпечувала реалізацію його влади. До складу старшини входили: полковий суддя, полковий обозний, полковий хорунжий, полковий осавул та полковий писар [236, с. 234].

Нижче полку в адміністративній структурі Гетьманщини була сотня. У складі полку могло бути від 11 до 23 сотень, деяким із сотень надавався статус полкової сотні. Сотник фактично виконував ті ж функції, що й полковник, тільки в меншій адміністративній одиниці. Разом з писарем, осавулом та отаманом він проводив розслідування та арешти. В середині XVIII ст. сотника призначав полковник. Сотник мав право вирішального голосу під час розгляду судових справ, а також міг звільняти посадовців старшинської адміністрації. У своєму розпорядженні сотник, так само як і полковник, мав хорунжого, писаря та осавула, які представляли собою старшину [221, с. 269].

Щодо медичної системи, то вона перебувала у віданні полкової адміністрації. З державного бюджету фінансувалась робота полкового лікаря, який відповідав за боротьбу з епідемічними захворюваннями на території

полку. Проте відчувалась велика нестача кваліфікованих лікарів, наприклад, коли в 1766 році поширились чутки про чуму на Січі, туди послали лікаря зі Стародубського полку, який був найвіддаленішим від Січі [116]. Дуже часто медичні функції виконували цирульники - вони лікували рани, сифіліс, фурункули тощо [172, с. 480-486].

Відповідно до географічного опису Малоросії придворного історика Герарда Міллера, найбільш розвинутими містами Гетьманщини були ті міста, в яких розташовувалися адміністративні установи. Автор називає “достойними містами” Прилуки, Гадяч, Полтаву, Миргород, Київ, Ніжин, Стародуб. З Київського полку Міллер виділяє також Остер і Козелець – обидва міста мали Магдебурзьке право, Козелець також був місцем перебування полкових чинів. Як колишні гетьманські столиці автор згадує Глухів та Батурин, а в економічному плані виділяє Кролевець, Борзну, Нові Млини та Конотоп, оскільки в цих містах відбувались великі ярмарки [162, с. 58-59].

Безумовно, адміністративна функція впливала на розвиток міста у всіх планах, а значить з утратою управлінського статусу місто занепадало. Так поступово почала занепадати Полтава, яка у 1765 році втратила 13 сотень, що увійшли до складу Новоросійської губернії, а з підписанням Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 року місто перестало бути порубіжним форпостом. Саму Полтаву та п'ять сотень, які все ще входили до Полтавського полку, 20 жовтня 1775 року передали до складу Новоросії. Тільки з 1784 по 1796 місто стало повітовим центром Катеринославського намісництва [234, с. 46].

1775 року Катерина II почала губернську реформу, яка, за її словами, повинна була ліквідувати недоліки існуючої адміністративної системи. До їх числа імператриця віднесла велику площу губерній, недостатню кількість управлінських структур, нестачу чиновників, а також змішання різних функцій в одних адміністраціях. Результатом цих недоліків, на її думку, були часті збої

в роботі адміністративного та судового апарату, нездатність швидко приймати рішення, зловживання службовим становищем з боку чиновників, тривала тяганина в судових справах, надзвичайне збільшення кількості апеляцій на рішення судів, а також чимало інших непорозумінь [180]. Ця реформа передбачала розширення прав органів управління середньої та нижчої ланок і залучення дворянства до участі у вирішенні державних проблем, у тому числі шляхом введення елементів самоуправління [191, с. 95].

7 листопада 1775 р. було оприлюднено “Положення про управління губерніями”, яке започаткувало найрадикальнішу від часів Петра I адміністративну реорганізацію Російської імперії. Цей закон стандартизував розміри новоутворених губерній (намісництв) і повітів, а також чітко визначав права і обов’язки місцевих органів управління [175, с. 83-92]. В “Положенні” 1775 р. було затверджено 28 розділів і ще три розділи додалися 4 січня 1780 року. У передмові цього документа вказувалось, що “через великі розміри деяких губерній, вони недостатньо забезпечені як урядовими установами, так і потрібними для управління людьми”. Також вказувалося, що фінансові, поліцейські і судові функції зосереджені в одних і тих же установах, внаслідок чого вони повільно приймали рішення, подекуди зволікали з вирішенням проблем, а часто вдавалися і до зловживань [191, с. 96].

Пояснивши головні причини реформи, Катерина II проголосила основні принципи, за якими мала проводитись реформа: 1) розділення адміністративної та судової влади; 2) точне визначення компетенції та сфери кожного адміністративного органу, правила його роботи і засоби для виконання рішень; 3) збільшення загальної кількості губерній і відносна рівність у кількості їх мешканців. Реалізація цих принципів мала на меті підвищити якість управління територій імперії як на місцевому, так і на загальноімперському рівні [180].

Створювана структура місцевих органів влади повинна була самостійно управляти певною визначеною адміністративно-територіальною одиницею.

Таким чином, відповідно до “Положення для управління губерніями” змінювалась роль губернатора та підпорядкованих йому установ.

Другий розділ “Положення” з назвою “Про чини” розподіляв усі посади місцевого апарату управління відповідно до “Табеля про ранги”. Генерал-губернатор мав військовий чин не нижче генеральського. Решта посад відповідала чинам від 4-го до 14-го класу. Губернська посада вимагала набуття чину не нижче 4-го класу, віце-губернатори, голови палат цивільного і кримінального суду, обер-поліцмейстери мали чини не нижче 5-го класу. Чини 6-го класу присвоювали радникам губернського правління, радникам палат кримінального і цивільного судів, радникам казенної палати, губернському прокурору, першому і другому головам верхнього земського суду. Не мати ніякого чину дозволяли засідателям верхньої і нижньої розправ, нижнього земського суду та деяким іншим виборним посадовцям [191, с. 98].

Третій розділ “Положення” фіксував порядок призначення на посади. Намісників, губернаторів, віце-губернаторів і обер-поліцмейстерів призначав імператор. Голів палат і верхнього земського суду для затвердження імператору представляв Сенат. Він же й призначав радників і асесорів у губернські правління, в казенну і судові палати, а також губернського казначея, голів губернського магістрату і верхньої розправи. Багатьох посадовців місцевого апарату влади і управління вибирало дворянство. Виборними були посади засідателів верхнього земського суду, повітового суду, земські справники та інші. Їхні кандидатури затверджував намісник або губернатор. Виборними були також посади міських управлінців: міського голови (бургомістра), ратманів, старост, суддів словесного суду, засідателів магістрату та совісного суду.

Задля залучення до місцевого управління різних станів, Катерина II дала їм право “внутрішнього управління громади”, зобов’язавши їхні організації здійснювати більшість завдань місцевого управління. Станові корпорації

отримали право обирати значну частину посадовців губернської, міської і повітової адміністрації та суду.

Генерал-губернатори, зокрема й П. Рум'янцев, наділялися надзвичайними повноваженнями і були підзвітними тільки перед імператором і Сенатом. Він мав достатньо повноважень для того, щоб самостійно скасовувати розпорядження губернаторів, затверджувати кримінальні вироки, вводити на підвладній йому території надзвичайні заходи. Намісник командував місцевими гарнізонами і військами, здійснював нагляд за управлінням і судом, становими організаціями. В його компетенції були всі фінансові питання у підпорядкованих йому губерніях. Генерал-губернатор відповідав за благополуччя людей на ввіреній йому управлінню території, тому повинен був заздалегідь вживати всіх заходів щодо належного постачання регіону необхідним продовольством, недопущення епідемії і поширення небезпечних хвороб. Коли ж губернатор у службових справах приїжджав у столицю, він був зобов'язаний бути присутнім на засіданнях Сенату та департаментів, у яких розглядалися питання щодо ввірених йому губерній, а також мав право голосу на цих засіданнях [191, с. 100].

Губернська реформа впроваджувалась на території України в декілька етапів. Спершу вона поширилась на територію Гетьманщини, Слобідської України та південноукраїнські землі і була пов'язана з ліквідацією полкового адміністративно-територіального устрою. Наступний етап реформи почався в 90-х роках XVIII ст., коли намісництва лише стали створюватися і на території Правобережної України, яка відійшла під владу Російської імперії внаслідок поділу Польщі.

На території Росії закон одразу ж увійшов у дію, однак Катерина II не поспішала з його поширенням на території колишньої Гетьманщини і лише 1779 р. наказала П. О. Рум'янцеву розпочати підготовку до проведення адміністративної реформи. В ході реалізації реформ були внесені деякі

корективи в першочергові плани. З метою посилення контролю за середньою ланкою адміністративного управління та координації дій різних за функціями структур з боку центральної влади було вирішено запровадити намісництва на чолі з намісниками. Повноваження кожного окремого намісника визначалися самою імператрицею або ж за її дорученням - Сенатом. Така система, на думку реформаторів, повинна була запровадити більш надійний і стійкий зв'язок між верхніми і середніми ланками системи державного управління. Для реалізації цих ідей було складено план, згідно з яким Російська імперія повинна була поділитись на 40 губерній [154].

Восени 1780 р. царським указом було оголошено, що на території Гетьманщини буде запроваджена така ж сама адміністративна система, як і в Росії, а разом з нею ліквідовувалась і сама Малоросійська колегія. Впровадження цього указу на території Гетьманщини почалося 16 вересня 1781 р. з проголошенням утворення Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв. У дію реформа була введена в січні 1782 року. В Київському намісництві виділялись – Київ, Переяславський, Пирятинський, Хорольський, Лубенський, Городиський, Миргородський, Голтвянський, Золотоноський повіти; в Чернігівському, до якого увійшли 12 сотень Ніжинського, 7 - Київського, 12 - Лубенського, 11 сотень Чернігівського, 16 сотень Галицького й сотня Стародубського полків, - Гадяцький, Березнянський, Борзнянський, Глинський, Роменський, Городнянський, Зінківський, Ніжинський, Лохвицький, Прилуцький, Чернігівський; Новгород-Сіверське намісництво було створене на місці Ніжинського та Стародубського полків, а також окремих сотень Чернігівського полку, до нього увійшли наступні повіти: Глухівський, Сосницький, Погарський, Конотопський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Коропський, Новомістський, Стародубський і Суразький [58].

Перепис був важливий і для майбутньої адміністративної реформи, оскільки для рівнозначного поділу на намісництва і повіти необхідно було провести перепис населення та з'ясувати соціально-економічний потенціал кожної місцевості й населеного пункту. Задля такого ґрунтового і всебічного обліку було створено комісію, яку очолив А. С. Милорадович. Своїм іменним указом від 5 травня 1779 року імператриця Катерина II наказала “бути в Малоросії губернатором і бути присутнім в тутешній колегії”. Варто зазначити, що це призначення Милорадович отримав завдяки протекції П. Рум'янцева, який у своєму листі від 23 лютого 1779 р., зазначивши, що “для встановлення доброго порядку і потрібних обрядів в тутешній (Малоросійській) губернії, потрібна присутність правителя”, генерал-губернатор просив Катерину II “призначити правителем або головуєчим в Малоросійській колегії генерал-майора Милорадовича, який служив вірно, але на подальші військові подвиги внаслідок своєї хвороби не здатний” [175, с. 83-92].

Наскільки великим був вплив цієї комісії на подальше визначення кордонів реформованих намісництв, важко сказати. Згідно з твердженням чернігівського історика і археографа П. Федоренка, завданням комісії було “описування залюднених пунктів й меж території трьох майбутніх українських намісництв — Чернігівського, Новгородсіверського та Київського” [217, с. 402-432]. Проте цих відомостей немає ні в ордері П. О. Рум'янцева від 3-го липня 1779 р. до А. С. Милорадовича, ні в інструкціях самого Милорадовича до комісіонерів, ані у листі П. О. Рум'янцева до курського губернатора П. С. Свистунова від 18 листопада 1777 р. В жодному з віднайдених документів не йде мова про завдання окреслення зовнішніх меж майбутніх намісництв. В останньому із цих документів, щоправда, згадується наступне завдання: “розмежування повітів деякими живими або примітними урочищами (...) при цьому притримуючись правила, яке стосується кількості проживаючих в них людей” [238, с. 34]. На думку дослідника Б. О. Галя:

“судячи з того, що офіційне розмежування повітів малоросійських намісництв відбувалося одночасно із розмежуванням власне намісництв (1782 - 1783), ймовірно, що завданням “комісії Милорадовича” була підготовка “приблизних карт і розділів” (про які йдеться в іменному указі Сенату від 19 травня 1781 р.) для майбутніх межових комісій” [202, с. 99-104].

Згідно з розпорядженням П. Рум'янцева від 3-го липня 1779 р. Малоросійська колегія зобов'язувалась виділити А. С. Милорадовичу достатню кількість канцеляристів, а разом з тим на канцелярію покладалося завдання видати на потребу комісії 500 рублів для зарплатні її працівникам. Описування Лівобережної України впродовж 1779-1781 рр. відбувалося у два етапи: перший розпочався у липні 1779 р. і завершився не пізніше квітня 1780 р., другий тривав з квітня 1780 р. до середини 1781 р. [168, с. 4].

24 листопада 1781 р. Малоросійська колегія отримала від А. С. Милорадовича опис трьох намісництв, які планували створити в майбутньому, - в цей час було почато підготовку для адміністративного розмежування нових намісництв. А вже 19 травня 1781 р. Сенат видав іменний указ, відповідно до якого генерал-губернатори та губернські управління імперії повинні були невідкладно приступити до “найшвидшого і правильного встановлення кордонів губернських і повітових”. Спеціально для П.О. Рум'янцева цей наказ був чітко зазначений в указі Державної Воєнної Колегії від 14 червня 1781 р. та іменному указі від 5 квітня 1782 р.

Оскільки в окремих губерніях наказ не виконувався, Катерина II видала ще один указ, у якому йшлося, що в справу адміністративного розмежування повинен втрутитись імперський центр, а також було викладено порядок звітування, яким чином варто розмежовувати міста, повіти і губернії, а також визначався сам склад межових комісій [133, с. 563-571].

У наказах по адміністративній реформі окремо наголошувалось про необхідність відрізнати розмежування адміністративно-територіальних

одиниць (губерній, областей і повітів) від визначення і укріплення кордонів поселень та великих земельних володінь (“генеральне межування”): “В настановах точно підтвердити і до всіх, кого це стосується, пояснити, що з таким розмежуванням кордонів губернських, обласних і повітових не може бути ніяких суперечок за землю... тут зовсім не встановлюється намір привласнити чийось власність, а значить призначені зараз межі нікому не можуть служити ні як підкріплення привласненого ними, ані в запереченні законної власності” [154, с. 543-548].

До складу намісницької межевої комісії входили: губернський землемір, представник губернського дворянства, радник Палати цивільного суду, а також по одному представнику від кожного департаменту ВЗС і ВР. Загалом кількісний і, частково, особистісний склад межових комісій можна відтворити завдяки іменному указу Сенату від 19 травня 1781 р. і подання намісницьких правлінь київському, чернігівському і новгород-сіверському наміснику П. Рум’янцеву [202, с. 99-117].

Навколо розмежування намісництв траплялися конфлікти, оскільки схематичні окреслення меж не завжди були точними і комісії часто не могли визначити приналежність окремих територій до певних населених пунктів по обидва боки проектованого адміністративного кордону, а відтак і до губерній [275, с. 8-11].

Зокрема, в ході реформи виник цілий ряд конфліктів, а особливо щодо визначення кордонів Київського намісництва. За деякими свідченнями, межева комісія Київського намісництва всілякими способами намагалася включити до складу своїх територій землі суміжних намісництв. Зрозуміло, що “освоєння/присвоєння” простору було споконвічною проблемою в різних країнах. Згідно з твердженнями російського дослідника національних рухів О. Міллера, в роботі комісій часто виникали “проблеми прав власності на

землю і різноманітні практики символічного присвоєння простору” [257, с. 186].

Кожна губернія бажала здійснити розподіл земель на свою користь, показовим у цьому плані є суперечка між представниками київського та новоросійського намісницького управління, коли, виправдовуючись перед Сенатом за недотримання термінів розмежування, член київської межової комісії І. Рославлева повідомила про те, що “визначеним з боку Новоросійської губернії комісаром виданим від тутешнього губернатора генерала Язикова в настанові строго приписано: щоб вони при закладанні кордону, належного землі Новоросійської губернії, не уступали навіть найменшого наділу землі, а якщо у випадку виникнення необхідності і якось частина тієї землі могла в тутешню губернію відійти, то старатися взаємно в іншому місці винагородити наділом цієї”. В першому пункті настанови київській межовій комісії вказано – “спостерігати, якщо можливо буде, щоб поселення належні Київській губернії зі всіма своїми землями залишалися в тутешній губернії, і щоб одне поселення не ділилося на два”, що саме по собі провокує на втручання у конфлікти навколо належності тих чи інших земель губерніям, що мало б входити до компетенції комісії з генерального межування, а не намісницького. Такі настанови часто не відповідали положенням іменного указу Сенату від 19 травня 1781 р., тож можна зробити висновок, що в плані тогочасного адміністративного управління було чимало спірних моментів між різними ланками, що нерідко призводило до непорозумінь [154, с. 421-429].

Беручи до уваги ці протиріччя, бачимо, що процес реформування окремі громади, монастирі та приватні власники бажали використати задля присвоєння собі раніше втрачених земель або ж таких, які їм ніколи й не належали. А на рівні губерній виникало бажання збільшення територіальних володінь за рахунок суміжних губерній. У кінцевому результаті фактично всі

спірні території опинилися у складі Катеринославського намісництва, причому мова йде не про пажиті, водопої чи окремі пасовиська, а про цілі повіти.

З усіх полкових міст Гетьманщини після реформи тільки одне місто стало центром намісництва, а інші перетворилися на повітові центри. В кожному намісництві утворювалось по 11 повітів, тож в адміністративному плані в один ряд з колишніми полковими містами (Переяслав, Ніжин, Лубни) стали містечка та села, яким надавався відтепер статус міста [154, с. 246 - 247].

Полкова система являла собою симбіоз адміністративного та військового устрою і з запровадженням нової адміністративно-територіальної системи такі міста, як Ніжин, Переяслав, Стародуб та Чернігів, спочатку продовжували залишатися центрами карабінерних полків, які замінили козацькі. Але вже з 1785 р. із запровадженням подальших реформ вони поступово почали втрачати статус військових центрів і, врешті-решт, взагалі позбулися його [236, с. 221].

Отож, згідно з адміністративною реформою, на території Лівобережної України було створено три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Намісництва формувалися залежно від кількості населення. В межах губернії мало проживати приблизно 300-400 тисяч людей, а в повіті від 20-ти до 30-ти тисяч. Територіальний розподіл був тільки початком цілого ряду адміністративних реформ. Згодом межі губерній ще багато разів змінювались. Кожне намісництво отримало свого управителя, а в їх межах були запроваджені суди за російським взірцем. На місці військового суду було створено дві палати: кримінальних та цивільних справ. Замість військової скарбниці утворювались казначейські палати, а для ведення міського управління – губернські магістрати. Внаслідок реформи колишні полкові міста почали поступово занепадати, вони втрачали прибутки від виконання адміністративних функцій та значно погіршувався демографічний стан цих міст. Такі міста, як Стародуб, Лубни, Гадяч, Переяслав, Ніжин, Миргород, назавжди залишилися незначними провінційними містечками [260, с. 118-121].

Відповідно до нового адміністративного устрою, Глухів втратив статус столиці Гетьманщини. Всі державні інституції української держави злилися з загальноросійськими і в кожній губернії було створено загальноросійські адміністративні та судові установи. Вже 1783 р. було остаточно ліквідовано козацький військовий устрій: 10 козацьких полків було замінено на 10 регулярних карабінерних полків з 6-річним терміном служби. Всі козацькі полковники звільнялися від служби, а решта військової старшини мала обирати - або ж йти служити в нових регулярних полках, або залишати військову службу. Козаки ж залишали за собою статус окремого стану військового вільного селянства, з якого комплектувалися нові полки. Решта українських селян прирівнювалася до московського селянства [114].

Разом з тим реформа дала значний поштовх для розвитку інших міст, зокрема, важливим осередком культури тогочасної України став Новгород-Сіверський. Отримавши статус адміністративного центру тут з'явилося чимало урядовців, які почали утворювати свої шляхетські організації. Згодом у Новгород-Сіверському було засновано катедру нової єпархії, духовну семінарію, головну народну школу. Завдяки цьому, в місті почали гуртуватися культурні та громадські діячі і з часом вони почали думати про заснування в місті університету. Їхню ідею навіть підтримав П. Рум'янцев, але через те, що розвиток української освіти не входив до асиміляційних планів імперського уряду, Катерина II заблокувала цю ініціативу. Значного розвитку набували й інші центри намісництва: Київ з його Академією та Чернігів із Колегіумом.

13 липня 1781 року Катерина II видала наказ "Про нове розписання губерній з призначенням генерал-губернаторів". Цей наказ став базовим законодавчим актом, який визначив повноваження управителів адміністративних одиниць імперії. Відповідно до нього, основною функцією намісників був визначений нагляд та контроль над виконанням урядових

постанов усіма місцевими адміністраціями і судовими органами з правом втручатися в разі необхідності в їх поточну роботу [308, с. 54-62].

Свої функції генерал-губернатор виконував за допомогою намісницького правління, що складалося з декількох радників, які допомагали йому в адміністративній роботі. Імператорські доручення він реалізовував за допомогою губернаторів та губернського апарату управління, судів, виборних станових органів, поліцію та розміщені на території намісництв війська. Крім того, генерал-губернатор здійснював загальний нагляд за чиновниками і міг чинити тиск на суд, зупиняти виконання судових рішень без безпосереднього втручання в судочинство [279, с. 56].

У “Положенні про губернії” в дусі ідей “просвітницького абсолютизму” декларувалося, що генерал-губернатор своїми справами і діями повинен стати прикладом благочесного способу життя, не допускати марнотратства, надмірної розкоші та не дозволяти дворянам виявляти жорстокість стосовно своїх підданих, бути захисником простого народу [156, с. 567].

На генерал-губернатора покладалась відповідальність за благополуччя населення підконтрольних йому територій. Він повинен був налагоджувати забезпечення місцевих жителів необхідним продовольством, а також запобігати епідеміям та різним захворюванням. На П. Рум'янцева-Задунайського як генерал-губернатора прикордонної території покладалась відповідальність за військово-адміністративну роботу. Він повинен був стежити за рекрутським набором та за діями сусідніх держав і, за необхідності, керувати військом. Також він мав забезпечувати військо всім необхідним [136, с. 4-11].

Посада генерал-губернатора була інтегрована у структуру центральних органів влади. Тому на час відряджень до столиці він був зобов'язаний брати участь у засіданнях Сенату і що важливо, мав рівне з усіма членами Сенату право голосу. Сенат же залишався вищим адміністративним органом, який контролював усі сфери діяльності генерал-губернатора [154].

Часто траплялися випадки плутанини щодо повноважень адміністраторів різних рівнів, тому згодом було видано цілий ряд уточнень відносно повноважень органів різних рівнів. Ці уточнення були здійснені з ініціативи самих генерал-губернаторів, які часто зверталися до Сенату за роз'ясненнями. В період з 1781 по 1783 рік Катерина II підписала 14 таких наказів, які уточнювали і конкретизували повноваження намісників. Чимало таких уточнень були важливі для визначення сфери компетенції тих чи інших чиновників.

Відповідно до наказу від 15 липня 1783 року, в розпорядженні кожного генерал-губернатора було по 20 тис. рублів для проведення інженерно-будівельних робіт на території намісництва. У випадках, коли потрібно було виділити більше коштів, направлявся відповідний запит з роз'ясненням для затвердження імператрицею.

Контроль за всією фінансовою діяльністю покладался на генерал-губернатора, який щороку повинен був направляти Катерині II звіт. У межах намісництва жодне рішення щодо використання державних коштів не приймалось без дозволу генерал-губернатора, навіть управитель території, яка входила в те чи інше намісництво, повинен був отримати згоду генерал-губернатора. Таким чином, генерал-губернатор ставав розпорядником усіх державних коштів, які видавались на розвиток його територій [136, с. 4-11]. На думку імператриці, така система повинна була унеможливити розкрадання державних коштів з боку чиновників.

8 серпня 1783 року був виданий наказ, згідно з яким чиновники губерньських адміністрацій отримували право на відпустки тільки з дозволу генерал-губернаторів, а ті, у свою чергу, несли повну відповідальність за ситуацію в намісництвах і виконували свої повноваження в повному обсязі, навіть здійснюючи службові поїздки підконтрольними їм територіями. Вони

могли відправляти в столицю кур'єрів для доставки донесень і на це виділялося 1500 рублів у місяць з державної казни [154].

Під контролем генерал-губернаторів була і дохідна частина бюджетів підконтрольних йому територій. 29 січня 1791 року Сенат видав наказ, відповідно до якого на генерал-губернаторів покладалась відповідальність за збір податків з місцевого населення [26]. В цьому ж році вони отримали право призначати наглядачів на державні винокурні, а також контролювати діяльність приватних заводів та їхні прибутки від збуту алкоголю [21]. 19 січня 1794 року генерал-губернатора зобов'язали щомісяця надавати імператриці відомості про особисті та окладні нестачі й суворо їх стягувати [156, с. 453].

Катерина II бажала особисто контролювати всі процеси, які відбувалися в межах Російської імперії, тому вона зобов'язувала всіх генерал-губернаторів особисто звітувати про економічний, соціальний та суспільно-політичний стан губерній. Особливо імператрицю турбували настрої місцевого населення та надзвичайні ситуації чи конфлікти, щоб можна було своєчасно придушити будь-які соціальні збурення. Сама імператриця вела активне листування з П. Рум'янцевим-Задунайським, бажаючи вникнути у всі деталі управління Малоросією. Абсолютно хибною є думка, яку подекуди можна зустріти в літературі, щодо безконтрольності та сваволі з боку імператорських намісників, які нібито на свій розсуд розправлялися та здійснювали суд на підконтрольних їм територіях [213, с. 82-93].

Рум'янцев зосередився на реформуванні адміністративної, військової, судової та освітньої систем. Граф мав своє бачення на впровадження різних реформ, але Катерина ставилася до ініціатив генерал-губернатора недовірливо і тому не давала йому повною мірою вести самостійне реформування. Найбільше новопризначений намісник прагнув реформувати судову систему, яка потребувала чималих змін.

До 1763 року центром здійснення судочинства на території полку було полкове місто. Як зазначалось вище, адміністративні та судові функції покладались на полковника та старшину. Члени суду і його головуєчий призначалися з числа старшини [221, с. 324-326]. Координацію діяльності полкових судів здійснював Генеральний суд, який надавав інструкції та роз'яснення щодо їх роботи. Окремих міських судів не було, тому справи розглядалися спільно полковими та міськими урядовцями. Від старшини до складу суду входили: суддя, обозний, осавул, писар; від міського управління: отаман, городовий, війт та бургомістр. В окремих актах судових справ згадуються “зацные персоны”, які, скоріш за все, являли собою представників міського нобілітету. Дуже часто суди засідали в міських ратушах, оскільки в них були юридичні документи та збірники законів. Інколи суди засідали в будинку полковника або полкової старшини і навіть траплялися випадки, коли засідання суду відбувалося у корчмі чи шинку [221, с. 345-346].

У 1763 році Кирило Розумовський розпочав процес реформування судової системи на Гетьманщині. Ним були запроваджені земські, гродські та підкоморські суди, крім того, існували магістратські та ратушні суди. Така судова система багато в чому була похідною від польсько-литовського права і фактично не відповідала адміністративній системі, яка існувала на Лівобережній Україні. Гродські суди працювали в десяти полкових містах і займалися розглядом кримінальних справ; земські суди розташовувались у двадцяти повітах і займалися розглядом справ різного характеру; підкоморські ж мали на меті вирішення суперечок навколо земельної власності [259, с. 293-312].

Затриманням злочинців займалися місцеві урядовці, вони супроводжували злочинців до сотенного уряду, а потім до полкового. Полковий суд організовував процес розслідування: пошук свідків, збір речових доказів, допити та ін. [37]. Покарання винних здійснювалось публічно, як

правило, на центральній площі міста. Одним із видів покарання було стовпове покарання [142, с. 123-124]. Таким чином судовий процес перетворювався на своєрідну “розвагу” для місцевого населення.

Отримавши повну монополію судової влади на територію полку, полковий суд часто втручався у вирішення справ судів іншого рівня, маючи від цього матеріальний зиск. Матеріальні побори були фактично узаконеною формою корупції. Суди могли стягувати натуральні чи грошові штрафи, а також приймати так звані “поклони” та “наклади” – узаконені хабарі [210, с. 176].

Відповідно до настанов Катерини II, П. Рум’янцев повинен був викорінити з судової системи Гетьманщини елементи польсько-литовського права та встановити владний контроль над українським судочинством [148, с. 378]. Компетенцію суду генерал-губернатор у 1765 році визначив так: “про проведення судів в силі малоросійських прав, що в нижніх судах не виконуються, то для виправлення всього того мати суд генеральний” [48, с. 23]. За розпорядженням генерал-губернатора, до Генерального суду призначалися судді від усіх полків, а також два контролери, відтак загальний склад становив дванадцять суддів. Відтепер склад суду був постійним, а його члени отримували платню. Задля забезпечення більш якісної роботи суддів, П. Рум’янцев розпорядився призначати позивачам державних адвокатів [213, с. 149].

П. Рум’янцев писав, що він не мав змоги бути присутнім під час розгляду справ, які стосуються його сфери діяльності, і що він неодноразово отримував повідомлення про те, що суди часто виносять неправомірні рішення, а також умисно затягують розгляд окремих справ. Генерал-губернатор вказував імператриці, що рішення суддів часто несуть шкоду Російській імперії, і тому він просив отримати можливість спостерігати за судами і мати вплив на їх діяльність [120, с. 40].

З 1 листопада 1765 р. колегія отримала право розгляду апеляцій на справи, які розглядалися в Генеральному суді, а у серпні 1767 р. розпорядженням Рум'янцева було заборонено проводити щорічні вибори до Генерального суду. З 1767 р. для допомоги генеральним суддям генерал-губернатор замість десяти тимчасових суддів призначив постійних з річною винагородою за їхню роботу. Контроль і нагляд як за роботою суддів, так і всіх центральних органів Лівобережжя покладалися на прокурора [275, с. 3-12].

Після проведеної реформи також змінився порядок комплектування суду, який раніше відбувався шляхом проведення виборів у полках. Такий порядок був скасований і тепер постійних членів суду мав призначати сам Рум'янецв. Для більшої ефективності роботи суддів генерал-губернатор запровадив практику призначення державних адвокатів для захисту відповідачів [204, с. 93-136].

Важливим моментом судової реформи було приведення суддів у колегії до присяги, а Генеральний суд, окрім судових функцій, отримав і адміністративні, зокрема він був відповідальний за проведення іспитів на знання законодавства та вміння вести службову документацію для кандидатів, які претендували на посади у органах місцевої влади - як адміністративної, так і судової.

Робота реформованого суду абсолютно не задовольняла генерал-губернатора, оскільки члени суду часто мали різні думки щодо шляхів вирішення одних і тих самих справ, тому у своєму ордері членам Генерального суду від 1 липня 1768 р. П. Рум'янецв писав: "Чому коли правда і закон, хранителі даного, повинні одні управляти совістю суддів і їх справами, то чому поміж вас це непорозуміння і розбіжності в думках?". Реформованому Генеральному суду вдалось проіснувати недовго, 1791 року він був остаточно ліквідований [275, с. 3].

У 1765 році був заново відредагований петровський Генеральний Регламент, за яким знову мали регулюватись порядок розгляду справ та винесення резолюцій. 31 травня 1767 р. було розіслано так звані “зерцальні укази”, за якими під загрозою великого штрафу застерігалось від недотримання Генерального Регламенту. Оскільки П. Рум’янцев був військовим, його особливо непокоїла відсутність розподілу між військовими і цивільними судами. Тому 1765 р. він надіслав свої пропозиції щодо усунення такої плутанини до Петербурга і, отримавши згоду, видав наказ, у якому було визначено, яким чином мають подаватися позови, чолобитні, а також визначався порядок судочинства у судах Лівобережної України. Тим самим було підтверджено проведення реформи за галузевою спеціалізацією судів, яка ще була розпочата К. Розумовським, а також встановлення відповідного порядку ведення судових справ [20].

25 липня 1767 р. П. Рум’янцевим була відправлена до Малоросійської колегії Записка “про виявлені в Малоросії недоліки”, в якій він писав, що після входження Гетьманщини до складу Російської імперії українській шляхті “залишені суди земські і гродські відправляли по правам їх через обраних ними старшин, а товариству військовому судитися: де три чоловіки козаків, тоді два третього судять”. П. Рум’янцева турбувало те, щоб “всі тим судам належні справи з часом ввійшли в правління військові” і “від чого суд генеральний і другі тут правління названі військовими невідомо; та і які ті військові права, по яким козакам судитися наказано, в архівах ніде дізнатися не можна”. Причиною численних безпорядків П. Рум’янцев вважав процедуру, за якою визначалися підкоморські земські і гродські суди, оскільки в гродські і земські суди членів обирали з числа козаків і селян, а також вони розміщувалися в населених пунктах без урахування кількості жителів та площі земель в адміністративній одиниці, а лише за кількістю полків [204, с. 93-136].

Завдяки реформам П. Рум'янцева, був прискорений розгляд судових справ, змінено порядок проведення допитів у земських і гродських судах. Також генерал-губернатор викорінив практику застосування тортур без його згоди для проведення допитів. Та все ж, незважаючи на цілу низку реформ, Петру Олександровичу повністю не вдалося навести лад у судовій системі. У своєму листі до Катерини II від 8 грудня 1779 р. він писав про скарги, які надходять до нього на діяльність судів. Він критикував судове законодавство і постійно наводив численні приклади колізій та його неналежного виконання. Найпоширенішими зловживаннями він називав ухиляння від сплати штрафів сторонами, які не з'являлися на судові слухання, а також вказував, що часто судді використовують практику розгляду справи довше 3-х днів, та повільне реагування урядовців на повідомлення про “гвалти і насильне відбирання маєтностей” [275, с. 5].

Підсумовуючи результати своєї діяльності в судовій сфері, П. Рум'янцев у донесенні Катерині II від 27 серпня 1781 р. писав, що з заснуванням земських, підкоморських і гродських судів “виробництво і хід справ отримав кращий порядок”. Та все ж призначення і вибір земських чиновників суперечив статутному праву, оскільки відповідно до його положень у ці чини повинно було відбиратись шляхетство, яке не зобов'язане ніякими чинами. Через те що повністю розділити військову і судову справу нікому не вдалося, Рум'янцев у своєму листі відносив таке поєднання до звичаю українського народу, якого неможливо так швидко позбутися. До важливої заслуги своєї діяльності П. Рум'янцев відносив вирішення питання про те, у яких судах повинні судитися українські козаки. Стосовно цього він писав, що козаки судяться за імператорським указом від 20 грудня 1768 р., який був направлений у Малоросійську колегію: “в усіх земських справах з шляхетством правом книги Статуту і в одних судах”.

Все ж таки навіть після проведеної реформи П. Рум'янцев вважав невирішеними кілька питань. Серед них - “чи вибрати тут по колишньому звичаю із дійсно служилих і по крайній мірі із бунчуків і військових товаришів у земські чини?”, оскільки, “відставних тут від служби або зовсім мало, або майже їх не було і немає”. У своєму листі генерал-губернатор також запитував і про те, чи повинні духовенство та козаки мати право брати участь у зібраннях, у разі виборів на земські посади і при інших земських розпорядженнях, та чи варто надавати це право шляхетству? [152, с. 392]

Відповіді на свої запитання він отримав 26 грудня 1781 р. в указі Сенату, в якому було вказано, що дворянські засідателі повинні відбиратися з “совісних і вірних земських судів в предводителі в уїзні судді їх вірніші засідателі верхніх і нижніх земських судів ”заснованих доручити дворянству вотчини і помістя свої в тих губерніях маючому”. Тобто, тих із них, які хоча б “до місцевої військової служби знаходилися по даній в земському перейти побажали би”. Для козаків, які проживали в зазначених губерніях, планувалося заснувати “нижні і верхні розправи, в яких би вони мали засідателів із поміж себе обраних”. Козацтву належало бути судимому за звичаєм у тих же судах, “які до цього там використовуваними були, до видання кращих і достовірніших” [131, с. 693].

Малоросійська колегія продовжувала виконувати контролюючу функцію і стежила за тим, наскільки правомірними були заборони на подання апеляцій, чи своєчасно суди оголошували свої рішення, чи видавали їх копії, чи дотримувалися термінів та порядку подання апеляцій до Сенату та чи дотримуються порядку передачі невирішених справ з одного суду в інший. Проте вже з 1785 року ніхто з членів колегії не мав права виконувати свої посадові обов'язки і вона опинилася в кризовій ситуації [275, с. 7].

Задля покращення ефективності роботи суддів Лівобережної України П. Рум'янцев мав намір боротися з недбалим ставленням до виконання своїх

обов'язків та лінощами. Для цього ним було налагоджено ефективний нагляд за роботою чиновників та службовців, а для впровадження цього нагляду генерал-губернатор розіслав у 1767-1769 роках відповідні ордери до місцевих судів.

У подальшому П. Рум'янцев не робив спроб виправлення законодавства, але у зв'язку з курсом імперської влади на централізацію всіх владних структур підконтрольних земель, у 1783 році було розпочато процес заміни прав, які існували в Гетьманщині, на загальноросійське законодавство через поширення на Лівобережну Україну положення про губернії. Зі скасуванням старої судової системи і уніфікацією судочинства було відкрито доступ впливу на українські державні структури російських законів, а особливо вони набули поширення через призначення суддів-росіян, які судили виключно за правом Російської імперії [204, с. 93-98].

Загалом проведені П. Рум'янцевим реформи судочинства продовжили розпочату К. Розумовським роботу щодо виокремлення з повноважень місцевих адміністрацій військової, адміністративної та судової влади, а також було скорочено судову тяганину та організований ефективний нагляд за роботою державних службовців. Але ці реформи не змогли протриматися довго, оскільки 30 листопада 1796 р. імператор Павло видав указ, у якому мовилось: “судити по точній силі малоросійських прав” [275, с. 8].

Відтепер на вершині державно-адміністративної системи влади Лівобережжя стояли Канцелярія генеральної артилерії, Генеральна лічильна комісія і Канцелярія малоросійського скарбу. Всі ці структури до осені 1767 року стали департаментами очолюваної П. Рум'янцевим Малоросійської колегії. Крім того, за ними постійно вівся прокурорський нагляд і вони щомісяця були зобов'язані надавати прокурору відомості про всі справи, які в них велися. Тому можна стверджувати, що ні Генеральний суд, ні інші органи влади системи Гетьманщини з цього часу вже перестали являти собою елементи української державності [303, с. 50-53].

Чи не єдиною реформою, яка була ініційована Рум'янцевим і схвалена Катериною II, було запровадження пошти. Хоча пошта в Україні існувала ще за часів Б. Хмельницького, та вона обслуговувала потреби виключно Москви і місцевої адміністрації й не використовувалась для всезагальних потреб [252, с. 261]. Пошту у Гетьманщині доставляли кілька муніципальних служб, а також офіційні гінці. Поштова система була малоефективна, наприклад, наказ Катерини II посланець привозив до Генеральної військової канцелярії, яка розповсюджувала його з допомогою кур'єрів, серед підлеглих. Пошта була потрібна Рум'янцеву для ефективного управління краю і саме від неї залежала швидкість виконання поставлених завдань, - ось чому однією з перших проблем для графа постала організація поштової служби [236, с. 103].

31 травня 1765 року Петро Рум'янецв видав указ, згідно з яким було створено поштову службу. Положення щодо організації поштової служби складалося з 20 пунктів, якими визначалися основні зміни. Відповідно до нової системи поштової організації, відкривалося 9 маршрутів для пошти, загальною протяжністю понад 2358 верст, 72 поштові станції, 15 регіональних начальників, 165 поштарів і 300 коней [252, с. 67-87]. У кожному полковому місті було кілька поштарів: у Миргороді - 2; у Гадячі, Києві, Стародубі та Переяславі – по 3; у Прилуках, Ніжині та Лубнах – по 4. Кожен поштар мав у своєму розпорядженні по два коня. У підпорядкуванні поштарів було 165 листонош. Для доставки пошти полки виділили 300 коней у розпорядження листонош. Серед них 182 коня передали Ніжинський, Стародубський, Чернігівський і Прилуцький полки [278, с. 129-132].

Швидкість доставки пошти чітко регламентувалась. Так, з Глухова до Стародуба пошта надходила за 24 години, а в Полтаву – за 39 годин. Директором пошти Рум'янецв призначив майора Скоропадського. Було розроблено статут про кінну пошту. В найбільших містах поштою завідували поштмейстери, всього їх було 15, з них 9 - у полкових містах.

У кожній місцевості пошту збирали і відправляли двічі на тиждень у визначений час. Поштова служба стала підвідділом української адміністрації і її очолював поштовий директор. Усі прибутки від поштового зв'язку йшли в скарбницю Малоросійської колегії, так само і витрати на утримання пошти сплачувалися за рахунок скарбниці. У 1768, 1770 і 1774 рр. поштова служба була розширена, аби забезпечити зв'язком Крим і нову провінцію – Новоросію. Після повної ліквідації української автономії поштова служба теж перейшла в підпорядкування Російської імперії [236, с. 103-104].

Потрібно віддати належне П. Рум'янцеву, що він не бажав зливати поштову службу з адміністративною владою, і в першому ж пункті указу про створення поштової служби зазначив, що: “поштмейстери повинні бути не військові чи значкові товариші “по выбору полковому”, оскільки ця посада потребує вірності, скромності, ввічливої поведінки, чистого письма і правильної лічби” [278, с. 131].

Царський уряд у період існування Другої Малоросійської колегії не впроваджував на підконтрольній українській території аналогічні реформи, які впроваджували в Росії, але все ж принцип уніфікації та централізму активно втілював в життя. В першу чергу, це стосувалося адміністративної влади та роботи судів. До кінця 60-х рр. на території колишньої Гетьманщини була впроваджена уніфікована система діловодства, був встановлений контроль за кадровим складом штатів та їх повноваженнями, дотриманням фінансової дисципліни, оперативністю, режимом роботи, політичною лояльністю службовців, а також введений новий порядок подання звітів про розглянуті справи [210, с. 37].

Одним із механізмів упровадження імперським урядом на території колишньої Гетьманщини асиміляційної політики мав стати розподіл влади. Ще до того, як відбулося утворення намісництв, відповідно до розпорядження Малоросійської колегії, полкові канцелярії втратили компетенцію проведення

виборів чиновників у земські і підкоморські суди. Цю функцію від цього часу перебрали на себе земські та сотенні правління.

Спроба розділити адміністративну та військову владу на полковому рівні була зроблена і після запровадження інституту “предводителів шляхетства”, проте цей намір так і не був реалізований у чітких адміністративно-політичних нововведеннях. 16 жовтня 1778 року функції військової судової влади було передано від Генерального суду у відання новоствореної Військової судової комісії. В подальшому Друга Малоросійська колегія видавала ще чимало наказів щодо розподілу повноважень між різними органами судової та адміністративної влади [261, с. 54-63].

Таким чином, просвітницькі ідеї Монтеस्क'є щодо розподілу влади за ознакою владних повноважень на законодавчу, виконавчу і судову не були впроваджені П. Рум'янцевим-Задунайським. Такий розподіл відбувався у вигляді звичайного розподілу компетенцій різних органів влади, що тільки посилювало абсолютну владу імператора, в той час як розподіл влади за повноваженнями мав на меті обмеження абсолютної влади монарха.

Генерал-губернатор також сприяв збільшенню кількості іноземних колоній, яким чималу увагу приділяла імператриця Катерина II, і це був чи не найулюбленіший з її проектів. П. Рум'янцев розселив приблизно 100 німецьких сімей у Білій Вежі, а невелику кількість волоських і болгарських колоністів – на території Переяславського полку. З ініціативи сенату було запроваджено експеримент із вирощування в Гетьманщині картоплі, але він виявився невдалим, оскільки майже всі привезені коренеплоди вимерзли у сховищах [236, с. 102].

Рум'янцев, будучи військовим, велику увагу приділяв організації війська. Військова реформа стала необхідністю після розділення адміністративного і військового управління. Після запровадження нового адміністративного поділу постала проблема зміни структури війська, оскільки полки і сотні вже не

відповідали новим адміністративним одиницям. Рум'янцев схилявся до думки, що попередні дев'ять полків у військовому плані варто замінити десятима регулярними полками, які повинні були складатися з козаків по вибору, - вони мали займатися виключно військовою справою. Козаки розподілялись по полках і ротах відповідно до місця проживання і що дуже важливо, козацька старшина була прирівняна в правах з командуванням регулярної російської армії [170, с. 455-457].

Генерал-губернатор сподівався, що цими діями він зможе поступово, без особливих зусиль, перетворити козацькі війська в регулярні, щоб вони завжди були напоготові у разі початку війни. Проте якщо здійснення реформ П. Рум'янцев-Задунайський прагнув проводити поступово без особливої метушні, то імператриця мала зовсім іншу позицію, бажаючи здійснювати їх швидко. Катерина хотіла якнайшвидше створити регулярне військо, яке б складалося з місцевих жителів, за зразком, прийнятим у Російській імперії. Першим кроком у цьому напрямку стала затверджена 24 жовтня 1775 р. доповідь військової колегії про перетворення трьох вільнонайманих українських полків у регулярні. В 1783 році був виданий указ військової колегії про реформу дев'яти українських козацьких полків. Було наказано набрати з українських козаків десять регулярних кавалерійських полків, враховуючи і вищезгадані три. В кожному такому полку повинно було бути по шість ескадронів, у кожному ескадроні 138 чоловік, а всього в полку - 828 осіб. Термін служби повинен був становити шість років, і кожний сьомий рік склад полку мав оновлюватись. Згідно з реформою, офіцери мали бути з представники української старшини за бажанням і за згодою вищого військового начальства [170, с. 462-467].

З 1784 року старшинські чини були скасовані і прирівняні до російських військових табельних чинів, а всі військовослужбовці йменувалися не інакше як "солдати". Новостворені полки були тільки перехідними військовими

одиницями та існували до 1791 року, коли українське військо повністю злилося з російською армією [294, с. 296-297].

В середині 60-х рр. XVIII ст. українські посадовці були більш незалежні від імперської влади, аніж російські “приказні люди”, як у юридичному, так і в економічному плані. В своїй основі воно комплектувалося зі старшин, шляхетства, духовенства та козацтва і зберігало за собою право звільнятися від служби. Система присвоєння чинів та надання посад і рангових маєтностей на Лівобережжі була зовсім не впорядкована, і коли П. Рум’янцев прибув до Глухова, він намагався запровадити чіткий контроль у цій справі. У 1766 році було запроваджено посаду урядового наглядача за ранговими і вільними маєтностями, а провідні канцеляристи Малоросійської колегії та інших установ колишньої Гетьманщини отримали річну платню. Таким чином, разом з встановленням суворого контролю, П. Рум’янцев-Задунайський не забував щедро винагороджувати канцелярських службовців та українських старшин за їхню ретельну й віддану службу і тим самим намагався “прив’язати їх до Росії і викликати патріотизм до спільної вітчизни” [210, с. 22-42].

Відповідно до “Настанов губернаторам”, які Катерина II видала 21 квітня 1764 року, генерал-губернатор підпорядковувався виключно імператриці та Сенату і оголошувався “главою і господарем всієї врученої під його нагляд губернії”. Генерал-губернатор стояв на чолі адміністративної та судової влади і наділявся правом призначення та усунення підпорядкованих йому чиновників [149].

Завдяки енергійним реформам П. Рум’янцева, у другій половині XVIII ст. фактично вся управлінська система Гетьманщини була уніфікована з владними структурами Російської імперії. Майже всі сфери життя населення Лівобережної України ввійшли до сфери впливу імперської адміністрації.

3.2. Соціально-економічні та суспільно-культурні зміни у Гетьманщині за намісництва П. Рум'янцева

Задля ефективного функціонування державного апарату, П. Рум'янцеву необхідно було збільшення надходження податків до державного бюджету. Окрім вже існуючих податків, таких як мито та податок від продажу спиртних напоїв і роботи млинів, генерал-губернатор увів ряд нових. Усі землі, які раніше обслуговували гетьмана (поташники, стрільці, бобровики) і використовувались козаками, було переведено в категорію державних земель і з людей, які жили на цих землях, почали вираховувати податок. Для контролю за збором цього податку було призначено одинадцять контролерів. Завдяки цим нововведенням, державна скарбниця почала отримувати додатковий прибуток у розмірі 10000 карбованців, крім того, податок зобов'язані були сплачувати і слуги колишнього гетьмана - від цього казна отримала ще плюс 1200 карбованців.

П. Рум'янцев запровадив також податок за утримання російських військ у Гетьманщині, і саме ця стаття стала найбільш прибутковою. До впровадження цих зборів влада Гетьманщини збирала багато інших податків, здебільшого натурою, але їх не вистачало і постачання провіанту часто затримувалось, унаслідок чого російська армія силою відбирала необхідне в місцевого населення. Таким чином, основне навантаження щодо сплати податків лягло на населені пункти, в яких розташовувались російські війська. Під час свого інспекторського об'їзду Гетьманщиною Рум'янцев звернув увагу на таку нерівність і визначив нові умови сплати податку. Відповідно до розпорядження генерал-губернатора, тепер кожне господарство повинно було сплачувати 1 карбованець щороку, який збирався частинами чотири рази на рік. Незалежно від свого соціального стану, усі селяни, підпомічники, міщани та підсусідки повинні були сплачувати новий податок.

Наступним етапом реформи був поділ П. Рум'янцевим Гетьманщини на 20 однакових податкових округів і призначення комісії, яка відповідала за збори податків у кожному окрузі. Такий розподіл відбувся 1767 року. Дуже часто місцеве населення ухилялося від сплати цих податків, але навіть за таких умов Малоросійська колегія отримувала додаткові прибутки, які деколи могли становити 150 тисяч карбованців. У випадках, коли цього було більше, ніж потрібно для утримання імперських військ, ці кошти спрямовувались на потреби державних установ, оплати праці чиновників та субсидії для Київської академії. Таким чином, цей грошовий податок, який спершу був запроваджений на зміну військовому, з часом став фактично головним податком, з якого утримувався державний апарат.

Окрім того, що населення Лівобережної України обкладалося податком на утримання російського війська, воно ще й змушене було надавати квартири російським військам, оскільки в той період не було казарм і військових містечок. Оскільки час правління П. Рум'янцева припав на період складної міжнародної ситуації і Російська імперія дуже часто брала участь у військових конфліктах, зокрема з Польщею та Османською імперією, то він змушений був постійно збільшувати військовий податок тоді, коли на території Лівобережжя розміщувались нові полки.

Згідно зі звітом генерал-губернатора, 1763 р. в Гетьманщині розміщувалось 2 драгунських, 6 стрілецьких і 8 піхотних полків; разом – 19981 особа, що потребували 902 офіцерських і 10 556 солдатських квартир. Незважаючи на намагання Рум'янцева рівномірно розподілити податки, більше навантаження на утримання солдатів усе одно припадало на ті території, де вони дислокувались. Згідно з переписом, на території Гетьманщини було 29 025 міських і сільських господарств, у яких можна було розмістити війська, відповідно, утримання двох російських солдатів припадало на три господарства, або ж на кожні п'ять господарств – дві офіційні квартири. Більше

того, з цього часу війська мали право більше одного разу отримувати в місцях перебування дрова та харчі, завдяки чому уряд економив досить великі кошти [236, с. 176].

Зі збільшенням надходжень у скарбницю Малоросійської колегії завдяки додатковим прибуткам, вона все більше підпорядковувалася імперському уряду. В 1771 р. через розпорядження генерального прокурора імперії Малоросійська колегія зобов'язувалась провести точні обрахунки всіх видатків і прибутків з українських земель і надати йому ці дані. А вже згодом П. Рум'янцев повинен був кожного року надавати відповідні відомості. І навіть якщо скарбниця колегії була окремим органом влади, її вже розглядали більше як філію загальноімперської скарбниці.

У другій половині XVIII ст. особливо гостро постало питання соціального становища козаків. Спершу П. Рум'янцев вважав, що після перепису козаки будуть організовані у постійний військовий стан, при цьому граф розраховував на те, що вони збережуть за собою окремі козацькі привілеї, такі як право на майно, торгівлю, виробництво спиртних напоїв та особисту свободу. П. Рум'янцев захищав козаків від утисків з боку старшини, але одночасно з цим він позбавив їх права обирати своїх провідників. Це значно підсилило контроль старшини над козаками. З початку 60-х років XVIII ст. козаки мали право обирати старшин уже тільки на рівні сотень, а з 1767 р. взагалі були позбавлені цього права. Офіцерів вищого рангу мала право призначати тільки адміністрація. Коли 1767 року була звільнена посада сотника Корибутівської сотні Прилуцького полку, за давньою традицією козаки призначили вибори нового, проте після виборів П. Рум'янцев анулював їхні результати, а підставою для цього рішення стала інформація про те, що переможець перед виборами споював козаків, спонукаючи голосувати за себе. Після цього генерал-губернатор наказав, щоб відтепер всіх сотенних військових призначала полкова канцелярія або ж сам полковник [152, с. 387]. Таким чином, через

повну недовіру Рум'янцева до виборів, які проводилися козаками, він позбавив їх права приймати будь-яке відповідальне рішення і цим самим поставив у повну залежність від адміністрації [236, с. 178].

Генерал-губернатор також намагався зламати традиційні устрої козаків, які функціонували від початку створення Січі, а саме вільний дух. Він хотів перетворити козаків у дисципліновану, добре вимуштрувану та більш ефективну бойову силу на зразок російської армії. П. Рум'янцев хотів покінчити з свободами, якими користувалися козаки, і вимагав від них армійської виучки. Для прикладу, ним було сформовано спеціальний загін, який пройшов відповідне навчання і був оснащений хорошим обмундируванням. Завданням цього загону була охорона Генерального суду і скарбниці, а також архіву Малоросійської колегії, при цьому служба була примусовою, і коли хтось із козаків відмовлявся від виконання такої регулярної служби, Рум'янцев наказував бити їх “без пощади”. У 1768 році таке бажання було оформлено в наказ, відповідно до якого козаки, які не підкорялися наказам своїх командирів, каралися різками, а в окремих випадках особливо непокірні позбавлялися козацького стану і перетворювались на селян [236, с. 107].

Значного удару по свободі козацького війська було завдано 1768 року, напередодні війни Російської імперії з Туреччиною. Тоді, посилаючись на прохання Рум'янцева, Сенат поширив на мобілізовані козацькі загони юрисдикцію російського військового права. Після цього козаки були позбавлені давнього традиційного права, коли їх міг судити тільки суд рівних (тобто козаків) за своїми власними правами, і це дало генерал-губернатору вагомий інструмент для утримання військової дисципліни. 1775 року козацькі загони, які раніше охороняли гетьмана, були реорганізовані в регулярні полки імперської армії. Втративши більшість традиційних прав, козаки перестали

являти собою автономну одиницю козацького устрою і цим самим поступово в Гетьманщині було впроваджено військовий устрій Російської імперії.

В період намісництва П. Рум'янцева Військо Запорозьке низове було передано у відання Малоросійської колегії. З цього приводу козацький Кіш подав петицію до імператриці Катерини II, в якій просив передати війська під керівництво Колегії іноземних справ, однак запорозькі козаки не просто не змогли домогтися своєї вимоги, але й мало не були ув'язнені на вимогу П. Рум'янцева та К. Штофельна. Адміністративний устрій Запорозького Війська зазнав чималих перетворень з часу усунення гетьманської влади. Різні органи влади постійно утримували під контролем козаків і регулярно збирали матеріали щодо соціального, економічного та військового становища на Запоріжжі, що сигналізувало про постійну загрозу поглинання козацької автономії, а також є підтвердженням тривалої підготовки до ліквідації Запорозької Січі [221, с. 92].

20 грудня 1768 р. імператриця Катерина II видала наказ до Малоросійської колегії, відповідно до якого всі козацькі війська, які перебували у відомстві цієї колегії, повинні були у цивільній частині керуватися та судитися згідно з “малоросійськими правами та статутами”, а з усіх питань, які стосувалися військових справ, підлягати дії “Військового положення” та “Військового артикула”. Також передбачалося максимально швидке поширення текстів цих юридичних документальних комплексів поміж козаками та ввести їх у дію вже з 1769 р. [199, с. 13-23]

У 1768 році почалася війна між Російською імперією та Туреччиною. За наказом Катерини II, П. О. Рум'янцев повинен був взяти на себе командування 2-ю армією, завданням якої була охорона кордонів імперії від нападів кримських татар. Відтак він змушений був залишити адміністративну роботу в Україні. Згодом йому було доручено керівництво 1-ю армією. Війна завершилась 1774 року перемогою Російської імперії і вагому роль у здобутті

цієї перемоги відіграв П. О. Рум'янцев. Таким чином, на 6 років він був відлучений від управління Лівобережною Україною. В ході війни населення Гетьманщини знову змушене було забезпечувати військо козаками, погоничами, волами, кіньми і провіантом. Успіхів у цій кампанії було набагато більше, ніж під час війни, яка велася за часів цариці Анни. Рум'янцев здобув Крим, Молдавію, Волощину. Російські війська перейшли за Дунай, до Болгарії, після чого Туреччина погодилась підписати мирний договір.

Успіх цієї війни був увінчаний Кючук-Кайнарджийським мирним договором. З боку Російської імперії його підписував саме Рум'янцев, який перебував уже у статусі генерал-фельдмаршала. Окрім військового чину, імператриця ще розпорядилася називати свого полководця Рум'янцева-Задунайський, оскільки він провів ряд успішних військових операцій за Дунаєм.

Усунення загрози на півдні імперії дало можливість імператриці реалізувати давній план зі знищення Запорозької Січі, реалізація якого була покладена на 66-тисячну армію генерала Текелія, яка після завершення воєнних кампаній на півдні вирушила на Січ і фізично знищила її 4-го червня 1775 року, а вже 3-го серпня цього ж року ліквідація Січі була юридично оформлена у маніфесті імператриці Катерини II [160, с. 126-132].

За твердженням Н. Полонської-Василенко: “Знищення Запоріжжя було для України страшною катастрофою, яка поклала нову межу в її соціальній та економічній історії, спричинила глибоку травму в психології народу: Запоріжжя було останньою твердинею українських традицій, української державності, з її занепадом Україну було зрівняно з іншими частинами Російської імперії” [276, с. 345].

Пізніше, 1-го липня 1783 року російським урядом було зроблено спробу відновити козацьке військо - про це, принаймні, заявив президент Військової колегії Г. Потьомкін [288, с. 153]. Він видав наказ, у якому командувачами

відродженого козацького війська ставали Захар Чепіга та Сидір Білий - обидва належали до числа нобілітованих козацьких старшин. Крім того, в наказі вказувалося, що призначені командувачі повинні були зібрати 500 козаків-кавалеристів і 500 морських піхотинців. Г. Потьомкін очолив процес відновлення козацького війська і особисто контролював та стежив за всіма етапами його впровадження, і така система особистого патронажу, яка значною мірою коригувала процеси відродження і функціонування військової організації колишніх запорожців, зберігалася до того часу, поки граф Г. Потьомкін не помер (жовтень 1791 р.) [165, с. 34-37].

Окрім самого Г. Потьомкіна, мало хто підтримував ідею відновлення козацького війська, проте загроза нової війни з Туреччиною прискорила цей процес. З початком війни 1787 року, російський уряд вирішив підсилити свої позиції залученням до воєнних кампаній усіх колишніх запорожців. Відповідно до розпоряджень Потьомкіна від 20 серпня та 12 жовтня 1787 року, було оголошено прийом на службу як самих козаків, так і всіх вільних жителів Півдня України [135, с. 264].

Ідея відновлення козацького війська була дуже поширена в колах тодішньої української еліти. 1788 року один із найактивніших представників ідеї відновлення старих прав Василь Капніст подав проект поновлення козацьких військових формувань. Його проект був досить поміркований, оскільки автор не хотів викликати невдоволення з боку імператриці. Відповідно до проекту, відновлене козацьке військо мало перебувати під керівництвом козацької старшини, яку повинні були обирати самі козаки, на найнижчому рівні. Користуючись зв'язками, які Капніст мав при дворі, він зумів подати проект безпосередньо імператриці. Катерина II передала цей проект О. Безбородькові, який висловив окремі застереження, але схвалив його. В першу чергу, останній побоювався, що новостворені загони будуть нагадувати "структуру колишньої Гетьманщини". Сам проект після схвалення

передали командувачу козацьких та нерегулярних сил — князю Потьомкіну [240, с. 232].

Г. Потьомкін розпочав процес відновлення козацьких загонів і йому вдалось сформувати два козацькі корпуси з колишніх запорожців, при цьому він сам прийняв титул “великого гетьмана Катеринослава і чорноморських козаків”. Новостворені загони перебували під постійним контролем з боку уряду і розміщувались на віддалених землях. Також в них так і не були відновлені традиційні права й привілеї козацького війська, а проект Капніста так і не був втілений у життя. Уряд не бажав відновлювати право козаків на обрання своїх командувачів і саме губернський уряд став центром набору козаків на службу [273, с. 8-11].

Тож існування чи ліквідація козацького війська залежали тільки від ситуації, в якій опинилася Російська імперія. При потребі, перед загрозою воєнних конфліктів нерегулярні формування козаків відновлювалися та підтримувалися урядом, а у разі відсутності такої загрози вони були непотрібні імперії і навіть становили вже загрозу для існування централізованої імперської влади, через що, власне, й була ліквідована Січ 1775 року.

1783 року було завдано ще одного удару по селянах. Оскільки через неефективність раніше виданого наказу про заборону переходу селян з одного місця на інше, царський уряд вирішив ще жорсткіше поставитись до них і вже назовсім заборонив селянам переміщатися з того місця проживання, на якому він був записаний під час останньої ревізії. Цим самим було запроваджено остаточне закріпачення українського селянина і підведення його під дію загальноросійського закону про закріпачення [214, с. 379]. Цей момент вдало висвітлив О. К. Толстой, обігруючи листування Катерини II з Вольтером і Дідро:

“Madame”¹, при вас на диво

Порядок расцветет, -

Писали ей учтиво

Вольтер и Дидерот,-

Лишь надобно народу,

Которому вы мать,

Скорее дать свободу,

Скорей свободу дать.

“Messieurs, - им возразила

Она,- vous me comblez”², -

И тотчас прикрепила

Украинцев к земле [307, с. 43].

Проте погляди істориків на цю подію неоднозначні. Звичайно більшість українських істориків оцінювали Наказ від 3 травня 1783 р. виключно негативно, хоча в ньому прямо не йшлося про кріпосне право. Досить стримано цю подію описував О. Б. Каменський, а також Т. Ф. Литвинова, яка вказує на сумнівність ряду стереотипів, зокрема, про “узаконене свавілля поміщика”, повне безправ’я кріпосних селян та інші [248, с. 308].

Більше того, О. Б. Каменський задавався питанням, чи входила боротьба з кріпосним правом до політичної програми Катерини II, і аналізуючи документи, які відображають погляди імператриці на проблему, та розбираючи детально текст і контекст кожного указу або маніфесту, він дійшов висновку, що Катерина особисто не ставила собі за мету обмеження прав селян. Він

¹ Madame (мадам) - так філософи звертались до Катерини II

² “Messieurs, vous me comblez” – Шановні, ви до мене дуже добрі (переклад з французької).

вказує на те, що реальний зміст сенатського указу від 17 січня 1765 р., що надавав поміщикам право висилати селян у Сибір, був у той час незрозумілим для імператриці та сприймався нею як економічний захід. А сенатський указ від 22 серпня 1767 р., який забороняв селянам подавати скарги на поміщиків безпосередньо в руки монарха, лише повторював норму, що існувала ще з XVII ст., і це була реакція Катерини II на велику кількість скарг, які вона отримала під час своєї мандрівки по Волзі навесні 1767 року [230, с. 355]. Хоча й ці укази не стосувалися Лівобережної України, але нам більш важливо знати ставлення до них самої імператриці, щоб краще сформулювати думку про її бачення розвитку держави.

Також, як вважав О. Б. Каменський, акт 3 травня 1783 р. “Про податки з купців, міщан, селян та інших жителів Київської, Чернігівської, Новгород-Сіверської, Харківської, Могилівської, Полоцької, Ризької, Ревельської і Виборгської губерній...” хоча й суперечив переконанням імператриці та даним в інструкції П. О. Рум’янцеву настановам, був скоріше не соціальним, а фіскальним та адміністративним актом і викликаний він був ускладненням фінансового характеру, які виникли у зв’язку з імовірною війною з Туреччиною [230, с. 449-450]. 1790 року був виданий ще один наказ, який забороняв продаж українських кріпаків та прирівнював їх до всеросійських [33]. Зрозуміло, що ці документи викликали неабияке невдоволення серед населення, та все ж, якщо говорити про свободу пересування в Російській імперії, то вона, по правді, не була передбачена для жодного стану, за винятком хіба що дворянства.

З 1785 р. під контролем П. Рум’янцева були створені міські думи, однак вони були суттєво обмежені у сфері податкової і фінансової діяльності. Фактично всі процеси, які відбувалися на рівні міста, підлягали суворій звітності та контролю з боку губернського правління, а також ревізії казенної палати. Губернське правління було наділене компетенцією звільняти і призначати секретаря думи. Відтак П. Рум’янцев мав змогу контролювати всі

процеси, які відбувалися на цьому рівні. Крім того, йому були підконтрольні суди, прокуратура, нотаріат, система охорони здоров'я, поліцейські установи, землемірні та інші структури.

Оглянути підконтрольні землі та заодно оцінити роботу свого намісника на Лівобережній Україні імператриці випала нагода під час своєї подорожі до Криму, яку вона здійснила на запрошення свого фаворита Г.О. Потьомкіна, який прагнув похизуватися перед Катериною II своїми “досягненнями” на південних землях імперії. Разом з тим князь прагнув спростувати численні звинувачення в його бік щодо необґрунтованої витрати чималих бюджетних коштів на розвиток Півдня. Подорож Катерини було заплановано на літо 1787 року і вже взимку 1786-го розпочалась масштабна підготовка до поїздки. У місцях, де мала проїжджати імператриця, споруджувалися тріумфальні ворота, на Дніпрі була побудована ціла флотилія галер, які мали б відвезти Катерину з Києва до Херсона, навіть будувалися цілі міста, зокрема, на Лівому березі Дніпра було побудоване місто Альошин. На його місці ще в жовтні 1786-го року нічого не було, а вже у квітні 1787 виросло ціле місто, і яке навіть встигли заселити українцями.

Щоб зустріти імператрицю, Потьомкін прибув до Києва і оселився в Печерському монастирі. Разом з ним прибув цілий полк його прислужників, як висловився посол А. Брикнер, який супроводжував імператрицю, – “підлабузників, які сподівалися через милості князя добитися вигоди: “Потьомкін дивиться вовком, - сказала про нього в цей час Катерина II. Всі недавні заздрісники і критики нині плазували перед всесильним князем. Один відважний граф Рум'янцев не приховував своєї неприхильності до нього” [196, с. 123-132].

Потьомкін був основним суперником Рум'янцева, обидва вони були воєначальниками і обидва управляли губерніями. У військовому і в адміністративному плані пальму першості тримав князь Потьомкін, тим самим

викликавши ненависть з боку П. Рум'янцева. У своїх листах імператриця виказувала незадоволення Києвом, у якому вона перебувала 3 місяці. Її вразила непримітність будинків у губерніях, за тодішнього керівництва Рум'янцева, а також бруд і низька якість забудови Києва. Про архітектуру вона писала, що та в поганому стані і взагалі позбавлена будь-якої вишуканості. Імператрицю непокоїло, що в місті немає тих прикрас, які вона зустрічала в інших містах, що за статусом були набагато нижчі. Вона доручила графу Мамонову передати всі її невдоволення генерал-губернатору. На отримані зауваження П. Рум'янцев, згідно із записами сина Мамонова, відповів: “Скажіть її величності, що я фельдмаршал її війська, що моя справа захоплювати міста, а не будувати їх, а тим паче прикрашати їх”. Катерину особливо не стурбувала відповідь її намісника і у відповідь вона сказала: “Він правий, нехай Рум'янцев продовжує брати міста, а моєю справою буде їх будівництво” [196, с. 143].

Французький посол у Росії Філіп Поль де Сегюр також у своїх спогадах відзначив велику різницю між зовнішнім виглядом тих губерній, якими керує Рум'янцев, та іншими. Але при цьому він говорив, що причиною цього явища є інтрига Потьомкіна, який хотів якнайкраще показатися перед імператрицею і витрачав на підконтрольні йому губернії величезні суми грошей та робив усе можливе для того, щоб залишити Рум'янцева без необхідних грошових надходжень для проведення в порядок його намісництва [184, с. 156-160].

Ще в період гетьманування К. Розумовського гостро постало питання про відкриття університету в Україні. Після того, як у 1755 році за ініціативою й проектом М. Ломоносова був відкритий Московський університет, українська старшина теж порушила питання про відкриття університету в Києві. Так, у “Проханні малоросійського шляхетства та старшин, разом з гетьманом, про відновлення всіляких старовинних прав Малоросії”, яке було подане 1764 року Катерині II, йшлося про те, щоб “завести і в Малоросії два університети та кілька гімназій; перший з університетів, в складі чотирьох факультетів, може

бути в Києві, на тім же місці побудувати будинки для вчителів та учнів...” Другий університет пропонувалося відкрити в Батурині, де розташовувалась резиденція гетьмана. При університетах передбачалось також створити друкарні. Але це питання так і не було вирішено [206, с. 143-147].

Вдруге питання про заснування в Києві і в ряді інших міст України університетів було порушено під час скликання Катериною II комісії для складання “Нового положення”. Прохання відкрити університети містилося майже в усіх українських наказах. У “Наказі київського шляхетства” говорилося: “Найпідданче просимо, за прикладом інших міст, в яких засновані університети, пожалувати й нас височайшою милостю у заснуванні в Малій Росії університету в місті Києві або там, де за благо вбачено буде шефом нашим, його сіятельством графом Петром Олександровичем Рум’янцевим” [170, с. 67-73]. Але, незважаючи на всі прохання, царський уряд так і не дозволив українцям відкрити свій університет.

Задля досягнення централізації всіх імперських структур, імператриця Катерина II намагалася покласти край середній та вищій освіті на території підконтрольних їй уряду українських землях. Постійні клопотання української еліти через Рум’янцева про відкриття вищих навчальних закладів у Києві, Батурині, Ніжині, Новгород-Сіверському, Катеринославі тільки дратували імператрицю. Через це українські викладачі змушені були навчати студентів з України в університетах Москви та Петербурга. В той же час, у Катеринославі, Новгород-Сіверському та Києві функціонували тільки народні училища, які можна прирівняти до нижчих класів гімназій, а доступ до навчання в цих училищах мав закритий становий характер, при цьому кількість учнів у таких навчальних закладах була дуже обмежена.

Значно кращою була ситуація з початковою освітою. У цій сфері імператриця не створювала суттєвих перешкод, і П. Рум’янцев, спираючись на залишки освітньої системи Гетьманщини, зумів провести тут певні реформи.

Майже всі верстви населення (міщани, козаки і навіть селяни) мали змогу здобути початкову освіту при церковних парафіях. Святому Письму та церковним співам навчали місцеві священики або ж залучалися дяки та студенти Київської академії. Звичайно, це не давало змоги у всіх населених пунктах забезпечити освіту, оскільки навчання було здебільшого ініціативою місцевого духовенства, аніж вимогою. Проте таких шкіл було досить багато і навіть з'явилася ціла культура “мандруючих дяків”, які їздили по різних населених пунктах і за певну плату навчали всіх охочих.

Незважаючи на небажання Катерини II розвивати освіту на території України, П. Рум'янцев все ж намагався догодити українській еліті. Прикриваючись прагненням виконати завдання імператриці про зменшення напруження між українцями та росіянами, він просив її про створення на території Лівобережної України імператорське кадетське училище. При цьому генерал-губернатор наголошував на необхідності належно впливати на молодь, що шляхом таких поступок та створенням можливостей для навчання в кадетському училищі українська шляхта буде більш професійною у військовій службі, а також викоріняться “всі ті застарілі думки про козацтво”. Та все ж імператриця не задовольнила пропозицію Рум'янцева, проте він домогся права для нової шляхти посилати своїх дітей на навчання до Імперського кадетського училища, а також Імператорського інституту благородних дівчат, що розташовувались у Петербурзі. На думку генерал-губернатора, завдяки цьому, отримавши можливість навчатися в одних закладах з російською знаттю, представники української шляхти могли підтримувати зв'язки з росіянами і, разом з цим, ставати лояльними слугами імперії. Українська шляхта, у свою чергу, була дуже задоволена такими змінами, оскільки до цього їм не давали можливості навчатися в імперських навчальних закладах, оскільки тоді досить поширеною була думка, що “в Малоросії дворян нема” [236, с. 211].

2 травня 1767 року Катерина II дала П. Рум'янцеву розпорядження, щоб він обрав з числа української шляхти юнаків та дівчат для навчання в кадетському корпусі та товаристві благородних дівчат. Як пише у своїй “Записці про малоросійські чини” А. Чепа, П. Рум'янець відправив цих дітей на навчання 6 лютого 1768 року, і “вони були прийняті без всякого сумніву в їхній шляхетності і з цього часу приймалися в корпуси і на службу; служили і служать в сухопутному війську, в артилерії, у флоті і в штатській службі на таких же умовах, як і інші російські дворяни. З них найкращі перебувають на високих службових чинах: контр-адмірала Михайловський і Коробка і обоє вони за великі заслуги, всемілостиво нагороджені орденами: Михайловський – св. Анни і св. Георгія четвертого ступеня” [135, с. 31].

В середині XVIII ст. на території так званої “Малоросії” нараховувалось 866 початкових шкіл, а на Слобожанщині – 129. Ці навчальні заклади розміщувались майже у всіх населених пунктах Лівобережної України. Згідно з рішенням Генеральної військової канцелярії, практично у всіх полках були засновані школи, окремі з яких шкіл нараховували до тисячі дітей, як, наприклад, Лубенська полкова школа.

Досить високий рівень освіти зберігався у запорозьких козаків, оскільки чимало з них навчалось в Київській академії, до того ж і Запорозька Січ завжди приваблювала освічених людей, які там дуже високо цінувалися. Освічені люди на Січі ставали військовими писарями і дуже часто до їхніх слів дослухалися під час прийняття важливих рішень, тож вони відігравали в козацьких колах важливу роль. На території Війська Запорозького низового також функціонували школи, які поділялися на січові, монастирські та церковнопарафіяльні. У січових школах навчалися юнаки, які волею обставин опинилися на Січі (діти козаків, полонені або ж добровольці). Перед остаточною ліквідацією Січі 1775 року тут навчалось близько 80 осіб. Юнаків у цих школах вчили читати, писати і співати. Вже поміж себе учні обирали двох

отаманів – одного для підлітків, другого – для малолітніх. Навчання проводив ієромонах - уставник, який був одночасно наставником і був зобов'язаний стежити за здоров'ям дітей. У разі виникнення якихось надзвичайних ситуацій він повинен був одразу ж повідомляти про це кошового отамана. Монастирська школа діяла при Самарсько-Миколаївському монастирі, вона виникла, коли тут поставили першу церкву – близько 1576 року. Церковнопарафіяльні школи діяли майже при всіх церквах на підконтрольних запорожцям землях, у паланках по слободах, хуторах і зимівниках [272, с. 128-131].

Ще одного удару по розвитку української культури було завдано із заборною українського книгодрукування. Все, що видавалося на підконтрольних імперії землях, мало видаватися російською мовою, проте варто зазначити, що вже тоді в цій мові закріпилось чимало слів українського походження. 1775 року київський митрополит Т. Кременецький отримав від Синоду наказ, у якому мовилось: “відповідних тим, що виходять із Московської друкарні книгам... випущеним не було... І ні в чим ні найменшої різниці не було... Що ж до видаваних нових книг, то їх виправляючи, не друкуючи, спершу присилати до розгляду і апробації в Св. Синод неодмінно” [294, с. 297]. Серед тогочасних українських письменників, твори яких є дуже цінними для розвитку української культури, варто назвати М. Богдановича, Гната та Івана Максимовичів, О. Хмельницького та, звичайно, В. Капніста. Незважаючи на заборону друку, твори живою українською мовою з'являлися час від часу у списках.

Досить вдалим твором з історично-політичної точки зору, який відображає особливості взаємодії двох суспільств - українського і російського - вірш-діалог “Розмова Великоросії з Малоросією” (1762), автором якого є перекладач Генеральної канцелярії Семен Дівович. Написаний цей вірш російською мовою, проте в ньому можна знайти багато українізмів. У вірші автор стає на захист інтересів козацької еліти, яка висловлює бажання здобути

дворянський статус у Російській імперії. В цьому творі чітко можна простежити, яким було бачення козацької старшини співіснування українців і росіян. При цьому увагу варто звернути на те, що козацька старшина, так само як і російське дворянство, сприймало царя як доброго господаря [162, с. 313-323]. Проте у творі цей сюзерен (господар) не зображений як представник “Великоросії”, тут він не належить до жодної народності і, нібито за вірну службу йому, захищає українські інтереси. Автор наголошує на добровільності об’єднання росіян і українців, а відтак виставляє претензії на рівні умови співіснування. Тут змальовуються різні події української історії, описуються славетні битви та здобутки гетьмана Б. Хмельницького і разом з тим висміюються в сатиричній формі малоосвіченість та безкультурність представників російського дворянства, які, за описами автора, сповнені погордою до всього неросійського і безпідставною пихою [170, с. 211].

В цей час з’явилося чимало історико-сатиричних творів на “злобу дня” у зв’язку з чисельними історичними подіями, які мали негативний вплив на розвиток історії України, як то закріпачення селян, ліквідація Запорозької Січі або ж заходи “посполитих” щодо здобуття дворянства (“Доведення потомственні Хама Данила Кукси”). Без перебільшень, найталановитішим твором того часу, який відображав протест до закріпачення селян, була “Ода на рабство” (1783) Василя Капніста, який хоча й був греком за походженням, досить наполегливо відстоював права на давні традиції і вольності українського народу. В його вірші чітко простежується романтичний світогляд автора:

“В печальны мысли погруженный,

Пойду, от людства удалюсь

На холм, древами осененный,

В густую рощу уклонюсь,
 Под мрачным мшистым дубом сяду.
 Куда ни обращаю зеницу,
 Омытую потоком слез,
 Везде, как скорбную вдовицу,
 Я зрю мою отчизну днесь:
 Исчезли сельские утехы,
 Игрива резвость, пляски, смехи;
 Веселых песней глас утих;
 Златые нивы сиротеют;
 Поля, леса, луга пустеют;
 Как туча, скорбь легла на них” [140, с. 23]

Такою була реакція заможного українського поміщика на рішення Катерини II від 3-го травня 1783 р. про закріпачення українських селян. Автор порівнює імператрицю зі злою матір'ю, яка покидає свою дитину на вулиці напризволяще, при цьому не обмежується наріканнями на злу долю. Згодом Капніст став вагомим політичним гравцем і прославився завдяки своїй таємній місії з посольством до Пруссії, під час якої він запропонував прусському правителю укласти договір між німцями та українцями для створення союзу проти Російської імперії.

Ліквідовуючи автономність управлінської системи Гетьманщини, П. Рум'янцев не міг залишити без уваги церкву. Незважаючи на те, що церква Гетьманщини підпорядковувалась російській православній церкві та Священному синодові у Санкт-Петербурзі, українські єпархії все ще відрізнялися від єпархій російських. Російський уряд наполегливо прагнув зменшити цю різницю. Рішення для розв'язання цих проблем Катерина II

бачила у пристосуванні єпархіальних кордонів до провінційних, таким чином, у травні 1784 року вона доручила Священному синодові і Сенату провести таку реформу. В результаті Синод ініціював підготовку проекту, який мав стосуватися всіх єпархій імперії, проте процес його підготовки надто затягнувся, і реформа так і не була повністю втілена в життя. В той же час, проект розподілу земель українських єпархій був підготовлений досить швидко і впроваджений рішенням Катерини II вже 27 березня 1785 р. Наступним етапом підкорення української церкви стала секуляризація, яка була успішно здійснена без суттєвого опору з боку кліру [244, с. 143].

У 1778 році було встановлено розмір грошових надходжень для кожної парафії від лук, земель, городів та інших джерел прибутку. Іншим указом було встановлено кількість церковних служителів, дяків, душпастирів у кожній парафії, і при цьому ставилась вимога, щоб кожне церковне призначення візувалося місцевим єпископом. Через це населення повністю втратило контроль за місцевим кліром, тоді як єпископ його отримав. Відтепер місцевий священик отримував гарантований мінімальний прибуток, тоді як раніше він повністю залежав від пожертвувань місцевого населення, яке також мало забезпечити священнослужителя житлом, при цьому вони могли покращити або ж навпаки, погіршити умови проживання. Для священиків велике значення мало затвердження місцевим священиком, проте громада все ще зберігала за собою право пропонувати кандидатів на цю посаду - при цьому він повинен був мати хорошу освіту, володіти високими моральними якостями і бути звільненим від подушного податку (тобто бути священнослужителем або ж шляхтичем). Бували випадки, коли єпископи на свій розсуд призначали душпастирів.

Унаслідок секуляризації церковних земель, православна церква Гетьманщини повністю перейшла в залежність від російської православної церкви і втратила всі свої автономні права. Владу над єпархіями церкви

отримали цивільний уряд та Синод. Також церква була позбавлена джерел свого прибутку, а ігумени, єпископи та монахи фактично були перетворені на державних службовців. Священики стали залежними від влади єпископа і місцевої адміністрації. Держава почала визначати кількість священнослужителів, а також могла впливати на їхнє фінансове становище. У священнослужителів Гетьманщини почали вимагати вести службу російською мовою, а також дотримуватися “Духовних настанов” Петра I для церкви. Таким чином, у період правління П. Рум’янцева церква Гетьманщини перетворилася на покірну імперії структуру.

Цікаво, що під час повстання проти польського панування 1768 року посеред населення Правобережної України поширювалися чутки, що всі прикордонні місця Правобережжя будуть прийняті до складу Російської імперії і звільняться з-під польського володіння. Ці чутки підтверджує лист графа Петра Рум’янцева до президента Колегії іноземних справ, графа Микити Паніна. Таким чином, населення Правобережної України виявляло бажання возз’єднатися з Лівобережжям, і про це добре знав Рум’янцев, але не зважувався до будь-яких дій, які б могли призвести до переходу цих земель під зверхність Російської імперії [161, с. 105].

Згодом вийшов універсал Катерини II, в якому вона звернулася до населення Правобережжя і повідомила, що повстанці “грішать проти законної влади” і є “розбійниками”, “злочинцями” та “заколотниками спокою”. Вона повідомила, що скрізь повстанців будуть переслідувати військові частини імперії, а тих, кого спіймають, будуть віддавати під суд [294, с. 261-262]. Власне повстанці акцентували увагу саме на єдності православної віри і необхідності виходу з-під гніту католицької Польщі, але як бачимо, для імперії духовна єдність не мала ніякого значення. Тоді вони спиралися виключно на геополітичні інтереси й аж ніяк не хотіли псувати зв’язків з Річчю Посполитою і, як показала історія, вичікували більш вдалого моменту для захоплення вже

уламків цього державного утворення, або ж просто імператриця побоювалася, що взявши під свій контроль територію з населенням, схильним до виступів за свої права, вона отримає всередині імперії ще одне вогнище нестабільності.

Власне це згодом і було підтверджено, оскільки після другого поділу Польщі 1793-го року, коли Правобережжя все ж увійшло до складу Російської імперії, його населення звернулося з пропозицією відновлення козацьких полків. Кардинально проти цієї ідеї виступив О. Безбородько, який писав: “Тепер ми не в такому складному становищі. Україна, Поділля і Волинь наші. Отож, можна було б збурити свій власний народ, котрий пам’ятає часи Хмельницького і схильний до козацтва. Тут утворилась би військова нація і тим небезпечніше, що і Малоросія заразилась би в той же час тим же духом, а за нею і його губернія. Від чого і пішов би новий вид революції, в якій, у крайньому випадку, змушені будемо відновити гетьманство, дозволити багато безглузвих свобод, і одним словом, втратити те, чим сумирно і тихо навіки володіли б” [294, с. 295-296].

О. Струкевич, згадуючи останній період діяльності П. Рум’янцева на Лівобережній Україні, писав: “Взявши в січні 1782 р. активну участь у офіційних кількадечних церемоніях по відкриттю Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва, Рум’янцев припиняє здійснення безпосереднього управління краєм і лише наглядає за роботою адміністративних установ у намісництвах, де він особисто підібрав усіх начальників” [301, с. 45-58].

Законодавча робота та адміністративне управління Катерини II являло собою самодержавний традиціоналізм у системі управління Російською імперією в другій половині XVIII ст. Імперія взяла курс на посилення місцевої адміністрації, а кінцевою метою було створення на місцях сильної виконавчої влади, яка придушувала б будь-які прояви незадоволення в суспільстві, народні повстання і перекрила б проникнення в Російську імперію західних ідей:

створення конституційного ладу, запровадження представницьких парламентських структур, формування правової держави та інституцій громадянського суспільства. Незважаючи на часткову децентралізацію управління за рахунок передачі частини функцій центральних органів новому управлінському інституту в особі генерал-губернатора, основною метою все ж було зміцнення особистої влади абсолютного монарха. Все, що запроваджував П. Рум'янцев-Задунайський під пильним контролем Катерини II у сфері управління, змінювало феодальний устрій та укорінювало консерватизм системи управління, тим самим віддаляючи Лівобережну Україну та всю Російську імперію від західного впливу, де поширювались та запроваджувались демократичні процеси, шляхом реформації або революції. Тим самим були не забезпечені об'єктивні потреби нового XIX ст. і створені передумови для подальшого відставання країни.

Отже, період намісництва П. Рум'янцева на території Лівобережної України позначився жорстоким придушенням усього українського. Козацьку старшину принижували і утискали, козаків було зрівняно з селянами, руйнували українську економіку і культуру. Гетьманщина втратила свого архієпископа і стала залежною від Московського патріархату. Можна сказати, що уряд Російської імперії одержав перемогу у боротьбі з прихильниками автономії Гетьманщини. П. Рум'янцев вдало здійснив адміністративну, судову, військову, податкову, поштову, освітню та ін. реформи. Всі ці реформи були, в першу чергу, спрямовані на розмиття національних особливостей української території і знищення всіх державних утворень Гетьманщини. Як одну з основних ознак державності російська влада знищила військові формування Гетьманщини, що поклало край відведенню Україні ролі звичайної окраїни Російської імперії. Не знищено було тільки пам'ять у свідомості наступників козаків про власну відмінність від російського народу.

У результаті реформ П. Рум'янцева були ліквідовані українська адміністративна, фінансова та судова системи. Козацькі військові формування були розпущені, на населення розповсюдилась імперська військова повинність, заборонялося українське книгодрукування, українська православна церква перейшла в підпорядкування російської, а через скасування права селян переходу з місця на місце генерал-губернатором було проведено остаточне закріпачення українських селян Лівобережжя. Однак, він не зміг повною мірою привести у відповідність до імперського взірця соціальну структуру Лівобережної України.

Хоча в своїй діяльності Петро Рум'янцев дотримувався настанов та інструкцій імперського уряду та Катерини II, все ж реалізацією всіх реформ та завдань займався без жорсткого контролю і про здійснені ним заходи повідомляв в листуванні. Завдяки налагодженим зв'язкам з представниками української еліти, генерал-губернатор зміг повністю інкорпорувати всі владні структури Гетьманщини до централізованої системи управління Російської імперії, а також, значною мірою, змінив соціальну структуру українського населення, що частково знищило українську ідентичність та призвело до асиміляції з російським народом. Враховуючи автономістичні настрої частини еліти Гетьманщини та намагаючись не допустити у ході перетворень розвалу механізмів управління краєм, П. Рум'янцев обрав шлях позитивного заперечення політичної системи Гетьманщини і збирався не стільки руйнувати її, скільки підпорядковувати своїй владі.

Таким чином, через енергійні реформи здійснені П. Рум'янцевим-Задунайським було знищено автономію України, права, вольності й привілеї її населення, які не один раз були підтверджені царським словом і договорами.

РОЗДІЛ 4

П. РУМ'ЯНЦЕВ ТА УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА В УМОВАХ ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОНОМІЇ

4.1. Роль П. Рум'янцева в процесі кооптації української еліти в соціальну верству російського дворянства

Політика, яку мав проводити П. Рум'янцев-Задунайський стосовно української козацької старшини, була визначена ще до його призначення і основну роль в цьому відіграло так зване “Прохання малоросійського шляхетства”, в якому козаки висловлювали бажання відновити давні права Гетьманщини і власне, яке було однією з причин усунення від влади К. Розумовського. “Прохання” містило вимоги, які були сприйняті в царському дворі як загроза для існування цілісності імперії. Зокрема, вони стосувалися відновлення традиції укладення договорів між новообраним гетьманом та імператором, обрання гетьмана на вільних виборах, заснування окремого українського суду, відновлення митного кордону між Україною та Росією, повернення Гетьманщині територій, які були відчужені в період гетьманування І. Самойловича, І. Мазепи, К. Розумовського, скасування утримання в Україні російських військ, повернення Гетьманщині боргів за останні турецькі та прусську війни, а також запровадження на українських землях найвищої законодавчої установи – Сейму або Генеральної ради. Спираючись на Березневі статті, козацька старшина бажала знайти спосіб утворення власної бюджетно-фінансової системи з незалежними від Петербурга витратними і прибутковими статтями, створення самостійної судової системи Гетьманщини, яку б очолювала вища апеляційна установа – трибунал, обраний шляхетськими зборами. Після цього листа Катерина II одразу ж викликала К. Розумовського

до свого двору і, побоюючись збройного виступу, таємно надіслала до українських кордонів кілька полків, а також перевела в бойову готовність війська, які перебували на території Гетьманщини. Але як виявилось, “Прохання” носило більше декларативний характер, і козаки не вдалися до більш рішучих дій задля виконання їхніх вимог. Ймовірно, що цього не відбулось через відсутність єдності між самими козаками. Ті, що виступали за розширення автономії, були в меншості, більшість же вирішила обміняти українську державність на збереження свого привілейованого становища та недоторканність власних статків [228, с. 8-9].

Катерина II досить негативно ставилася до вихідців з України. Підтвердженням цьому був і конфлікт з архієпископом Арсенієм, очевидним було і бажання назавжди викорінити титул гетьмана. За переконаннями імператриці, українці були “нехороші піддані, які благоденствують під імперським правлінням, а люди незадоволені державною опікою і бажають собі автономії, здатні до протесту і опору – вони, як вовки в лісі” [240, с. 340]. Враховуючи зазначене, логічною є відповідь Катерини II на петицію Глухівської ради та проект спадкового гетьманства. Але незважаючи на таку неприязнь, імператриця не бажала розправлятися з українською елітою, а навпаки, прагнула перетягнути її на свій бік, щоб вони перестали противитись волі російського уряду і з радістю приймали нові порядки. Це вона виклала в одному з перших доручень П. Рум'янцеву. Отримавши його, генерал-губернатор почав створювати новий апарат управління на території Гетьманщини з урахуванням вказівок імператриці, формуючи цей апарат під потреби Катерини II та Сенату. Разом з тим у процесі призначення керівників різних владних структур П. Рум'янець спирався на близьке оточення і тим самим на тривалий період утвердив владу кількох родин над землями колишньої Гетьманщини, що було досить притаманно для імперської моделі управління підконтрольними імперії територіями.

Козацька старшина вважалася основним опонентом асиміляційної політики царату, тому П. Рум'янцеву пропонувалося встановити за нею таємний нагляд. Імперський уряд добре розумів, що козацьку старшину сильно турбувала відсутність у них прав на землю та на селян. Разом з тим генерал-губернатор усвідомлював, що козаки та посполиті виявляли велике невдоволення щодо надмірного утиску з боку верхівки. Власне імперський уряд і вирішив використати ці соціальні протиріччя, щоб посилити роль імператорської влади в ролі арбітра, а згодом і в ролі повноцінних правителів цих земель [302, с. 28].

Для виконання доручення Катерини II щодо підпорядкування Гетьманщини Росії, П. Рум'янцев робив ставку саме на козацьку старшину. Він старанно заохочував українську еліту посадами та званнями - як українськими козацькими, так і російськими військовими й цивільними. Клопотав П. Рум'янцев також і про надання козацькій старшині маєтків та дворянських звань. Він так активно заохочував українську еліту, що подекуди йому дорікали російські можновладці. Проте Рум'янцев не змінював курсу і говорив, що така політика дозволяє прив'язати українців до Росії і викликати з їхнього боку патріотизм “до спільної вітчизни”.

Оскільки козацькі старшини та представники духовенства були вихідцями із шляхетства, вони зберігали за собою право звільнення від служби за власним бажанням, і Сенат повністю визнавав за ними це право [302, с.57]. Використовуючи це право, та не маючи достатнього контролю з боку гетьманської влади, представники цієї верстви часто зловживали таким правом при присвоєнні чинів і звань. Така ж сама ситуація зберігалася при винагороді чиновників за службу ранговими маєтками. Сам П. Рум'янцев говорив, що “маєтків одному дістається надзвичайно багато, інший же нічого не отримую, звідси лихоїмство і насильства над підлеглими” [43]. Значення мало й те, що

українські чиновники були більш незалежними від влади імператриці, ніж російські.

Для налагодження ситуації з ранговими маєтностями в 1766 р. генерал-губернатор запровадив нову урядову посаду – наглядача над вільними і ранговими маєтностями. Цього ж року були призначені нові посадовці [1, арк. 27]. За завданням П. Рум'янцева, канцелярія малоросійського скарбу збрала інформацію про рангові та вільні військові маєтності, які перебували у їхньому підпорядкуванні [46]. У 1768 році розпочала свою роботу комісія, яка займалась розслідуванням випадків привласнення рангових маєтків [47]. У липні цього ж року Малоросійською колегією було затверджено план заходів для мінімізації випадків захоплення рангових земель. Впроваджувати в дію цей план повинні були наглядачі [24, арк. 4].

Вже у липні 1776 року Малоросійська колегія рапортувала Сенату про повернення в державну власність чималих земельних наділів, які були незаконно привласнені різними посадовцями [25]. Прибувши до Глухова, П. Рум'янцев розпочав налагодження чіткого контролю за наданням чинів українським чиновникам. Ним були переглянуті всі підвищення по службі, здійснені попередньою владою. В результаті, чимало канцеляристів отримали полкові, сотенні та інші чини [21, арк. 1].

На початок 1766 року П. Рум'янцев надіслав у полкові канцелярії указ, в якому зазначалась необхідність надання генерал-губернатору інформації про попередню службу старшин у разі підвищення їх у чинах. У січні Малоросійською колегією було підготовлено розпорядження, в якому визначався порядок надання чинів старшинам та канцеляристам [22]. У розпорядженні вводилася заборона підвищення канцеляристам чину на більше, ніж одну сходинку рангу за рік служби. Задля просування по чину старшини зобов'язані були подати до Малоросійської колегії атестат “о своем достоинстве”. Разом з тим від них вимагали подавати прохання, проходячи від

нижчої до вищої інстанції, а не надсилати його одразу ж до вищих органів влади. Тільки в разі, якщо певна інституційна ланка владної структури не могла вдовольнити прохання, воно просувалося до вищих інстанцій з додаванням атестата і “мнения” [25].

Хоча і вводився суворий контроль за просуванням по службі, П. Рум'янцев хотів справедливо задовольнити бажання канцелярських службовців та старшини щодо одержання відзнак за хорошу та віддану службу [23]. Разом з тим у 1766 році генерал-губернатор призначив для українських посадовців річну платню [134, с. 136-137], яка до 1776 року досягнула розміру платні, яку отримували чиновники в московських канцеляріях та колегіях [40, арк. 703].

В очах козацької еліти П. Рум'янцев-Задунайський був гарантом, що вони й надалі зберігатимуть свою владу і отримують посади в новій адміністрації. Катерина II розуміла, що якщо управління українськими землями доручити саме П. Рум'янцеву, то це не спричинить великого опору з боку українців, а всі службовці, які займали високі посади при К. Розумовському, плавно перейдуть на службу до нового генерал-губернатора і будуть вірою та правдою служити імперії, поступово забуваючи про вольності колишньої Гетьманщини.

Важливо відзначити, що на початку існування Гетьманщини до складу козацької управлінської еліти легко могли ввійти представники й зовсім непривілейованих прошарків, у разі якщо вони доводили свою професійність. Але вже у другій половині XVIII ст. ситуація змінилася і управлінська еліта поступово перетворилася на закриту касту. Також цей період відзначився стиранням особливостей козацьких вольностей через політичну централізацію, яка була метою російських управителів і якої вони вдало досягали [201, с. 126].

Допомагав П. Рум'янцеву створювати нову структуру управління Андрій Милорадович, який був наближений до особистого секретаря Катерини II Олександра Безбородька. Останній свого часу працював на Рум'янцева і надалі

залишався його близьким другом. Варто зазначити, що саме Безбородько, займаючи високі посади в Російській імперії, завжди клопотав про працевлаштування своїх земляків на високі чиновницькі посади. Його приймальня завжди буда повна прохачами з Малоросії [265, с. 14-27]. Таким чином він допомагав П. Рум'янцеву інкорпорувати українську старшину до складу російського дворянства.

Ще одним близьким другом Рум'янцева був П. Завадовський, який так само як і О. Безбородько, походив з родини української козацької старшини. В 1764 році, коли Петро Рум'янцев був призначений генерал-губернатором та президентом Малоросійської колегії, Петро Завадовський уже служив у малоросійській канцелярії і навіть очолював один з її підрозділів. Відповідно до сімейних документів Завадовських, Петро зумів привернути до себе увагу Рум'янцева тим, що в короткий термін і дуже якісно підготував документ, який терміново потрібно було відправити в столицю [193, с. 455]. Згодом генерал-губернатор взяв його на службу до своєї особистої канцелярії, а потім ще й призначив його керівником однієї з експедицій. Завадовському вдалось заслужити особливу довіру П. Рум'янцева і згодом він відповідав за ведення таємних справ генерал-губернатора, так само як і О. Безбородько [193, с. 456].

Олександр Безбородько став на службу в канцелярію П. Рум'янцева через протекцію свого батька, який теж довгий час служив у малоросійській канцелярії, спершу старшим військовим канцеляристом, а потім генеральним писарем під керівництвом батька П. Рум'янцева, з яким він теж мав дружні стосунки. Як писав у біографії О. Безбородько, П. Рум'янцев був частим гостем у глухівському будинку Безбородька, там же зупинялась дочка Рум'янцева Е. Леонтєва, коли вона разом з дітьми приїжджала в Глухів навідати батька. Але варто зазначити, що О. Безбородько зайняв високі посади не тільки через свої зв'язки з Рум'янцевим, але й завдяки високій результативності своєї

роботи, а також завдяки феноменальній пам'яті, природному розуму та дару письма [193, с. 457].

В період російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Завадовський та Безбородько займалися організацією та веденням діловодства військової канцелярії Рум'янцева і після підписання миру, генерал-губернатор відрекомендував їх імператриці, що забезпечило їм подальше просування в кар'єрі.

Завадовський одразу сподобався Катерині II через свою привабливу зовнішність, освіченість і тактовність і згодом він став її фаворитом, хоча й не надовго. Проте навіть після своєї відставки він залишався при дворі і зберігав свою впливовість. 1777 року йому було доручено засідати в Сенаті та Раді, а на початку 1780-х його призначили таємним радником, членом комісії по народних училищах, завідуючим Пажським корпусом та управителем Державним банком займів [193, с. 189].

Олександр Безбородько приїхав у Петербург 1776 року і спершу не відігравав вагомої ролі, та й мало хто сприймав його серйозно через його невміння поводитись у високому товаристві і молодий вік (29 років). Навіть графиня Е. Рум'янцева висловлювала сумніви щодо здатності підлеглого її чоловіка втриматись при дворі. Вона писала П. Рум'янцеву: "Олександр Андрійович (Безбородько), на мою думку, не вдало з'явився, сам він не тактовний і люди кажуть, що не такий він як думали" [193, с. 459]. Проте все вийшло по-іншому і, як писав Завадовський: "маючи від природи дар, як то розум та розуміння справ", О. Безбородько не тільки зміг залишитись при дворі, але й здобув великий вплив у Російській імперії [193, с. 460].

На формування світогляду української козацької старшини того часу значний вплив справили суттєві зміни етнічної структури Лівобережжя, які відбувалися у другій половині XVIII ст. Та найбільший вплив на український етнос мала масова міграція росіян на територію Гетьманщини: за підрахунками

російських демографів В. Кабузана та С. Брука, на початку XVIII ст. як на Лівобережжі, так і на Правобережжі росіян практично не було, а вже наприкінці XVIII ст., за даними перепису 1795 р., “вони вже розселились в усіх регіонах: на Лівобережжі – 175 тис. (5.2%); Правобережжі – 4 тис. (0.1%); в Новоросії – 308 тис. (19.1%)” [220, с. 112-125].

До того, як Катерина II прийшла до влади, в Російській імперії не були повністю сформовані соціальні стани, зокрема, не було чіткої законодавчої бази на права, якими користувалися різні верстви, не було станових судів та станової системи управління. Катерина ж бачила дворянство як групу “особливого походження людей, поставлених між державою та народом” [210, с. 22-42]. Вона була переконана, що для творення “нового покоління” необхідно було підвищувати роль освіти та поширювати нову освіту серед людей “особливого походження”. Зміцненню соціального становища дворянства в суспільстві приділялась особлива увага. Це було досить типово для цього періоду. У своїх працях Г. Сковорода теж писав про те, що не уявляє суспільства без поділу на “підданих” та людей “високих фамілій” [237, с. 26-32].

Російський історик Є. Анісімов зазначав, що дворянство імперії, починаючи з часів Анни Іоанівни, вважало себе окремою корпоративною ланкою суспільства [186, с. 64]. Навіть у проекті Єлизаветинського “Положення” важлива роль відводилась дворянству, яке користувалося особливими привілеями. А в маніфесті Петра III від 19 лютого 1762 р. “Про надання свободи всьому російському дворянству” колишній служилій царю верстві суспільства надавались особливі умови для розвитку “вольностей” [178, с. 46-64].

Відповідно до дослідження З. Когути, в 1760-ті рр. до української еліти можна було зачислити 2100 - 2300 осіб. З них до найвищої ланки аристократії належало приблизно 300 осіб. Ці люди мали вплив на вищому і середньому

рівні управління у адміністрації гетьмана. Згідно з даними реєстру, у Значному військовому товаристві 1763 р. налічувалось: 329 військових товаришів, 221 бунчукових і 722 значкових товаришів. Станом на 1760-ті роки ситуація дещо змінилась і канцеляристів різноманітних рангів налічувалось приблизно 300 осіб [236, с. 267]. 500 осіб представників козацької старшини обіймали значну частину посад нижчих рівнів і більшість посад на середньому рівні. До найнижчих посад у Гетьманщині мали доступ представники дрібного шляхетства, яких налічувалось від 1300 до 1500 осіб [240, с. 385].

Суттєво, що Значне військове товариство у 1760-х роках почало ставати все популярнішим і стало дуже престижною в Гетьманщині інституцією. Після ліквідації Гетьманщини 1764 року все більше представників козацтва бажали стати членами військового товариства, і почали його розглядати як привілейований чин. Будучи членами Значного військового товариства, у більшості випадків представники старшини займали й інші посади. А в 1770-ті рр. козацька еліта прагнула записати своїх дітей у військове товариство, як це відбувалося у російських дворян відносно дворянських інституцій. Це було ознакою того, що козацька старшина та світські інтелектуали почали переймати цінності соціального життя російського дворянства. Але разом з тим, це йшло в розріз із роботою та призначенням Значного військового товариства [237, с. 26-32].

За умов наступу російського царату на українську автономію козацька еліта у знаходженні свого місця в соціально-політичній структурі Російської імперії мала дві полярні системи поглядів на національну державність та систему державного управління, а саме: злиття з російським дворянством і втрата власної національної самобутності, або ж збереження національної самобутності але втрата привілейованого становища. За твердженням А. Каппелера, у процесі уніфікації гетьманських установ українська козацько-старшинська еліта “по суті мала дві перспективи: або вона домагалася визнання

себе за дворян, або опускалася до стану державних селян або іногородців”. Звичайно, що більшість схилилася до першого варіанта, оскільки кооптація до російської аристократії “гарантувала збереження привілеїв і земельних володінь” [220, с. 34-42].

У 1768 р. Катерина II видала указ про переведення козацького війська на російський військовий статут, аналогічний указ був виданий і щодо українського чиновництва [44]. 5 травня 1771 року Друга Малоросійська колегія за пропозицією П. Рум'янцева надала дозвіл шляхті віддавати своїх дітей на військову і канцелярську службу. При цьому колегія стежила за тим, щоб до адміністративного апарату не потрапляли звичайні посполиті, а також діти солдатів [14, арк. 43].

Підпорядкування чиновництва відбувалось і в духовному плані, оскільки кожен, хто вступав на службу, проходив обряд прийняття присяги на вірність імператриці. У козацької старшини поступово формувався страх втрати можливості просування по службі в разі невиконання волі імператриці, разом з тим відчувалась впевненість у поступовому зростанні добробуту та підвищенні свого соціального становища.

Основний акцент у плані асиміляції П. Рум'янцев робив саме на козацьку старшину, яка всіляко прагнула отримати дворянські звання. Після ліквідації гетьманської влади в отриманні статусу дворян вони вбачали гарантію збереження своїх земельних володінь, які вони накопичили в основному за рахунок захоплення, насильницького скуповування козацьких і селянських наділів, а також утримання рангових володінь [199, с. 311]. Із закріпленням за собою земель, вони закріпачували і селян, які проживали на цих землях.

В основному, П. Рум'янцев стояв на захисті інтересів тих українців, які перебували на урядовій службі, і саме за його протекцією вони отримували статус дворянства. Більше того, генерал-губернатор навіть висував пропозицію, щоб усі чиновники, які перебували в його підпорядкуванні, разом зі своєю

посадою отримували рівні з росіянами чини, без проходження будь-яких процедур. Ця ідея не дуже позитивно була сприйнята в російських урядових колах у 1774 р. і її відхилили, проте згодом П. Рум'янцев знову звернувся до генерального прокурора А. В'яземського і після цього отримав право надавати звання корнета, що давав шляхетські привілеї [164, арк. 176].

Щоб простежити, як П. Рум'янцев формував бюрократичний апарат із своїх поплічників, можна подивитися на владну верхівку Київського намісництва. Семен Ширков, який свого часу був підлеглим Рум'янцева по військовій службі, став губернатором. Олександр Башилов був призначений віце-губернатором після тривалої роботи в Малоросійській колегії та засіданнях у Генеральному суді. Івана Москотінєва було призначено керівником палати кримінального суду (вищий апеляційний судовий губернський орган), а з 1764 року він служив у Київській губернській канцелярії і був хорошим другом П. Рум'янцева. Його колега з палати цивільного суду, бригадир Григорій Іваненко, 11 років прослужив переяславським полковником, підпорядковувався Рум'янцеву і навіть управляв його переяславськими маєтками [237, с. 26-32].

Один із найзаможніших людей Гетьманщини та свого часу близький друг Кирила Розумовського – Дем'ян Оболонський став головою совісного суду (вищий мировий суд). З 1769 р. він служив у штаті Рум'янцева і був його протеже.

Подекуди П. Рум'янцев забезпечував посадами цілі родини. Однією з таких родин була родина Туманських, яким протегував сам Безбородько. Близький друг останнього Іван Туманський був призначений київським губернським прокурором, його брат Василь став новгород-сіверським віце-губернатором, інший брат Федір опинився на посаді засідателя Козелецького повітового суду, а ще один брат Йосип очолив Палату кримінального суду в Новгород-Сіверському намісництві [108, арк. 106].

Чиновники нижчого рангу слідували крокам генерал-губернатора і самі не гребували можливістю влаштувати своїх друзів на високі посади у владі. Наприклад, Київський губернатор Ширков призначив радником Намісницького правління (вищий виконавчий орган губернії) чоловіка своєї племінниці Василя Лосева, а той, у свою чергу, призначив засідателем Верхнього земського суду (вищий губернський суд для шляхтичів) Василя Остроградського, який був його свояком. Остроградський вже допоміг своєму приятелю Якову Олександровичу очолити Верхню розправу (вищий губернський суд для вільних селян). Останній же допоміг своєму родичу Максиму Значко-Яворському стати засідателем Лубенського повітового суду.

Так само активно протягував на державну службу своїх родичів О. Безбородько. Свого зятя він зробив радником Чернігівської палати цивільного суду. Його друг – Бакуринський Яків Шум став остерським земським ісправником (керівником повітової поліції), а брат останнього – Прокіп став засідателем Козелецького повітового суду. Зять Прокіпа Григорій Савицький був влаштований суддею Лубенського повіту, а свояк Савицького А. Сахно-Устимович був влаштований на посаду хрольського повітового казначея.

За такою системою формувалися цілі сімейні клани по всій вертикалі державної влади, від губернського центру до повіту. Проте, окрім призначених чиновників, було ще й чимало виборних посад. Окремо делегувалися представники у станові суди з числа дворян, вільних селян, козаків, міщан та купців. Досі ще існував виборчий ценз і, наприклад, дворянин міг стати виборцем, тільки якщо він володів на території повіту нерухомістю [302, с. 65].

Чимале значення для української старшини мало отримання їхніми дітьми хорошої освіти. П. Рум'янцев, прагнучи задовольнити це бажання, клопотав до імператриці про відкриття на території України нових навчальних закладів, проте це прохання свого підданого імператриця не задовольнила, натомість

вона видала указ П. Рум'янцеву від 3 травня 1767 року про те, щоб забезпечити можливість дітям козацької еліти вступати в кадетський корпус та в товариства шляхетних дівчат [199]. П. Рум'янцев видавав через колегію синам і дочкам старшини посвідчення про їх дворянське походження і ті вступали без всяких перешкод у ці навчальні заклади. Як зазначав А. Чепа у своїй “Записці про малоросійські чини”, з цього часу діти козацької старшини після пройденого навчання без проблем приймалися на різну службу в Російській імперії - як військову, так і цивільну, а згодом ці діти ставали вірними підданими імперії [135, с. 23].

Бажання зіткнути між собою різні соціальні стани Гетьманщини простежуються і в наказі П. Рум'янцева від 1767 року в якому заборонялися вибори сотенної старшини. З цього часу всі сотенні посади заміщувалися шляхом призначення. Відповідно до нового порядку, кандидатів у сотенну старшину обирали полкові канцелярії разом із сотниками і подавали їх на затвердження П. Рум'янцеву [36].

Власне такий порядок був на руку старшині, оскільки вони отримали можливість легко призначати на посади своїх родичів та друзів, не рахуючись при цьому з думкою підданих. У свою чергу, це сприяло і посиленню напруженості між верхами і низами [44]. Поряд з постійним нагородженням старшини різними чинами та табелями, П. Рум'янцев піклувався і про отримання ними та членами їх сімей земельних пожалувань з рук російського імператора [33].

Зростанню соціальної напруги сприяло і введення в дію ряду наказів, відповідно до яких старшина утверджувалась у статусі кріпосників. Так, у листопаді 1766 року старшина отримала право купувати вотчинні села. У листопаді 1767 р. на території Гетьманщини набув чинності указ Сенату про заборону селянам подавати чолобитні зі скаргами на поміщиків. Також П. Рум'янцев усіляко сприяв пошуку селян, які втекли від своїх поміщиків.

Перехід селян дозволявся тільки за письмовим дозволом їх попереднього власника. Малоросійська колегія жорстоко карала як самих утікачів, так і тих, хто їх приймав, у канцелярії колегії були списки таких утікачів і людей, які їх приймали. Подекуди навіть поверталися селяни, які втекли за кордон [46, с. 45-48].

Досить показовими є спільність дій П. Рум'янцева з українською новою шляхтою під час повстання в селі Кліщинці (1767 р.). Місцеві поміщики Лисенки, намагаючись збільшити кількість своїх підданих - селян, у списки для перепису подали козаків, ті, у свою чергу, обурилися такими діями і звернулися до суду та Малоросійської колегії, щоб ті розв'язали цю проблему, проте їхня спроба не мала успіху, оскільки швагром Лисенка був генеральний писар Василь Туманський, який вирішив справу на користь родича. Обурені такою зухвалістю козаки разом із селянами напали на маєток поміщика, пограбували його і знищили. Спершу для придушення повстання були відправлені каральні експедиції козацького війська, але вони не зуміли його зупинити. Повстанці укріпили оборону і відмовлялися визнавати будь-яку владу, й тільки 1774 року село вдалось взяти під владний контроль силами імперської армії, вбивши 7 і захопивши в полон 53 бунтівника. Згодом ще 176 повстанців постали перед судом, більшість з них були заслані на Сибір, а виборні козаки позбавлені стану та закріпачені [288, с. 167].

Ще на початку правління Катерини II російська влада не визнавала соціально-економічний статус української еліти, і тільки зі скасуванням українських інституцій та запровадженням у 1775 році губернського регламенту ситуація змінилася. Прийняті “Положення про губернії” у своїй першій главі передбачали створення у губерніях намісницького чи губернського правління, тобто відповідних органів державної влади [253, с.15].

Оскільки знать у новій провінційній адміністрації мала відігравати провідну роль, влада мусила відмовитися від твердження, що в Малоросії

дворян немає, і значна частина української еліти, виконуючи функцію служилих, швидко влилася в імперське дворянство. У зв'язку з інкорпорацією українського шляхетства у російське дворянство, Катерина видала указ 1783 р., що завершив закріпачення українського селянства та став потужним стимулом колишній козацькій старшині вірою і правдою служити імперії, адже давав їй можливість отримати від центру все нові й нові маєтності [222, с. 195].

Потужним стимулом до злиття української еліти з російською була “Жалувана грамота дворянству”, видана 1785 р., яка надавала дворянам різні особисті та соціально-економічні привілеї (спадковість дворянського титулу, вольності і свободу, дозвіл купувати маєтки та вільно розпоряджатися ними, будувати заводи, запроваджувати ярмарки і т. ін.), що істотно зменшило різницю між російським дворянством та шляхтою [240, с. 60-71]. Таким чином, лише ставши частиною російського дворянства, шляхта могла здобути велику частку тих привілеїв, на які вона претендувала.

Значна частина старшини в той період дійшла висновку, що дотримання ідей широкої автономії для українських земель уже не було актуальне, оскільки тепер вони пов'язували майбутнє Гетьманщини з долею імперії в цілому. Для них Російська імперія стала своєю державою до розвитку якої долучалося чимало “малоросів”. Це була значною мірою заслуга П. Рум'янцева-Задунайського, оскільки він всіляко сприяв залученню представників української знаті на службу в імперських органах влади, тим самим інтегрував їх у російське дворянство. Показовим є те, що саме українці на чолі з Андрієм Милорадовичем підготували процес інтеграції імперських владних структур у систему управління Гетьманщини [240, с. 341].

Імперська служба приваблювала представників українських шляхетних родин, оскільки в Гетьманщині вони не мали таких економічних і кар'єрних стимулів. Тим паче, вони були добре освічені. Закінчивши Києво-Могилянську академію, Чернігівську та Переяславську колегії, вони отримували навіть

кращу освіту, аніж представники російського дворянства в імперських університетах, а відтак були краще підготовлені до державної служби. Представники асимільованої української знаті були вдячні і навіть пишалися тим, що були частиною сильної імперії, яка зуміла подолати давніх ворогів Гетьманщини – Польщу, Кримське ханство і Османську імперію. Особливо підсилювала асиміляторські погляди служба на державних посадах. До людей, які були прихильниками таких поглядів, належали: Петро Завадовський, Олександр Безбородько, граф Іван Гудович, граф Віктор Кочубей, Дмитро Трощинський, Григорій Милорадович і ще безліч видатних осіб [201].

У другій половині XVIII ст. вже чітко виділилася нова плеяда представників козацької еліти, серед яких – С. Дідович, П. Симоновський, Г. Долинський, Г. Покас та багато інших. П. Симоновський, отримавши хорошу освіту, спершу в Києво-Могилянській академії, вступив на курси в ряд німецьких університетів: Віттенберга (1748 р.), Галле (1748 р.), Кенігсберга (1751 р.). Після цього він розпочав блискучу кар'єру у гетьманській адміністрації, спершу ставши перекладачем при Генеральній військовій канцелярії (31 серпня 1753 р.), потім перейшов на посаду сотника Кобижчанського Київського полку (1757-1754 рр.), згодом став суддею Остерського повіту (1764 р.) і отримав ранг бунчукового товариша і вже 25 вересня 1767 року його було призначено членом Генерального суду [135, с. 84].

З ліквідацією автономії Гетьманщини, найуспішніше по службі просувалися ті представники козацької еліти, які сприйняли підданство Російської корони і виступали за інтеграцію владних структур Гетьманщини в імперські, серед них: Завадовські, Якубовичі, Скоропадські, Безбородьки та ін. Їхні сім'ї повністю поступилися інтересами Гетьманщини і виступали за цінності імперського соціального життя, часто така поступливість винагороджувалась і матеріально. Д. Якубович, який очолював Жоравську сотню, отримав у своє володіння села Мокіївку та Кулішівку (1712 р.). Його

син Яків, був призначений бунчуковим товаришем, а згодом генеральним осавулом і вірно служив імперії, беручи участь майже у всіх воєнних діях, які вела Російська імперія у другій половині XVIII ст. Крім того, він одружився на доньці російського бригадира Дуніна. Інші два сини Д. Якубовича теж пішли на військову службу в імперську армію і тільки четвертий син – Дем'ян залишився в козацькій адміністрації, будучи прапорщиком, полковим хорунжим та бунчуковим товаришем [135, с. 87-89].

П. Рум'янцев усіляко намагався догодити українцям, щоб здобути їхню підтримку. Коли Катерина II доручила йому провести перші дворянські вибори, генерал-губернатор клопотав про її дозвіл брати участь у виборах козакам і духовенству. Імператриця не задовольнила це прохання, проте пішла на певні поступки і дозволила взяти участь у виборах усім старшинам-землевласникам, навіть якщо вони де-факто ще не були дворянами.

На території Київського намісництва станом на 1781 р. було зареєстровано 871 дворянську родину. Участь у перших виборах у м. Київ взяли 414 осіб, при цьому близько 36% з них мали право не тільки голосувати, але й балотуватися на виборні посади. Під час цих виборів конкурс був не надто великим, оскільки 195 осіб претендували на 92 посади. Така низька зацікавленість пояснюється тим, що пріоритетом для землевласників були власні господарства, а не участь у системі дворянської демократії, і тому більшість учасників виборів становили дрібні поміщики, які були значною мірою залежні від своїх більш заможних патронів, які могли легко маніпулювати голосами своїх підлеглих. Ключовим у цих виборах був повітовий предводитель дворянства, оскільки саме він складав списки виборців.

Уже в 1782 р. вибори стали звичайним прикриттям і перетворилися на фікцію. Почали формуватися цілі династії чиновників, які через вибори постійно “протягували” своїх дітей на посади. Одним із прикладів такого

успадкування є обрання засідателем Верхнього земського суду (вищий дворянський суд губернії) Івана Федоровича Туманського, який був двоюрідним братом титулярного радника Івана Андрійовича Туманського і числився засідателем цього суду до обрання його брата. Схожа ситуація спостерігалася і в повітах: так, протягом 80-х – першої половини 90-х рр. XVIII ст. майже вся влада в Хорольському повіті була сконцентрована в руках родини Родзянок, ті, у свою чергу, були родичами Дем'яна Оболонського, який був генеральним суддею. Завдяки цій протекції, родина Родзянок зуміла утримувати владу в повіті протягом десятиліття [220, с. 34-35].

Семен Степанович Родзянка був повітовим суддею з 1782 по 1785 р., його брат – бунчуковий товариш Василь Родзянка був повітовим предводителем дворянства, що є виборною шляхетською посадою. Омелян Родзянка, син Семена Степановича, займав посаду засідателя повітового суду, який очолював його батько. А племінник того ж таки Семена Родзянки, Павло Іванович Родзянка, був земським ісправником з 1782 по 1785 р.

Родзянки зберегли за собою владу і після виборів 1785 р. Повітовим суддею після свого батька став Омелян Родзянка, а Гаврило Васильович Родзянка “успадкував” від свого батька посаду предводителя дворянства Хорольського повіту, яку обіймав до 1796 року. Двоюрідний брат Омеляна Родзянки – Павло став повітовим суддею [201].

Розглянувши приклад родини Родзянків, можна стверджувати, що ліквідація автономії українських владних інституцій аж ніяк не означала втрати позицій козацькими старшинами, а навіть навпаки, П. Рум'янцев не просто не заважав їм просуватися по службі, але й всіляко заохочував еліту притягувати на роботу в органи державної влади своїх дітей. Адміністративна реформа щодо врядування в провінціях надала дрібній українській знаті чималі можливості з побудови кар'єри для своїх сімей як у військовій, так і в управлінській службі. Головне було проявляти лояльність до імперської влади і

не суперечити волі імператриці, а особливо не порушувати питання про повернення давніх прав української козацької держави.

Остаточна трансформація української шляхти у дворянство стала можливою після 1785 р., коли була видана грамота для дворянства, згідно з якою, депутати від кожного земства разом з предводителем дворянства могли визначити права кандидатів, які могли належати до дворянства. П. Рум'янцев, виходячи з прихильного ставлення до української шляхти, тлумачив цю грамоту як “беззастережне повноваження новій шляхті самій визначати можливість членства у дворянстві” [260, с. 118-124].

Згідно з реформою, кожний повіт повинен був обрати 4-х делегатів, які наділялися повноваженнями, з допомогою губерньського предводителя, реєструвати за місцем проживання всіх дворян. Це, у свою чергу, зумовило розквіт корупції, адже чимало людей приходило до чиновників із сфальсифікованими генеалогіями і підробленими документами, навіть існували спеціальні установи, які налагодили виробництво фальшивих документів, проте П. Рум'янцев закривав на це очі. Кількість нових дворян зростала дуже швидко і вже в 90-х рр. XVIII ст. досягла 23-25 тисяч [138, с. 3-30].

Процес кооптації української управлінської еліти значно полегшувався тим, що “лояльність щодо государя й імперії і станова приналежність мали більше значення, ніж приналежність до етнічної або конфесійної групи”, а такі етнічні чинники, як мова та культура, відігравали другорядну роль. Вагомим чинником, який сприяв асиміляції української козацької старшини, був принцип рівного представництва у штатах намісницького апарату управління. Прагматизм, а також втрата віри у відновлення української автономії, спонукали українську еліту ставати на бік російського імперіалізму [220, с. 36].

Серед усіх українців, яких П. Рум'янцев “просував” по службі, особливого успіху зазнав О. Безбородько. Розпочавши свою кар'єру в управлінських структурах Гетьманщини, він отримав чин київського

полковника і згодом став помічником П. Рум'янцева-Задунайського й разом з ним брав участь не тільки в адміністративному управлінні, але й не гребував військовою справою і був учасником російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Після завершення війни йому вдалось просунутись на службу секретаря Катерини II і з цього часу він надовго залишився на службі в Санкт-Петербурзі. Імператриця взяла на службу О. Безбородька за рекомендацією П. Рум'янцева, який відзначав бажання того служити імперській справі та, як приклад, писав, що ще на службі в Гетьманщині той робив усе можливе, аби “протягнути” урядовий наказ через збори шляхти Чернігова, і тим самим викликав широке незадоволення з боку українців. Генерал-губернатор, представляючи імператриці Безбородька і Завадовського, сказав: “Представляю Вашій Величності діамант в корі: ваш розум дасть йому ціну”. “Не забувайте старого”, просив він своїх протеже, відчуваючи їх подальше просування по кар’єрі. Крім того, він говорив про Безбородька, що той “сентименти не тутешні маючий”, тим самим відділяючи його від свободолобивості українців [236, с. 203].

У своїх листах до родичів О. Безбородько часто висловлював свої думки щодо Гетьманщини та Російської імперії. Він пишався імперською службою і не упускав нагоди похизуватися своїми матеріальними благами та численними маєтками, при цьому наголошував, що служба імперії приносить чималий достаток. О. Безбородько підкреслював важливість вступу дітей своїх друзів до кадетських училищ та шкіл шляхетних дівчат, а також постійно давав поради, що робити, аби вдало просунутися по службі. За велику честь він вважав отримання імперського рангу або ж нагороди. Князь хотів, аби всі наслідували його приклад і йшли на службу імперії. Але незважаючи на таку позицію, Безбородько мав великі почуття до минулої слави української історії, оскільки саме завдяки його покровительству 1777 р. вийшла праця В. Рубана “Короткий літопис Малоросії”. Надсилаючи працю своєму батькові, Безбородько писав:

“Приношу я данину, яка справедливо вам належить, бо ви багатьма випадками показали свою любов до цього краю, коханої нашої вітчизни, довели своїми намаганнями зробити все, щоб справи, слава і честь предків наших знаменитих були вилучені із забуття... Цей невеликий твір є нашою інструкцією до планованого нами видання повної Малоросійської історії... Я буду дуже задоволений, коли я успішно закінчу цю справу...” [232, с. 280-285].

Хоча Олександр Безбородько захоплювався українською історією і, зокрема, козацьким минулим, він ніколи не виступав за відновлення автономії Гетьманщини і навіть чинив перешкоди ініціаторам проектів з відновлення традиційних козацьких з'єднань. Коментуючи хроніку Рубана, Безбородько писав, що ліквідація Гетьманщини була цілком виправданим та позитивним явищем. Для нього це була просто історія, яку варто оспівувати і описувати тільки в книгах, в той же час, Безбородько висловлював свою відданість українському народу, але аж ніяк козацькій державі, яку прагнув інтегрувати в систему Російської імперії. Сучасники називали Безбородька захисником українців у Санкт-Петербурзі, оскільки він всіляко намагався допомагати своїм співвітчизникам у просуванні в державній службі. В листі до свого батька 1779 року він писав, що вважає своїм обов'язком перед рідною землею допомагати українцям і хвалився, що до остаточної ліквідації автономії зумів допомогти 20 українським урядовцям отримати російські ранги [236, с. 240].

Олександр Безбородько вважав Гетьманщину своєю рідною землею, але її майбутнє пов'язував тільки з Російською імперією. Навіть в своїх працях він висловлював думку, що українці є підгрупою російської нації і тому інтеграція необхідний процес для возз'єднання, в результаті якого українці отримали чимало переваг і окрім титулів, посад, земель та багатств, будучи частиною Російської імперії отримали ще й гарантію безпеки і можливості подолати своїх ворогів. Основними ворогами для Безбородька були поляки та турки і боротьбу з ними він вважав куди важливішою справою, аніж збереження

української державності. В своєму історичному трактаті 1776 р. він перераховував всі напади татар, вболіваючи за численні лиха, заподіяні “Росії, зокрема Малоросії”, і радив діяти, як Іван IV в Казані й Астрахані, - завойовувати та включати татарські землі в імперію. Так само він твердив, що Польща впродовж сторіч переслідувала православне “російське” населення Правобережної України та Білорусії.

Після перемоги Російської імперії у війні з Туреччиною в 1774 р. та поділу Польщі, представники асиміляторського напрямку розвитку українського суспільства отримали додатковий аргумент проти автономістів, оскільки два споконвічних ворога населення України були знищені силами імперії. Так само як і Безбородько, чимало представників козацької еліти, з одного боку, поважали і глибоко цінували минуле Гетьманщини й відокремлювали себе від росіян, але, з другого боку, робили все можливе, щоб швидше злитися з російським суспільством задля отримання всіх благ від служби імперії.

Хоча тоді, коли одні мали велику прив’язаність до минулого й традицій Гетьманщини і всіляко допомагали своїм співвітчизникам, інші просто зневажали своє походження і прагнули, щоб про нього забули, як, наприклад, князь Віктор Кочубей. Він писав у своєму листі до князя Н. Г. Рєпіна: “Хоча я за походженням і хохол, однак я більше росіянин, ніж хто інший, і за моїми принципами, і за моїм станом, і за моїми звичками. Моє звання і займаний мною пост ставлять мене вище всяких дрібних поглядів, я дивлюсь на справи ваших губерній з точки зору спільних інтересів нашої країни. Мікроскопічні види не моя справа” [236, с. 243].

В українській історіографії прихильників асиміляторських поглядів часто називають колабораціоністами або ж за прикладом російської історіографії - “малоросами”. Але варто зазначити, що в той період не існувало такого поняття, як “українська нація”, тому й говорити про зраду національних

інтересів важко, хоча певною мірою так воно й було. Багато хто з асимілятор поєднував свою відданість імперській владі та бажання отримання статусу російського дворянина разом з лояльністю до історії Гетьманщини та її традицій.

Асимілятори не були зацікавлені у поверненні автономних прав Гетьманщини і всіляко підтримували адміністрацію Російської імперії, хоча й зберігали українську ідентичність. Коли українська еліта приходила на державну службу в Петербург, вона приносила з собою і український спосіб мислення. За твердженням Девіда Сондерса, питання про національну ідентичність українців почало підніматись саме тоді, коли козацька еліта намагалася знайти своє місце в Російській імперії. Намагаючись поширити рамки цієї ідентичності, українці ввели росіян у ширший слов'янський світ і, певною мірою, підготували ґрунт для слов'янофільства. Отже, з точки зору Сондерса, ряд українських асиміляторів мав важливий вплив на розвиток російської політичної думки і, в кінцевому результаті, на розвиток російського націоналізму [322, с. 23-35].

Значна частина української козацької еліти, за вдалого посередництва П. Рум'янцева-Задунайського, вирішила не опиратися імперському наступу, а адаптуватись до нових умов та пристосовуватись до новостворюваної російської імперської культури. Разом з тим усе ще й досі у свідомості українців був глибоко вкорінений міф про віру в царя та традиція лояльної служби управителю. Були, звичайно, нечисленні винятки, як, наприклад, В. Капніст та деякі спроби заколотів, проте навіть в опозиційній анонімній літературі висловлювались сподівання, що прийде справедливий управитель, який своєю волею відновить втрачені “права і привілеї”. Оскільки навіть козацька еліта не бачила ніякої альтернативи відданий службі імператриці, то навіть найбільші опозиціонери та борці за широку автономію не могли нічого

кращого придумати, аніж прийняти нав'язану імперську систему і грати вже за її правилами.

Завдяки хорошим зв'язкам П. Рум'янцева з представниками української еліти, вже в 70-х рр. XVIII ст. на рівні центральних органів влади губернського управління переважна більшість чиновників були українцями. А в 1785 році з 35-ти чиновників вищих ланок управління Малоросії 31 був українцем. Також українці майже повністю утримували владу на рівні повітів. У 1785 році серед повітових суддів, повітових предводителів дворянства та засідателів повітових суддів не було ніяких іноземців, а всі посади займали українці [265, с. 14]. У 1784 році двоє росіян було серед земських ісправників (усього їх було 11). Проте якщо в середній ланці монополію на владу зберігали українці, як тоді їх називали “природні малоросіяни”, то вища ланка у своїй основі складалася з росіян.

Отож, цілий ряд чинників зумовлював асиміляторство як привабливу позицію, яка гарантувала українській еліті відчуття свободи в межах імперської державної ідеології та права на власність. Тому не дивно, що асиміляторський шлях обрала переважна більшість українського дворянства. Це, у свою чергу, зумовило появу феномену подвійної ідентичності української еліти другої половини XVIII ст.

Негативними наслідками феномену такої подвійної ідентичності для українського націогенезу стала криза легітимності, спричинена занепадом ідентичності та пригальмуванням процесу консолідації української нації, що зумовило пізній перехід у політичну фазу націогенезу.

4.2. Взаємини П. Рум'янцева із прихильниками традиціоналістичних поглядів щодо статусу Гетьманщини

Протилежний асиміляторству полюс етнополітичних орієнтацій української управлінської еліти кінця XVIII – початку XIX ст. був

представлений традиціоналізмом (автономізмом). Основним рушієм цієї національно-державницької ідеології була високоосвічена козацько-старшинська аристократія, незадоволена нищенням російською імперською системою політичного й економічного ладу України – Гетьманщини та духовним приниженням корінного населення [220, с. 38].

Представники традиціоналістичних поглядів бажали відновити стародавні адміністративні та правові норми, проте вони не виступали проти імперії, а більшою мірою усвідомлювали себе її частиною. Представники цих ідей не мали ніяких структур і не були організовані в об'єднання чи рухи, а відтак, були дуже фрагментовані і мали різні погляди на певні положення й переслідували різні цілі. Історичне минуле та критика сучасного ладу - єдине, що об'єднувало їх, це виливалося в почуття незадоволення, або ж до активного опору імперській владі.

Автономістська ідея, викликана в основному меркантильною потребою козацько-старшинської еліти “узаконити дворянський статус” [251, с. 104-115], підкріплена результатами відповідних пошуків, знаходила змістовне оформлення в різноманітних петиціях, обґрунтуваннях і меморандумах. Перші полемічні праці автономістського характеру з питання українського нобілітету з'явилися у “чернігівському колі українських патріотів, оборонців станових прав лівобережного дворянства”. Серед цих діяльних постатей О. Оглоблин називає В. Черниша, Р. Марковича – малоросійського губерніяльного прокурора (1799 - 1800 рр.) і Т. Калинського [266, с. 99].

Найкращою демонстрацією настроїв українців у другій половині XVIII ст. стало скликання “Комісії для складання нового положення”, - яку Катерина II скликала під впливом представників “просвітницької філософії”, з якими вона підтримувала тісні зв'язки. Скликання Комісії мало стати підтвердженням її прагнення встановити в імперії лад, який забезпечував би добробут, свободу та щастя всіх підданих.

Ще раніше Катерина видала Комісії “Наказ”, який надіслала для ознайомлення представникам просвітницької філософії, який викликав у них захоплення: Катерину II прославляли, як високоосвічену, ліберальну, гуманну монархиню та проголошували її другом свободи. Після цього імператриця приступила до безпосередньої реалізації свого наміру. До цієї Комісії населення повинно було обрати своїх представників, які б надали своє бачення щодо проведення реформ на території імперії. Сам “Наказ”, який мав стати, за задумом Катерини II, “фундаментом законодавчого будівництва імперії”, складався з 20-ти розділів та закінчення. Трохи згодом імператриця внесла ще два доповнення до тексту “Наказу” - це був спеціальний розділ про поліцію і про надходження в державну казну, витрати та державне управління (статті 527-566).

Проект “Наказу” був виставлений на обговорення комісії, яка складалася з більш ніж 550-ти депутатів, які обиралися від різних соціальних прошарків тогочасного російського суспільства – дворян, городян, урядових чиновників, службовців та навіть вільних (не закріпачених) селян. Крім того, в Комісію входили представники різних релігій, культур та національностей. До певної міри це був аналог парламенту із функціями законотворення. Зрозуміло, що роботою цієї комісії особливо зацікавилися представники української еліти, які прагнули відновити давні права Гетьманщини і вбачали в цьому шанс для досягнення їхньої мети. На різних рівнях проходили станові збори за участю більш широкої аудиторії, на яких обиралися депутати та обговорювалися дані їм “накази” [176, с. 345].

Сама процедура дискусій та обговорення “Наказу” була досить відкритою і вільною. Ось як описує її С. М. Соловйов: “Коли депутати з’їхалися до Москви, імператриця, перебуваючи в Коломенському палаці, призначила різних персон вельми різно думаючих, щоб вислухати заготовлений “Наказ”. Тут при кожній статті народилися дебати. Імператриця дала їм чорнити і

викреслити все, що хотіли. Вони більше половини з того, що написано було нею, виправили і залишився “Наказ”, яко оний надрукований”.

Бажаючи догодити імператриці, Рум’янцев усіляко спонукав населення Лівобережжя брати участь у виборах делегатів для складання нового “Положення”, і коли в якомусь повіті спостерігалась мала зацікавленість у виборах, він вимагав від чиновників на місцях рапортувати йому про причини такої незацікавленості місцевих мешканців у виборах депутатів [83, арк. 4].

П. Рум’янцев з великим ентузіазмом сприйняв ідею про скликання Комісії і чемно виконував усі накази цариці. Одним з його обов’язків було стежити за козацькою старшиною, щоб та не дуже далеко зайшла зі своїми пропозиціями і, як виявилось згодом, результат роботи Комісії був відмінний від того, чого очікувала імператриця. І в той час як напрацьований документ повинен був показати настрої населення і їхнє бачення подальшого шляху розвитку імперії, врешті-решт, П. Рум’янцев почав робити все для того, щоб робота Комісії повністю відповідала баченню майбутнього імперії самої Катерини II, а не місцевого населення.

Вже з початком роботи “Комісії для складання нового положення” представники від Малоросії почали говорити про відновлення давніх прав та привілеїв Гетьманщини, в тому числі й обрання гетьмана, про ім’я та існування якого Катерина II хотіла, щоб забули довіку. Найбільш послідовно позицію відновлення автономних прав Гетьманщини відстоював депутат від шляхетства Лубенського полку Григорій Полетика, якого сучасники називали одним із найосвіченіших людей свого часу. Варто зазначити, що останній, виступаючи на захисті автономістських поглядів, у першу чергу представляв інтереси шляхетства, серед яких соціально-економічні відігравали не останню роль. У різних листуваннях публічно-ділового характеру Г. Полетика виступав за збереження вольностей і прав козацької старшини, міщанства, духовенства та шляхти і не особливо переймався правами селян [248, с. 295].

Сам Г. Полетика був у дуже близьких стосунках з П. Рум'янцевим, але це не заважало йому постійно критикувати роботу Малоросійської колегії. Цікаво, що будучи прихильником закріплення селян за поміщиками в 1764 році, про що він писав і виголошував у “Проханні” [167, с. 317], вже згодом він виступив проти пропозиції Малоросійської колегії “закріпити” селян: “Легко можна приписати селян, але можливий варіант, що тільки приписка і залишиться, а людей не буде. А запропоновані Колегією заходи щодо пошуку втікачів всіма способами, карати, висилати на каторгу і поселення, є не тільки насиллям, але й безнадійним, бо народ, який живе біля кордону, неможливо утримати силою. Одного спіймають, а десять втечуть” [148, с. 51-70].

Ці слова вже були сказані після того, як російський уряд прийняв програму освоєння півдня імперії, відомої як “Величний конфірмований план про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення”. Цим документом фактично відкривалась можливість для колонізації краю, що безпосередньо зачіпало інтереси паства і в такій ситуації Г. Полетика розумів, що “краще відгородити державу благоденством, а не наглядачами і народ і без того залишиться в своїх межах”.

Петро Рум'янцев бажав здобути прихильність не тільки вірних підданих імперії, але й тих, хто був в опозиції до влади і часто висловлював своє невдоволення діями імперської влади. Так він зберігав досить хороші стосунки з Г. Полетикою. Під час російсько-турецької війни Рум'янцев допоміг останньому в захисті своїх підданих селян від свавілля військових. Фельдмаршал видав спеціальний ордер, відповідно до якого у його маєтки 1771 року була відряджена спеціальна команда, за що Григорій Андрійович з Глухова листом дякував за “милостиво надану в моє село військову групу” [148, с. 69]. Разом з тим Полетика подав також “Настанову ряжському піхотному полку підпрапорщику Огроновичу”, в якому просив захищати його селян від підрозділів, що проходили або проїжджали у місця бойових дій, від

незаконного відбирання фуражу, провіанту та стежити, щоб ті брали лише визначене указами, “без надмірностей за готівку по торговій ціні”. А про всі виявлені факти здирництва або “образи” Огронович повинен був доповідати Полетиці. Власне цей випадок свідчить про те, що П. Рум’янцев не бажав виводити з-під орбіти свого впливу навіть тих, хто відверто суперечив визначеному царським двором велико імперському курсу знищення української державності, і всіляко допомагав їм, зберігаючи дружні стосунки.

Українські депутати від Гетьманщини не були одинокі в опозиції до уряду: треба згадати депутата від Кременчука та Власівки, значкового товариша Павла Денисова (Денисенка), пов’язаного з канцеляристом Військової канцелярії Павлом Корабчевським [138, с. 3-30]. Більшість простого люду – колишні козаки, підпомічники і підсусідки, а нині рядові пікінери, військові обивателі, селяни – були незадоволені своїм теперішнім соціальним статусом. Вони бажали повернення козацької служби і звичних для козаків порядків. З утворенням Законодавчої комісії вони побачили можливість прямого діалогу з владою і сподівалися донести до неї свої прохання.

Робота Комісії на території Гетьманщини здійснювалась під пильним наглядом. Вибори її представників завжди проводились за присутності членів Другої Малоросійської колегії та її департаментів. Вони стежили за дотриманням усіх процесуальних формальностей, які були визначені маніфестом від 14 грудня 1766 року, а також не допускали будь-які непорядки в роботі. Під непорядками малося на увазі відхилення від задекларованого імперським урядом курсу, а коли таке траплялося, то негайно готувався рапорт до П. Рум’янцева. Своєрідним контролем за роботою представників шляхетства був розроблений у Сенаті зразок повноважень та напрямів роботи в Комісії [35].

Система обрання делегатів до “Комісії для складання нового положення” не була однаковою для всіх. Напряму депутатів обирали козаки, міщани,

духовенство та шляхетство, а от військові повинні були проводити триступеневі вибори [177, с. 461].

Щоб хоч трохи угомонити автономістські настрої представників Комісії, П. Рум'янцев видав наказ, у якому рекомендував Малоросійській колегії відправити у всі полки, сотні і суди наказ із заборорою порушувати питання, що не стосуються компетенції депутатів, тобто не говорити про можливість повернення прав на автономію української держави, а інакше генерал-губернатор пригрожував застосуванням сили проти таких депутатів. Він писав: “Я такі вчинки за пряме порушення волі імператриці і законів Російської імперії буду вважати... щоб всі і вся знали, від всяких до них не належних роздумів утримались, а старались єдино, прямо виконуючи настанови імператриці, виконувати тільки те, що належить їхній службі і в корисних справах вправлятися, а не в невігластві” [172, с. 26].

У ході роботи Комісії з боку української старшини часто лунали тези щодо договірності та добровільності в співіснуванні Гетьманщини та Російської імперії. Відтак посилювались вимоги на політичну самобутність. У виступах під час роботи Комісії, у наказах депутатам та у спільному “Проханні Малоросійських депутатів під час складання нового Положення” 1768 р. простежується бажання розширення політичних прав українського народу та “благоприєднаності”. Ця тема порушується паралельно з посиланням на договірність відносин Гетьманщини та Російської імперії [167, с. 178]. Це простежується і в міркуваннях Г. Полетики: “...Усі договори і угоди під час благоприєднання Малої Росії до Російської імперії здійснені були на спільній всіх тих чинів згоді” [173, с. 356]. Таке саме посилання на договірний характер співіснування можна зустріти в “Поданні лубенського дворянського депутата Г. Полетики”, в якій є повністю викладена “Виписка із привілеїв, прав і договірних статей, на яких підставах перебуває малоросійське шляхетство і чим вони обґрунтовуються” [166, с. 168-176].

Разом з тим існувало й інше бачення відносин між Гетьманщиною та імперським урядом. Зокрема, з виступу В. Золотницького бачимо, що існувала група депутатів, яка й не міркувала поняттями договірності. У їхньому сприйнятті малоросійське шляхетство, “благоприєднавшись російській короні з духовенством, козацьким корпусом і міщанством отримало і завжди отримувало урочисте від всеросійських государів про недоторканість заздалегідь назавжди своїх прав і привілеїв підтвердження” [272, с. 338]. Тобто вони вже не вбачали рівності в договорах між Гетьманщиною та імперським урядом, та й взагалі не сприймали українську сторону у тих подіях як рівноправного суб’єкта.

Цікаво, що частина козацької старшини відстоювала ідею створення шляхетсько-республіканського ладу. Г. Полетика в ході роботи комісії відстоював ідею існування шляхетської республіки без інституту гетьманства, а натомість передачу основних владних функцій представницькій установі від шляхетства. У своїх працях, які Г. Полетика підготував для захисту інтересів козацької еліти під час роботи законодавчої комісії, він рішуче критикував існування інституту гетьманства. Григорій Андрійович розглядав гетьманів як узурпаторів влади і говорив, що вони завжди перевищували свої повноваження. Він не визнавав можливості залежності представника шляхетства від гетьмана. Разом з критикою вже ліквідованого інституту гетьманства Г. Полетика критикував і фактично необмежену владу генерал-губернатора Петра Рум’янцева: “Привласнивши проти прав, привілеїв і колишніх малоросійських вольностей усі військові і громадянські справи, чинили так, як хотіли, і були єдиною причиною нещасливого і недбалого стану Малої Росії. Отже, якщо і нині загальне управління доручити генерал-губернатору, то ім’я тільки одне Гетьманське скасується, а сила і дія його залишиться” [214, с. 71-102]. Ще радикальніше він висловлював думку на підтримку шляхетської республіки в матеріалах, не призначених для публікації:

“Гетьман Малої Росії і влада його ніколи не потрібні, але не потрібен же й інший ніхто, владу його здобутий, від якого одного б залежали усі військові та громадянські справи, і який би, за своїми примхами, що бажав - робив” [2].

Як уже згадувалося, під час роботи Комісії представники української старшини, міщанства, козацтва та духовенства висунули ідею повернення права обрання гетьмана, спираючись на статті Богдана Хмельницького. Таку ідею не підтримав депутат від Ніжинського полку Селецький, - тоді козацька старшина вирішила переобрати депутата. Це дуже розгнівало П. Рум'янцева і він віддав наказ військовим офіцерам прибути в полки і “вплинути” на такі настрої. Всіх, хто складав наказ та організовував переобрання Селецького, генерал-губернатор поставив перед військовим судом, який виніс рішення про страту тридцяти трьох осіб. Врятувала їх тільки Катерина II, яка не упустила шансу показати свою “добродушність” перед українцями і помилила заклотників, замінивши смертну кару на вісім місяців ув'язнення.

Допомагали Рум'янцеву в придушенні автономістських настроїв бунчуковий товариш Олександр Безбородько та секретар Малоросійської колегії Петро Завадовський, яких згодом генерал-губернатор рекомендував на службу імператриці. Вони прибули на збори шляхетства і взяли від них укладений “Наказ”, в якому мова йшла про відновлення прав Гетьманщини, але Безбородько та Долинський, повертаючись, переробили його. Дізнавшись про зміну “Наказу”, який був одноголосно підтриманий шляхетством, козацька старшина виступила на захист оригінального тексту і обрала депутатом Г. Долинського, послідовного борця за автономні права Гетьманщини. Це викликало неабияке невдоволення в П. Рум'янцева і він скасував обрання депутатом Г. Долинського, а всіх виборців позбавив державних посад з подальшою заборонаю йти на урядову службу, разом з тим на них було накладено штраф у розмірі 550 карбованців. Ще гірша доля очікувала обраних

депутатів, вони були віддані під суд. Вирок був більш аніж жорстокий: 11 осіб було засуджено до смертної кари, а решту – на довічне ув'язнення [152, с. 387].

Цей випадок набув чимало розголосу на території Гетьманщини. Г. Долинський висловив рішучий протест проти дій П. Рум'янцева зокрема та всієї імперської влади загалом, який розійшовся дуже швидко у різних відписах по всій Україні.

Розправа Рум'янцева над батуринським та ніжинським шляхетством не була самотнім випадком. Так, у Стародубському полку, в місті Погарі, війт Григорій Покас з місцевою старшиною переконував міщанство, що не варто погоджуватись на нові порядки, які бажають запровадити П. Рум'янцев та Катерина II, а дотримуватися краще давніх традицій. Коли про це дізнався генерал-губернатор, він наказав заарештувати Г. Покаса, хоча згодом відпустив, але той уже назавжди втратив право бути війтом. Подібна ситуація була й з козаками Прилуцького полку, які вимагали провести вибори нового гетьмана [147, арк. 1-3].

Варто зазначити, що ліберальні погляди в роботі Комісії демонстрували не тільки представники Гетьманщини, такі були й серед російських депутатів. Зокрема, тульський депутат Поленов активно виступав проти запровадження кріпацтва. Делегати, які були противниками ліберальних реформ, становили меншість і то вони виходили більше з власної корисливості й, маючи у своєму підпорядкуванні селян, які часто втікали від них, вносили пропозиції про заборону переходу селян з місця на місце. Такі ідеї висловлювали і представники від Гетьманщини та Слобожанщини.

Незважаючи на часті клопотання про повернення прав автономії Гетьманщині, все ж найбільше українських представників Комісії турбували соціальні гарантії. По суті, козацька старшина виконувала все ті ж функції, що й представники російського дворянства, але при цьому вони не мали тих самих прав. Українська шляхта володіла землями і маєтками, на які не було законних

прав власності, вони постійно вимагали у військових та імперської скарбниці дати права на роботу підлеглих їм селян, а також часто змушені були квартирувати в себе імперські війська. Тому об'єктивно, в ході роботи Комісії почали ставитися й питання про зрівняння їхніх прав з правами російського дворянства, визнати їхні земельні володіння та права на маєтності, звільнити від обов'язку квартирувати імперські війська та зменшити податок. Проте на цьому етапі імперська влада не була готова задовольнити ці вимоги й тому права української еліти залежали виключно від прав, якими була наділена Гетьманщина в адміністративному плані, тому й так широко обговорювалися питання автономії, яка мала для українців вирішальне значення.

Проте це була не єдина причина вимог підтвердження прав і привілеїв Гетьманщини. Вагому роль відігравала й духовна прив'язаність козацької старшини до своєї землі, звичаїв та історії. Вони всіляко відкидали звинувачення з боку імперської влади щодо “злочинів” колишнього гетьманського уряду, навіть незважаючи на великий тиск з боку П. Рум'янцева та Катерини II, які постійно підбивали українців до таких заяв. У той час коли Катерині II та її оточенню пропонували нову модель організації адміністративної структури та роботи уряду, а представники російського дворянства визначали свою роль у роботі цієї системи, українська старшина для вирішення своїх проблем пропонувала підтвердити давні привілеї, які їм були надані Сигізмундом Августом у 1569 році, а також угодами Богдана Хмельницького 1654 року [236, с. 165].

Імператрицю не особливо хвилювали опозиційні настрої, бо система влади вже була вибудована так, що будь-які низові ініціативи не могли втілитись у життя без підтримки верхів. У листі до Рум'янцева вона писала, що не дуже стурбована наказами, які містили “пережитки минулих часів, які неодмінно зникнуть, оскільки ні ви (Рум'янцев), ні я не надамо їм ніякої поваги” [176, с. 192].

Під час роботи Комісії, коли депутати від українського шляхетства усвідомили, що їхні прохання про права і вольності не будуть включені до “генерального положення” (нового кодексу законів Російської імперії), вони, поряд із максимально короткою згадкою про договірний характер підданства, основний акцент робили на “користях”, які “від цього добровільного Малої Росії приєднання до Російської імперії відбулися”. Так, у майбутньому, задля захисту української автономії, старшина вже в основному спиралася не на домовленості між російським урядом і Гетьманщиною, а на підкреслення “користей” – історичних заслуг Гетьманщини перед російською короною: участь у війнах Російської імперії, заселення російських земель українцями (Слобідської, Воронежської, Білгородської та інших губерній), утримання російського війська, сплата поборів, а також “прикриття” собою багатьох зовнішніх ворогів Російської імперії [167, с. 179].

Подібні думки свідчили про те, що українська старшина в цей період більше покладалася на милість та моральність царя, а не на правові договори, на основі яких, власне, і відбулось влиття українських земель до складу Російської імперії і відповідно до яких було визначено чимало прав українського народу, які на практиці не виконувались.

Робота Комісії принесла Катерині II і Петру Рум'янцеву тільки розчарування, дискусії, які велися депутатами, часто суперечили їхнім намірам, а подекуди носили й відверто небезпечний характер. Продовжувати роботу депутатів імператриця не мала наміру і під приводом початку війни з Туреччиною роботу Комісії було припинено. Катерина II говорила, що це “тимчасова” зупинка і після закінчення війни робота продовжиться, але так ніколи ця Комісія більше не скликалась [177, с. 478].

Отож, реакція населення та самих депутатів на запропоновану діяльність у складі Комісії суттєво відрізнялася від того, що очікували ініціатори скликання законодавчого органу, й навпаки, очікування простого народу,

сподівання виборців та депутатів від роботи Комісії відрізнялися від планів організаторів [177, с. 245-254]. Відбувся певний конфлікт очікувань, сподівань, прагнень та інтересів влади і народу. Вочевидь, влада сподівалася, що народ вкаже на певні недоліки у існуючому законодавстві, допоможе у розробці конкретних законопроектів, щоб виправити такі хиби законодавства. Народ же зрозумів створення Комісії як можливість діалогу з владою через своїх депутатів, можливість донести свої прохання і скарги напряму до російського престолу. Він сподівався, що влада його почує і відреагує на його прохання й потреби покращенням становища простого народу і виправленням несправедливості. Тим більше, що влада сама дозволила виборцям складати накази своїм депутатам, у яких потрібно було викласти усі свої “суспільні потреби та обтяження”.

Бажаючи кращого майбутнього для української державності, українці того періоду часто оглядалися назад у минуле, коли вони мали права на самоврядування і жили у фактично незалежній державі, коли козаки були славними воїнами і наділялися чималими привілеями, коли міщани самі управляли своїми містами, а духовенство мало свою відокремлену церкву.

Козацька старшина на основі “грамоти про вольності дворянства” стала привілейованим станом, здобула свободу від державної служби і мала різні економічно-соціальні вигоди, а також право з’їжджатися на збори під проводом виборних маршалів. У рядах дворянства шукали собі місця також звичайні козаки, міщани і потомки духовенства, які фальсифікували або купували собі дворянські дипломи, що давало їм можливість перейти до щабля панівної верхівки. Проте серед української еліти було ще багато тих, хто зберігав давні традиції і брав активну участь у суспільному житті. Вони прагнули зберегти належні їм права у статусі саме козацької старшини, а не російського дворянства, й неохоче ставилися до тих змін, які запроваджував П. Рум’янцев-Задунайський. Вони робили все можливе, аби зберегти давні звичаї та козацьку

культуру. Особливо яскраво вони себе проявили, коли імперський уряд відмовив українському дворянству в прирівнянні їх з правами російського привілейованого класу. Це викликало обурення серед дворянства, яке будь-якою ціною прагнуло захистити свої привілеї.

Підтвердженням автономістських настроїв і прагнень до повернення давніх прав козаків є ряд історичних та літературних творів, зокрема: “Збірник прав і привілеїв малоросійського шляхетства”, “Записка про те, як Мала Росія під час володіння польського розподілу була, і про образ її управління” Г. Полетики; “Думка про малоросійські чини” (1800), “Примітки про малоросійське дворянство” (1808) Т. Калинського; “Розмови Великоросії з Малоросією” С. Дідовича (1762); “Записка про малоросійське дворянство” (1809) А. Чепи; “Замітки про права малоросійського дворянства” (1800) Р. Марковича та ін. [220, с. 39-41]

Вимоги традиціоналістів кінця XVIII ст. щодо збереження традиційних станових привілеїв та пов’язаної з ними територіально-адміністративної автономії як національно-державницькі прагнення піддає сумніву Г. Касьянов, який оцінює автономістську ідентичність локальної української еліти як “реакцію не на “національні”, а на станово-територіальну асиміляцію українських земель та еліти”.

Отже, основним мотивом як асиміляторства, так і автономізму було корпоративне прагнення української управлінської еліти зберегти станові права. Як тільки-но складались сприятливі умови чи траплялася нагода, автономісти прагнули реалізації своїх ідей. Так, вимоги автономістського характеру різко проявились під час виборів до Законодавчої наказової комісії 1767 р. та в її діяльності 1767 - 1769 рр. Найактивнішим захисником традиційних поглядів дворянства 60-х рр. XVIII ст. можна вважати Г. Полетику, який брав активну участь у діяльності Законодавчої комісії 1767 - 1769 рр. Про його традиціоналістичні погляди свідчать, зокрема: “Промова на

загальних зборах української старшини і чинів у Глухові” (1763), “Лист-подяка Григорія Андрійовича Полетики своїм виборцям...” (1767), “Збірник прав і привілеїв малоросійського шляхетства”, “Записка про те, як Мала Росія в час володіння польського розподілу була, і про образ її управління” та “Заперечення”, “Настанови Малоросійської колегії, даної її депутату Д. Наталіну” (1768). На думку А. Катренка, щодо Російської імперії Г. Полетика “формував принцип федералізму”, а його автономізм не йшов далі теоретичного та, зрідка, практичного захисту давніх прав і привілеїв козацько-старшинської верхівки [220, с. 35-40].

Г. Полетика ще на Глухівській раді 1763 р. зазначав мовою “загального блага” цінності козацького суспільства: “Зберіть всі сили розуму вашого, підкріпіть їх патріотизмом і відклавши всі пристрасті і партикулярну користь, подумайте про відновлення попередньої вітчизни вашої порядків і благополуччя” [171, с. 120]. Більше того, “справи повинні заклечатись і вирішуватись з більшістю голосів”, правда, рішення “сейму” Гетьманщини мали вступати в силу після “всемилодивної конформації” [167, с. 93]. Така ідея була дуже прогресивною не те що для Російської імперії, але й для представницьких органів Центральної Європи. Сам Г. Полетика різко критикував чимало наказів П. Рум'янцева-Задунайського за порушення місцевих прав, а також говорив, що чимало його пропозицій з управління Гетьманщиною просто не потрібні. Він не бачив потреби запроваджувати якусь іноземну модель управління на території Лівобережжя, а виступав за підтвердження Магдебурзького права та міської автономії для українських міст і надання їм можливості самим розробити свою модель управління. Критично виступав Полетика і проти введення регулярної російської армії на заміну козацьким формуванням. На його думку, краще було віддати керівництво військом представникам козацької старшини, які підтвердили свій досвід та вміння управління [237, с. 56-62].

Традиціоналістичний рух, на відміну від асиміляторського, перманентно не мав організаційно-інституціонального оформлення. Представником традиціоналістичних поглядів української освіченої еліти був, на думку О. Оглоблина та А. Федірка, “патріотичний гурток автономістів”, який існував у місті Новгород-Сіверському протягом 80-90-х рр. XVIII ст. До нього належали А. Гудович, Г. Долинський, М. Значко-Яворський, П. Коропчевський, М. Миклашевський, А. Пригара, А. Рачинський, А. Худорба, а також згадувані вже Т. Калинський, О. Лобисевич, Г. Полетика та Ф. Туманський. Головним завданням члени гуртка вважали “реалізацію політичної програми Г. Полетики, озвученої на комісії по складенню “Нового положення” в 1767 р., тобто “відстоювання автономного устрою Лівобережної України” і прав шляхти, проте їх діяльність обмежилася виданням публіцистичних творів автономістського забарвлення [310, с. 23-32].

Для боротьби з московським наступом українська еліта широко підтримувала історичні дослідження. В умовах втрати автономії, нащадки козацької старшини з великим інтересом зверталися до минулого України, шукаючи в ньому аргументів для оборони своїх “вольностей”. Перш за все, їх приваблював героїзм давніх часів, що дуже відрізнявся від сірої буденності, в якій їм доводилось жити. Вони почали із запалом збирати давні літописи, документи та всякі архівні матеріали і на їх основі намагалися визначити своє історичне значення.

Якщо в культурно-освітній площині автономістських вимог українській управлінській еліті вдавалося досягати помітних успіхів, то задуми щодо відновлення козацьких військових формувань як уособлення героїчного національного минулого не відповідали ідеям інституціональної русифікації. Ідея В. Капніста щодо проекту відновлення козацького війська, висловлена імператриці Катерині II в січні 1788 р., була реалізована в імперських інтересах. Утворення з колишніх запорозьких козаків двох козацьких корпусів,

цілком підконтрольних урядові і позбавлених “традиційних прав і привілеїв козаків Гетьманщини”, ніяк не вплинуло на український націогенез і збереження традиційної системи державного управління [220, с. 42].

За активної протекції Петра Рум'янцева-Задунайського у другій половині XVIII ст. влада на території Лівобережної України була сконцентрована в руках декількох десятків родин, які демонстрували своє підданство імперській владі і беззаперечно виконували всі накази генерал-губернатора та імператриці. Це, в свою чергу, підготувало ґрунт для розвитку корупції та кумівства, з наслідками яких, більшою мірою формально, аніж реально, намагались безуспішно боротись російські та українські чиновники. Руйнуючи повністю автономію Гетьманщини, П. Рум'янцев усе ж залишав владу на місцях в руках української еліти, а та, у свою чергу, отримавши чимало привілеїв та матеріальних благ, вірою і правдою служила імперії. Можна сказати, що російська влада зуміла провести приховану окупацію українських територій, створивши з козацької старшини основу новостворюваної бюрократичної машини [303, с. 1-56].

Таким чином, прийшовши до влади в 1764 році, П. Рум'янцев-Задунайський почав утілювати в життя концепцію “добре впорядкованої” держави на території Лівобережної України, яка виходила з розпочатих в імперії модернізаційних процесів. Будучи найбільшим регіоном із “західних окраїн Російської імперії” та маючи стратегічне географічне положення, Гетьманщина становила неабиякий інтерес для Російської імперії, тому процес інкорпорації цих територій відбувався поступово і з особливою обережністю. Українці мали досить самобутню традицію суспільно-політичного життя, а стосунки між українською елітою та центральними імперськими інституціями носили досить напружений характер, оскільки одночасно прагнули встановити контроль над матеріальними благами та владою обширних територій. Боротьба за відновлення давніх прав і привілеїв козацької держави велась досить

тривалий час, і найбільш яскраво поборники цієї ідеї проявили себе під час роботи “Комісії для складання нового положення”. Проте всі ці прагнення були швидко придушені жорсткими діями П. Рум’янцева-Задунайського, який, зумівши підкорити собі всю владу на Лівобережжі, розправлявся з усіма, хто перечив волі імперського уряду. В боротьбі за підданство українців генерал-губернатор йшов на компроміс, яким стала легітимація соціального статусу української еліти. Отримавши поразку в боротьбі за повернення автономних прав та прагнучи задовольнити свої меркантильні прагнення, значна частина еліти українського суспільства не знайшла іншого виходу, аніж прийняти підданство, розбивши всі наміри про право на самоврядність для української державності.

Ліквідувавши Гетьманщину і запровадивши імперську адміністрацію на українських землях, П. Рум’янцев домігся поступового злиття українських і російських соціальних структур. Цей процес набув прискорення через здійснення місцевих реформ і втілення у життя положень нових імперських грамот, дарованих шляхті і міщанству. За короткий період з 1782 по 1786 р. значна частина української шляхти буквально трансформувалася в прошарок російського дворянства. Проте, незважаючи на таку трансформацію, вони все ще зберігали свою українську ідентичність.

Та все ж, в Україні все ще зберігалось чимало представників козацької старшини, які ніяким чином не бажали зливатися з російським соціумом і всіляко поширювали пам’ять про давні вольності та права, якими користувалися українці. Представники автономістських поглядів у 90-х рр. XVIII ст. були в меншості і генерал-губернатор всіляко намагався ізолювати їх в соціальному плані, та все ж їхні ідеї про відновлення української самобутності продовжували поширюватись і були підхоплені суспільно-політичними діячами XIX ст. Тому можна сказати, що незважаючи на значні успіхи у своїй роботі, П. Рум’янцев не зумів виконати основного завдання, яке

покладалося на нього, а саме розмити різницю між українцями та росіянами і придушити поширення ідей про відновлення автономії Гетьманщини.

ВИСНОВКИ

У 60-х рр. XVIII ст. на зміну лояльній політиці цариці Єлизавети Петрівни щодо України прийшла жорстка централізована влада Катерини II. Цей період став визначальним у протистоянні двох політичних систем – України-Гетьманщини та Російської імперії. Імператриця Катерина II поставила собі за мету позбавити Гетьманщину автономного устрою і перетворити її на провінцію своєї держави.

Задля виконання цієї мети імператриця призначила генерал-губернатором Малоросії військового командира П.О. Рум'янцева. Він походив з відомої дворянської родини. Його батько Олександр був денщиком імператора Петра I. Мати Петра – Марія Матвєєва була онукою відомого російського дипломата Артамона Матвєєва.

Встановлено, що вибір П. Рум'янцева для цієї посади не був випадковим, оскільки в другій половині 30-х рр. XVIII ст. його батько – Олександр Рум'янцев був призначений керівником Правління гетьманського уряду, і майбутній генерал-губернатор виріс на території України. Завдяки цьому він добре знав звичаї українців, тутешню культуру та особливості взаємодії з місцевим населенням. Ще його батько свого часу налагодив хороші контакти з місцевою елітою, тому для самого Петра не було проблемою увійти до неї в довіру, і власне цю здатність він з успіхом використовував для досягнення поставлених перед ним завдань. Разом з цим, з призначенням П. Рум'янцева управителем периферії Російської імперії імператриця усувала ймовірну загрозу для свого правління в Петербурзі, оскільки при дворі ходили чутки, що нібито Петро Рум'янцев був позашлюбним сином імператора Петра I і в будь-який момент міг очолити заколот проти імператриці. Проте ця версія малоімовірна, оскільки сам Рум'янцев не мав ніколи амбіцій очолити імперію, а найбільше його цікавило просування у військовій кар'єрі. Хоча сам

Рум'янцев був прибічником скинутого Катериною Петра III, після свого призначення генерал-губернатором він перетворився на вірного слугу цариці.

В результаті дослідження ми дійшли висновку, що погляди П. Рум'янцева щодо управління Лівобережжям формувалися під впливом власних знань про Україну, які він отримав у період свого дитинства, навчання в Німеччині, перебування в різних країнах Європи на прикладі їхнього розвитку, військової підготовки, яка сформувала підхід до роботи генерал-губернатора (попора, системність, педантичність) та детального статистичного вивчення відданих під його управління земель ("Рум'янцевський опис").

У своїй діяльності П. Рум'янцев був зобов'язаний діяти в рамках російської політичної традиції з прагненням до зміцнення абсолютистської влади російського імператора, наміченого імперського курсу у зовнішній політиці та власне завдяки геополітичному розташуванню, оскільки основна зовнішня політика Російської імперії була спрямована на південь та на Європу, шлях до якої пролягав через Україну. Власне одним з основних чинників була боязнь не упустити Лівобережну Україну з-під політичного впливу Російської імперії.

Як показало дослідження особистості П. Рум'янцева, значним фактором, який впливав на його діяльність, було прагнення подальшого просування у військовій службі. Він намагався вислужуватися перед імператрицею для того, щоб вона йому давала можливість очолювати військові кампанії, а відтак, коли в ході російсько-турецької війни 1777-1778 рр. він не отримав належного просування по військовій службі, його запал до адміністративної роботи повністю згас, і вже у 1780-х рр. він майже не проявляв ніякої активності.

Після призначення генерал-губернатором Малоросії, П. Рум'янцев приступив до виконання поставленого перед ним завдання: уніфікації всіх владних структур Гетьманщини з імперськими та знищення різниці між українцями й росіянами в соціальному та культурному плані. На місці

гетьманської форми правління було створено перехідну форму правління Лівобережною Україною, яка до моменту повної інкорпорації краю повинна була враховувати особливості організації суспільно-політичного життя Гетьманщини. Ця форма управління характеризувалась повною підпорядкованістю загальноімперським суб'єктам політичної влади – імператриці, Сенату, прокурорському нагляду.

Задля досягнення поставлених завдань було створено Малоросійську колегію, статус якої визначався як звичайної губернської канцелярії. Така форма була притаманна і діяльності попередніх колегій, проте зросла кількість її членів, був змінений порядок засідань, а також українські і російські члени колегії були зрівняні в правах. Разом з цим П. Рум'янцев на посаді генерал-губернатора отримав значно більші повноваження і можна навіть стверджувати, що його влада була фактично рівнозначною владі гетьмана. В результаті проведених реформ він отримав можливість втручатися в будь-які справи, які відбувалися на підконтрольних йому територіях.

Як показало дослідження діяльності П. Рум'янцева, Малоросійська колегія, яка створювалась як представницький орган, була лише елементом вдаваної демократії і повинна була створити ілюзію, що українці мають вплив на прийняття рішень. Проте насправді вона не вирішувала ніяких важливих питань, а в своїй діяльності повністю залежала від П. Рум'янцева-Задунайського. В результаті адміністративної реформи 1786-го року Малоросійська колегія взагалі була ліквідована.

Отже, суть більшості реформ, які здійснював П. Рум'янцев, зводились до інтеграції Гетьманщини в імперські структури, в першу чергу, для експлуатації її ресурсів. Методи реалізації цієї політики полягали у використанні соціальних суперечностей, поєднанні сили та лавірування, налагодження таємного нагляду за провідними верствами українського суспільства, нейтралізації їх політичного потенціалу, тривалості у часі і непомітності змін для населення.

Для легітимізації своїх дій російські урядові кола вдавались до власного трактування розвитку українських земель, згідно з яким український народ та його землі розглядались як російські і були відмежовані у минулому через слабкість київських великих князів. Враховуючи досвід попередніх Малоросійських колегій, Рум'янцев поведився з українським населенням досить обережно і намагався не утискати їхні права. Він дотримувався настанов Катерини II, яка стверджувала, що коли “найкращий з усіх порядків буде встановлений”, українське населення, звільнене від утисків старшини, висловить свою вдячність імперській владі.

В результаті діяльності П. Рум'янцева значної зміни зазнала суспільно-політична та соціально-економічна ситуація в Гетьманщині. До його призначення генерал-губернатором у Гетьманщині не було чіткого поділу повноважень між різними гілками влади, через це система управління не могла якісно функціонувати. Завдяки реформам П. Рум'янцева вдалося виокремити з повноважень місцевих адміністрацій військову, адміністративну та судову владу. Оскільки в період гетьманства Розумовського за судами не було майже ніякого нагляду, то Рум'янцев у ході реформ наділив очолювану ним Малоросійську колегію повноваженням розгляду апеляцій, тим самим фактично підпорядкував своєму управлінню всю судову систему. Разом з тим йому вдалося скоротити процес розгляду судових справ, змінити порядок проведення допитів у земських і гродських судах, а для захисту відповідачів почали призначатися державні адвокати. Внаслідок реформи Рум'янцева козацька старшина втратила значний контроль над судовою системою.

Завдяки “Рум'янцевському опису”, генерал-губернатору вдалося збільшити надходження податків у царську скарбницю, а також налагоджено всю податкову систему. Зібрані Рум'янцевим статистичні відомості з підпорядкованих йому земель дали змогу краще зрозуміти соціально-економічний стан Гетьманщини. Спираючись на ці дані, генерал-губернатор

планував свої реформи. Внаслідок управлінської реформи П. Рум'янцев отримав достатньо повноважень для того, щоб самостійно скасовувати розпорядження губернаторів, затверджувати кримінальні вироки, вводити на підвладній йому території надзвичайні заходи, командувати місцевими гарнізонами і військами, здійснювати нагляд за управлінням і судом, становими організаціями. В його компетенції були всі фінансові питання у підпорядкованих йому губерніях.

У ході реформ Рум'янцева, адміністративна система Гетьманщини була уніфікована з імперською і замість полків та сотень були створені три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Щоб покращити ефективність роботи державних службовців, генерал-губернатор завжди заохочував їх матеріально, а також стежив, щоб найкращі службовці мали змогу просуватися по службі і отримували ранги та звання. Разом з тим за їхньою роботою встановлювався більш суворий нагляд. Задля налагодження комунікації, з ініціативи П. Рум'янцева в Лівобережній Україні була запроваджена поштова система.

Внаслідок секуляризації церковних земель, православна церква Гетьманщини повністю перейшла в залежність від російської православної церкви і втратила всі свої автономні права. Владу над єпархіями церкви отримали цивільний уряд та Синод. Також церква була позбавлена джерел свого прибутку, а ігумени, єпископи та монахи фактично були перетворені на державних службовців. Священники стали залежними від влади єпископа і місцевої адміністрації.

Не вдалося П. Рум'янцеву повністю реалізувати плани щодо освітньої реформи. Незважаючи на постійні прохання з боку української еліти та готовності самого Рум'янцева, він не зумів відкрити на Лівобережжі університет, оскільки підвищення рівня освіти українців не було в інтересах Катерини II. Натомість імператрицею було запропоновано представникам еліти

віддавати своїх дітей на навчання до освітніх установ, що розташовувались у російських містах. Це, у свою чергу, тільки сприяло русифікації та асиміляції українців.

У результаті реформ П. Рум'янцева були ліквідовані українська адміністративна, фінансова та судова системи. Козацькі військові формування були розпущені, на населення розповсюдилась імперська військова повинність, заборонялося українське книгодрукування, українська православна церква перейшла в повну залежність від імперської влади, а через скасування права селян переходу з місця на місце генерал-губернатором було проведено остаточне закріпачення українських селян Лівобережжя.

Нам вдалось з'ясувати, що хоча у своїй діяльності Петро Рум'янцев дотримувався настанов та інструкцій імперського уряду та Катерини II, все ж реалізацією всіх реформ та завдань займався без жорсткого контролю і про здійснені ним заходи повідомляв у листуванні. Завдяки налагодженим зв'язкам з представниками української еліти, генерал-губернатор зумів повністю інкорпорувати всі владні структури Гетьманщини до централізованої системи управління Російської імперії, а також, значною мірою, змінив соціальну структуру українського населення, що частково знищило українську ідентичність та призвело до асиміляції з російським народом. Враховуючи автономістичні настрої частини еліти Гетьманщини та намагаючись не допустити у ході перетворень розвалу механізмів управління краєм, П. Рум'янцев обрав шлях позитивного заперечення політичної системи Гетьманщини і збирався не стільки руйнувати її, скільки підпорядковувати своїй владі.

Намагаючись не допустити створення сприятливих умов для формування політичної опозиції в Україні, П. Рум'янцев нейтралізував опір провідних генеральних старшин або ж перетягнув їх на свій бік. У цьому плані генерал-губернатор використовував Малоросійську колегію, яка мала в суспільно-

політичних умовах Гетьманщини створити видимість широкої участі старшини в управлінні. Насправді ж, завдяки порядку винесення рішень та наявності прокурорського нагляду за роботою комісії, участь української старшини зводилась до мінімуму.

У другій половині XVIII ст. ідейно-політична орієнтація української еліти мала два полярні спрямування: асиміляторство та традиціоналізм. Асиміляторська позиція поширювалась у міру проходження процесу інституціональної русифікації, яка, маючи глибинні традиції та сприятливо стимульовані умови кооптації неросійської еліти в імперську етносоціальну структуру, виражалась переважно в служилому пристосуванні. Традиціоналізм же був однорідною системною ідеологією як за носіями, так і за характером та значенням. Він проявлявся в корпоративній ідеології козацько-старшинської верхівки, спрямованої на захист своїх станових прав, свобод, привілеїв та ототожнюваних з ними політико-адміністративних інститутів. П. Рум'янцев негативно ставився до ідей традиціоналістів і намагався їх ізолювати в соціальному плані, хоча з окремими представниками цього напрямку підтримував досить дружні стосунки і намагався перетягнути їх на свій бік. У той же час генерал-губернатор всіляко підтримував асиміляторів, заохочуючи їх посадами та матеріальними благами.

Досліджуючи діяльність П. Рум'янцева, ми з'ясували, що він використовував внутрішні суперечності всередині української еліти і поглибив його, запровадивши систему підкупів і преференцій. Представників козацької еліти, які виступали за поглиблення зв'язків з Російською імперією, він просував по службі та обдаровував матеріальними благами, в той же час тих хто виступав за відновлення автономних прав Гетьманщини, він, по суті, ізолював, обмежуючи їм доступ до державної служби, а подекуди й зовсім позбавляв волі.

Особливо гостро ідеї про відновлення давніх козацьких прав звучали під час роботи “Комісії для складання нового положення”. Реакція П. Рум’янцева була миттєва: всіх, хто поширював такі ідеї, він відправив до в’язниці, а окремих опозиціонерів і зовсім засудив до смертної кари.

Активно залучаючи представників козацької старшини на імперську службу, вже у 1780-х рр. майже всі чиновники середньої ланки та більшість вищої були українцями. Ще більше похитнулася позиція автономістів у 1785 році, коли українське шляхетство було зрівняно в правах з російським дворянством, про що довго клопотав і генерал-губернатор. Тоді українській еліті був поданий чіткий сигнал, що вірно служачи імперії, вони отримують посади та привілеї, а виступаючи за відновлення прав і свобод – смерть і в’язницю. Більшість, на жаль, обрала перший варіант.

Як наслідок, імперська влада отримала верх у проведенні своєї інтеграційної політики, оскільки реакція українців на всі ці процеси більше нагадувала тиху покору. П. Рум’янцев, залучаючи українську шляхту до імперської служби, зробив її смиренною. Імперська кооптація української еліти була настільки успішною, що самі українці фактично виступили реалізаторами впровадження в Гетьманщині імперських інституцій. Традиціоналісти, у свою чергу, не становили однорідної структури й не були об’єднані в якусь організацію чи рух, а залишалися дуже різнорідними і мали різні цілі та погляди на відновлення традиційних свобод. Їх позиції хіба що підсилювались тривалим відстоюванням визнання рангів козацької старшини і шляхти як таких, що надавали рівнозначні російському дворянству права.

Таким чином, за більш ніж 30-річне перебування на посаді генерал-губернатора Малоросії П. Рум’янцев зумів повністю інкорпорувати всі владні структури Гетьманщини в загальноросійську систему управління, а також асимілювати значну частину української еліти, проте повністю придушити прагнення українців до відновлення автономних прав йому так і не вдалось.

Список використаних джерел та літератури

Неопубліковані документи і матеріали

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК)

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія

Оп.2.

1. Од. зб. 75. Реєстр справ Генеральної військової канцелярії за 1706-1783 рр. – 1785. - Арк. 27-31.

Оп.3.

2. Спр. 7133. Справа про призначення графа Олександра Рум'янцева до управління Лівобережною Україною. – 1738 р.

3. Спр. 19147. Інструкція ревізорам по проведенню ревізії на Лівобережній Україні. – 1763 р. - Арк. 1-21.

Ф. 54. Друга Малоросійська колегія.

Оп. 2

4. Спр. 17. Пропозиція П. О. Рум'янцева про порядок проведення генерального опису (перепису) в Лівобережній Україні. – 1765 р. – Арк. 1-9.

5. Спр. 18. Ордер (обіжник) П. О. Рум'янцева російським офіцерам – очільникам комісії, для проведення Генерального перепису в Гадяцькому та решті 9 українських полках, з окремою вказівкою щодо вмотивування необхідності його проведення. – 1765 р. – Арк. 13-14.

6. Спр. 156. Ведомости Лубенской полковой канцелярии, Переяславской счетной комиссии, предводителя шляхетства Переяславского

полка о казаках, вышедших из Запорожской Сечи, о полковой и сотенной старшине и дворянах. – 1772 р.

7. Спр. 187. Рапорты и доношения Генеральной скарбовой канцелярии, полковых и сотенных канцелярий, старшины и казаков о розыске беглых подданных нежинского полкового хорунжего Клецунова, о неуплате денег за продовольствие и фураж, нанесение побоев жителей с. Березовки и др. – 1772 р.

8. Спр. 310. Дело о расквартировании комиссарами войск Украинской дивизии. - арк. 1.

9. Спр. 343. Опись дел коллегии. – 1783 р.

10. Спр. 440. Предложение гр. Румянцева-Задубайского коллегии о наказании за пьянство и драку. – 1778 р.

Оп. 3

11. Спр. 537. Дело об отказе бурмистра Новгородского магистрата Сухоты и его сына от уплаты податей и о запрещении полковым и сотенным канцеляриям утверждать купчие крепости на магистратские земли. – 1765 р.

12. Спр. 711. Дело о назначении семи канцеляристов в Генеральную счетную коллегию. – 1765 р.

13. Спр. 795. Дело о запрещении земским судом разбора дел между мещанами. – 1765 р.

14. Спр. 806. Указ коллегии и рапорты полковых канцелярий о назначении полковой и сотенной старшины в комиссию для проведения Генеральной ревизии. – 1766 р.

15. Спр. 835. Указ коллегии о назначении земских чиновников из бунчуковых и войсковых товарищей и рапорты полковых канцелярий о его получении. – 1765 р.

16. Спр. 891. Доношение генерал-губернатора Ревельской губернии Фонгольштейнбека о розыске крепостных крестьян, бежавших на Украину. – 1765 р. – Арк. 14.

17. Спр. 998. Указ Сената и определение коллегии полковым канцеляриям о запрещении принимать на службу в присутственные места солдатских детей и рапорты канцелярий о получении. – 1766 р.

18. Спр. 1004. Доношение Генеральной счетной комиссии о проверке прихода и расхода денежных сумм Генеральной скарбовой канцелярии. – 1766 р.

19. Спр. 1014. Указ коллегии в полковые канцелярии о представлении сведений о службе старшины при повышении их в чинах и рапорты канцелярии о получении указа. – 1766 р.

20. Спр. 1141. Указ Сената и определение коллегии о предоставлении сведений генеральному прокурору о присутствии на заседаниях членов суда. – 1766 р.

21. Спр. 1244. Дело об определении войсковому канцеляристу Жайворонкову денежного жалованья, о назначении смотрителей над свободными ранговыми именьями и др. – 1766 р. - арк.1.

22. Спр. 1397. Представление прокурора коллегии Семенова и определение коллегии о порядке производства в чины чиновников и старшины. – 1767 р.

23. Спр. 1632. Ведомость о чиновниках Генеральной скарбовой канцелярии с указанием количества их крепостных крестьян. – 1766 р.

24. Спр. 1863. Предложение гр. Румянцева о порядке ведения допросов подсудимых в градских и земских судах. – 1767 р.

25. Спр. 1913. Определение коллегии о порядке подачи доношений в коллегию, полковые и сотенные канцелярии. – 1767 р.

26. Спр. 1970. Ведомость о наличии свободных ранговых имений в полках Украины. – 1767 р. - арк. 1.

27. Спр. 1957. Указ Сената о передаче канцелярией Генеральной артиллерии Малороссийской коллегии Беловежских степей для поселения иностранных колонистов. – 1766 р.

28. Спр. 2022. Указ коллегии о назначении сына сотника Новицкого сотником Ичанской сотни. – 1767 р.

29. Спр. 2092. Дело о распространении указа Сената о запрещении крестьянам подачи челобитных с жалобами на помещиков. – 1767 р. - арк. 1.

30. Спр. 2134. Дело о порядке ведения судебных дел в Генеральном войсковом суде. – 1767 р. – Арк. 5.

31. Спр. 2401. Дело об избрании депутатов от Украины для составления проекта “Нового уложения”. – 1768 р.

32. Спр. 2402. Дело об избрании депутатов от Украины для составления проекта “Нового уложения”. – 1775 р.

33. Спр. 2807. Дело о принятии мер смотрителями ранговых имений при захвате ранговых земель. – 1768 р. - арк. 1.

34. Спр. 3061. Дело о распространении указа Екатерины II о ликвидации отдельных судов для украинского казацкого войска. – 1769 р. - арк. 3.

35. Спр. 3784. По предложению графа Руянцева о предложении во все полковые канцелярии, магистраты и сотенные правления о выстатчении под отвоз для полков провiantа с обывателей лошадей. - арк. 110.

36. Спр. 4222. По предложению графа П. А. Румянцева с приложением расписания о произвождении жалованья и отправлении должностей канцеляристким служителям.

37. Спр. 5986. О представлении в Правительствующий Сенат доношением с прописанием тех обстоятельств для которых следует

находящихся при Малороссийской Колегии канцеляристов увольнять от звания и с прошениям на то указа. - Арк. 14.

38. Спр. 10000. По предложению гр. Румянцева о имени обивателям с квартирующих в них военнослужащих дружелюбия и ласкового обхождения. - Арк. 2.

39. Спр. 11680. По доношению коллежского канцеляриста Холодовского с прошением о представлении гр. Румянцеву-Задунайскому на благоразсмотрение о награждении его чином малороссийского сотника. - арк. 6.

Ф. 57. Рум'янцевський Генеральний опис Малоросії.

Оп. 1.

40. Спр. 39. Титульний аркуш до перепису купців і греків м. Ніжина, здійсненого прем'єр-майором Нижньогородського карабінерного полку М. І. Голенищевим-Кутузовим. – 1766 р. – Арк. 703.

41. Спр. 435. Інструкція П. О. Рум'янцева для проведення Генерального перепису в Миргородському полку. – 1765 р. – Арк. 11-14.

Ф. 59. Київська губерньська канцелярія.

Оп. 1.

42. Спр. 3555. Дело о командировиние пограничного доктора Ломана и двух лекарей в Запорожскую Сечь для борьбы с эпидемией. – 1760. - Арк. 11.

43. Спр. 6598. Грамота Катерини II про створення комісії для розгляду суперечки між українською старшиною та розкольниками в с. Климове. – 1756 р.

44. Спр. 7804. Указ Сенату канцелярії про порядок звільнення дворян у відставку та надання їм чинів при цьому. – 1775 р.

Ф. 64. Сотенні канцелярії.

Оп. 1.

45. Спр. 71. О назначение президента и членов II Малороссийской коллегии. – 1764 г. – Арк. 96-100.

46. Спр. 73. Укази Київської полкової канцелярії з оголошенням указів Сенату про заборону селянам подавати скарги на своїх поміщиків, про складання планів міст на Лівобережній Україні та з інших питань. – 1767 р.

Ф. 118. Васильковская пограничная таможня.

Оп. 1.

47. Спр. 60. Ордер фельдмаршала Румянцева таможене и переписка с Переяславской заставой о беспошлинном провозе вещей Сумским гусарским полком. – 1775 р.

Ф. 128. Києво-Печерська лавра

Оп. 1.

48. Спр. 3301. Розпорядження графа М. П. Рум'янцева, сина генерал-фельдмаршала, про виділення коштів й організацію “Рум'янцевської почесної варти” з 6 осіб біля місця поховання П.О. Рум'янцева Задунайського. – 1805 р. – Арк. 58-58а.

Ф. 267. Личный фонд профессора Павловского.

Оп. 1.

49. Спр. 50. Копия переписки кн. Репнина с Румянцевым, Кочубеем и Якубовичем. – 1795 г.

**Ф. 736. Канцелярия киевского, черниговского и новгород-
сиверского генерал-губернатора.**

Оп. 1.

50. Спр. 40. Переписка со II Малороссийской коллегией о порядке внесения в Генеральную опись мещан г. Киева. – 1766 р.

51. Спр. 67. Представления Второй Малороссийской коллегии от 20-го марта 1766 г. о принятии документов о разграничение земельных владений России с Польшей. – 1766 г.

52. Спр. 98. Журнал исходящих документов. – 1766 р.

53. Спр. 102. Рапорт П. О. Рум'янцеву про завершения перепису в Київському полку. – 1767 р. – Арк. 2.

54. Спр. 113. Доношение Второй Малороссийской коллегии о земельных спорах, монастырей, магистратов и старшины, о порядки присвоения чинов и т.д. – 1767 р.

55. Спр. 136. “Мнение” (думка) П. О. Рум'янцева, направлено в Сенат, про стан козацького землеволодіння з детальною характеристикою його розвитку в історичній ретроспективі, про становище посполитих й поступовий перехід їх у підданство до козаків. – 1768 р. – Арк. 1-4.

56. Спр. 153. Рапорт архіваріуса Герасима Адамовича в Малоросійську колегію про організацію розподілу і хід підготовки книг Генерального опису Лівобережної України до передання в Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське намісницькі правління. – 1783 р. – Арк. 72-81.

57. Спр. 201. Отчет Второй Малороссийской Коллегии в Сенат о крестьянских волнениях и вооруженных нападениях казаков на имения помещиков и старшины и захвате земель. – 1767 р.

58. Спр. 303. Письмо гр. П. Румянцева генеральной старшине с сообщением о назначении его главным командиром на Украину. – 1764. - арк. 1.

59. Спр. 470. Книги записи расходов денежных сум канцелярии П.А. Румянцева. – 1774 р.

60. Спр. 584. Доношение старшины и чиновников о повышение в званиях, уплате жалования, уволенных в отставку. – 1780 г.

61. Спр. 684. “Ода сиятельному графу Петру Александровичу Румянцеву Задунайскому на прибытие его сиятельства в Киев”, складена студентом філософії Київської академії Федором Григоровичем. – 1789 р. – Арк. 230-234.

62. Спр. 1102. Медицинские бюлетни о состоянии здоров'я и о смерти гр. Румянцева-Задунайского и описание похорон. – 1796 г.

Ф. 801. Суд земский Роменского повета.

Оп. 2.

63. Спр. 44. Дело об учреждение Малороссийской коллегии и об упорядочении судебного делопроизводства. – 1765 р. – Арк. 24-28.

Ф. 1709. Харківське намісницьке правління.

Оп. 2.

64. Спр. 47. Манифест Екатерины “О положение и обязанностях прописанных к заводам крестьян”. – 1782 р. – Арк. 547.

Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

Ф. 8. Київський університет Св. Володимира.

65. Спр. 139. Журналы путешествия Екатерины II от С.-Петербурга до Малой Росии и до Херсона Таврического с благополучным возвращением оттоль до Москвы и С.-Петербурга. – 1787 р. – Арк. 135.

66. Спр. 142. Указы Екатерины II и письма ее к Вяземскому, Долгорукову, Румянцеву-Задунайскому и др. 1762-1790 гг. – 1790 р. – Арк. 44.

67. Спр. 244. Дело об избрании в комиссию о сочинении проекта Нового Уложения, часть I, Малороссия. – 1766-1767 гг.

68. Спр. 536. Книга записи поступающих царских и сенатских указов, промеморий полковых канцелярий, решений генерального, полковых и городских судов и решений по ним Малороссийской Коллегии. – 1765 г. - арк. 115.

69. Спр. 583. Донесения и реляции Румянцева-Задунайского императрице Екатерине и Павлу Петровичу. – 1776 р. – Арк. 33.

70. Спр. 585. Реляции, доклады и письма Румянцева-Задунайского императрице Екатерине и Павлу Петровичу. – 1779 р. – Арк. 40

71. Спр. 587. Реляции и письма графа Румянцева-Задунайского к Екатерине II 4 января 1783 – октябрь 1784 гг. – 1784 р. – Арк. 15.

72. Спр. 642. Ордера Румянцева-Задунайского Малороссийской Коллегии. – 1778-1779 гг.

73. Спр. 694. Румянцев-Задунайский Петр Александрович – Вяземскому Александру Алексеевичу. – 1778 р. – Арк. 12.

74. Спр. 873. Румянцев-Задунайский Петр Александрович – Чернышеву Ивану Григорьевичу. – 1768-1769 рр. – Арк. 5.

75. Спр. 916. Румянцев-Задунайский Петр Александрович – Потемкину Григорию Александровичу, Завадовскому Петру Васильевичу. – 1776 р.

76. Спр. 1052. Ведомость и письма Румянцева-Задунайского, отправленные Голицыну, Д. Чернышеву, З. Енгельгарду, В. Безбородько, А. Потемкину, Г. Панину и другим лицам. – 1780 р. – Арк. 40.

77. Спр. 1110. Опись рапортов Петру Александровичу Румянцеву об избрании депутатов от войска Запорожского, в комиссию сочинения нового уложения. – 1767 р. – Арк. 8.

78. Спр. 1174. Рапорты и доношения Малороссийской Колегии и переяславского епископа Румянцеву-Задунайскому П.А. о поимке гайдамаков и защите православных церквей и священников от притеснения униатов и ответные ордера Румянцева-Задунайского Генеральному Суду и Колегии. – 1769-1779 гг.

79. Спр. 1245. Потемкин Григорий Александрович – Румянцеву-Задунайскому Петру Александровичу. – 1776 р.

80. Спр. 1276. Панин Н. Румянцеву-Задунайскому Петру Александровичу. Письма и записка 5 июля 1765 – 11 февраля 1766 г. Из С.-Петербурга в Харьков. – 1766 р.

81. Спр. 1284. Орлов Г. Румянцеву-Задунайскому Петру Александровичу. Письма и список артиллерийских сержантов, 14 октября – 27 ноября 1765 г.

82. Спр. 1287. Минних фон Румянцеву-Задунайскому Петру Александровичу. Письмо 19 февраля 1764 г. – 17 октября 1765 г. Из Ревеля.

83. Спр. 1345. Рапорт полковой Прилуцкой канцелярии Румянцеву о причинах, по которым часть жителей города не принимала участия в выборах депутатов. – 1767 р. – Арк. 14.

84. Спр. 1349. Представление Румянцева-Задунайского Сенату о поступающим к нему жалобам жителей об отдаче казенными палатами винного промысла на откуп. – 1784 р.

85. Спр. 1547. Указы Екатерины II, Павла I, Александра I, Сената, Синода, Черниговского генерального суда и губернского правления 1785-1802 гг. – 1802 р. – Арк. 195.

86. Спр. 1583. Примечания и возражения депутатов по внесенным в комиссию о сочинении проекта нового уложения законопроектам. – 1767 г.

87. Спр. 1620. Возражение Полетики на представление депутата Сергея Мишенинова комиссии сочинения проекта нового уложения. – 1767 г.

88. Спр. 1622. Указ Екатерины II комиссии сочинения нового уложения о продолжении работ только частных комиссий и о роспуске депутатов. – 17 декабря 1768 г.

89. Спр. 1623. Речь депутата комиссии сочинения проекта нового уложения (Полетики). – 1768 г.

90. Спр. 1745. Обращение депутатов Малороссийских полков и городов к своим представителям в комиссию нового уложения о передаче ими Екатерине челобитной с изложением общих Малороссийских просьб. – 1767 г.

91. Спр. 2439. Письмо Полетики посланное при возвращении мнения, предохранявшего права и привилегии Малороссийского шляхетства. – 1768 г.

Ф. 61. Кістяківський Олександр Федорович

92. Спр. 1085. Прошение малорусского дворянства и старшин с гетманом о восстановлении прав Малороссии. – 1764 р. – Арк. 26.

93. Спр. 730. Указы императрицы Екатерины II, Синода и Сената, распоряжения переяславской консистории басанскому протопопу 28 января – 28 декабря 1772 г. – 1772 р. – Арк. 21.

Ф. 96. Єрмолови

94. Спр. 7. Письма императрицы Екатерины II к генерал-фельдмаршалу графу Петру Александровичу Румянцеву-Задунайскому с 1768 г. По 1779 г.

Ф. 133. Кушнір-Марченко Костянтин Федорович

95. Спр. 55. Кушнір-Марченко Кость Федорович. Румянцевська ревізія 1767 р. Переяслівського полку Іркліївської сотні. – 1767 р. – Арк. 142.

Ф. 160. Київська духовна академія

96. Спр. 598. Указы Екатерины II Синоду и наставления епископа Могилевского и Полоцкого против унии и переписка по етому вопросу. – 1795 р.

Российский государственный архив древних актов (РГАДА)

Ф. 3. Дела, относящиеся до императорской фамилии – коллекция Государственного архива Российской империи

97. Спр. 12. Переписка по случаю вступления на престол императрицы Екатерины Второй. – 1762 г.

98. Спр. 20. Записка императрицы Екатерины о том в каком положение ее величество нашла Росийскую империю при вступлении на престол и какие перемены и исправления сделаны ее величеством.

Ф. 13. Дела об Украине

Оп.1.

99. Спр. 55. О малороссийских чинах из переписки Григория Теплова с подлинным указом Екатерины II. - 1762-1763 гг. - 55 арк.

100. Спр. 56. Записка о Малоросийском народе и Запорожцах.

101. Спр. 57. Собственноручная записка и манифест императрицы Екатерины II, а также проект и подтвержденный доклад Сената с приписками руки ее величества об учинении ревизии в Малороссии. – 1763 г. - 88 арк.

102. Спр. 62. Об упразднение звания Гетьмана в Малоросии, об имениях ему принадлежавших. – 1764 г.

103. Спр. 63. Об ограничении власти и прав по службе гетмана малороссийского. - 1764 г. - 23 арк.
104. Спр. 68. Об учреждении Малороссийской коллегии. – 1764 р.
105. Спр. 71. Всеподданныйшая просьба Войска Запорожского Низового о владении имь попрежнему землями. – 1765 р.
106. Спр. 73. Мнение малороссийского генерал-губернатора графа П. Румянцева о свободном переселении малороссиян. – Арк. 5.
107. Спр. 74. Примечания о изменении в управлении Малороссией. В бумагах графа Петра Румянцева. - 1765-1768 гг. – Арк. 12.
108. Спр. 76. Донесение императрице Екатерине II от графа Петра Румянцева о делах по управлению им Малороссией и Запорожским войском. - 1765 и сл. г. - 304 арк.
109. Спр. 78. Примечания генерал-майора Штофельна о запорожцах. – 1765 г. – 35 арк.
110. Спр. 82. Об учреждении в Малороссии госпиталей и о реформах в судопроизводстве этой страны. - 1766 г. – Арк. 5.
111. Спр. 83. Донесение графа П. Румянцева о неблагоприятных в Малороссии толках по поводу учреждения Комиссии для сочинения Нового уложения, о депутатах туда назначенных имы шляхетских притязаниях. – 1767 г.
112. Спр. 84. О деревнях, купленных в Малороссии на счет казны для графа П. Румянцева. – 1768 г. – Арк. 5.
113. Спр. 85. Донесения Малороссийской коллегии Императрицы Екатерины Второй. - 1777 г.
114. Спр. 87. Записка графа А. Безбородко о разборе дел криминальных в Малороссии. Без года. - Арк. 6.
115. Спр. 88. – О введении акциза в Малороссии. - 1771 г. - Арк. 14.

116. Спр. 93. Известия об управлении и доходах Малороссии, предоставленные графом Петром Румянцевым-Задунайским. - 1781 г. Части I и II. - ч. I-202 л., ч. II-235 л.

117. Спр. 97. Ведомости о малороссийских ранговых маетностях. – 1787 г. – Арк. 136.

118. Спр. 98. – О воспрещении личной продажи малороссийских помещичьих крестьян - 1790 г. - Арк. 4.

Ф. 204. Кабинет Павла I

Оп. 1.

119. Од.зб. 1. Рапорты Камянец-Подольского губернатора Ивана Гудовича гр. А. Безбородко и Павлу I о пограничных с Турцией делах. – 1798 г. – Арк. 36.

Опубліковані джерела

120. Акты по управлению Малороссиею гр. П.А, Рум'янцева за 1767 г. / Под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова// Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1891. – Т. 5. – Ч.3. – С. 93-136.

121. Андреевский А. Материалы по истории Южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774) / А. Андреевский. – Одеса: Изд. Имп. Одес. О-ва истории и древностей, 1886. – 272 с.

122. Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. - 1882. - №1. - С. 193-198.

123. Архив Юго-Западной Росии, издаваемый Комиссеею для разбора древних актов. – К., 1890. – Ч.5, Т.2. – 524 с.

124. Бумаги до управления Малороссиею графа П.А.Румянцева-Задунайского относящиеся // ЧОИДР. — 1861. — Т. 1. — Ч. 5. — С. 149.

125. Возражение депутата Григория Полетики на наставления Малороссийской коллегии господину же депутату Дмитрию Натальину // ЧОИДР. — 1858. — Т. 3. — С. 71-102
126. Высочайшая резолюция на доклад Сената. Обь определении вь Малоросии подкоморьев и о поступании по силе прав Малоросийских // Полное собрание законов Росийской империи. — СПб., 1830. — Т. XVI. - №11812. — С. 525-527.
127. Генеральная опись Малоросии // Киевская старина. — 1883. - №11. — С. 402-432.
128. Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. Показчик населених пунктів. — К.: Центр. Держ. Іст. Архів УРСР в м. Києві, 1959. — С. 4–12.
129. Два анекдота о гр. П.А. Румянцеве // Русский архив. — М., 1866. — С. 486-491.
130. Доклад графа П. Рум'янцева о разных мероприятиях по управлению Малоросией и собственоручные решения Екатерины II //Сборник Руского исторического общества. — С. Петербург, 1872. — Т. 10. — С. 9–21.
131. Доклад графа П.А. Рум'янцева имп. Екатерине II 1781 года // Киевская старина. — 1884. - №12. — С.693-702.
132. Документи і матеріали: Політична історія Гетьманщини XVIII ст./ під редакцією Л. Мельника. — К., 1997. — С. 87.
133. Законодательство Екатерины II. В 2-х томах. Т. 2 / Клеандров В.М., Кутьина Г.А., Новицкая Т.Е., Ноятов С.Л., и др.; Отв. ред.: Новицкая Т.Е., Чистяков О.И. - М.: Юрид. лит., 2001. - 984 с.
134. Записка генерального судьи Акима Семеновича Сулимы // Киевская старина. — 1884. - №1. — С. 136 – 137.

135. Записка о малороссийских чинах Андриана Ивановича Чепы // КС. – 1897. - №4. – С. 31-36.
136. Записка члена Малороссийской Коллегии, Григория Николаевича Теплова, составленная в царствование Императрицы Елисаветы Петровны: “О не порядках, которые происходят от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных Малороссии” // Записки о Южной Руси. - СПб., 1857. – Т.2. – С. 170-197.
137. Історія Русів. – М.,1846. – 257 с.
138. К истории Екатерининской комиссии для составления проекта нового уложения // Киевская старина. – 1885. - №9. – С.3-30.
139. К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII в. // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1901. – Кн. 15. - С. 20- 23.
140. Капніст В. Ода на рабство /В. Капніст. - М.: Правда, 1988. – 23 с.
141. Лист Катерини до Олсуфєва // Русский Архив. – 1863. – Т. 2. – С. 189.
142. Лист Сольмса до короля (Фрідріха) від 12 червня 1764 р.//
143. Манифест императрицы Екатерины II // Киевская старина. – 1882 - №5. - С. 308-315.
144. Материалы для биографии графа П.А. Румянцева-Задунайского // Киевская старина. – К.,1895. – №4. – С. 285-456.
145. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов, 1902. – С. 4-5.
146. Материалы для истории общественного и частного быта в Малороссии XVIII века. // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1899. – Кн. 13. - С. 60- 89.

147. Наказы малороссийским депутатам 1767 г. // Киевская старина, приложение. - 1888. - № 1 – 5, 8 – 12; 1889. - № 1 – 3.

148. Наставление выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении Новаго Уложения, г. Коллежскому советнику и члену той Коллегии, Дмитрию Наталину // ЧОИДР. – 1858. – Кн.3. – Смесь. – С. 51 70.

149. Наставление Губернаторам // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XVI. - №12137. – С. 716-720.

150. Наставление губернаторам. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1764. – 7 с.

151. Наставление, данное графу Петру Рум'янцеву, при назначении его малороссийским генерал-губернатором // Сборник Императорского исторического Общества. – С. Петербург, 1871. – Т. 7. – С. 376 – 391.

152. О беспорядках в полковых и земских судах // Акты по управлению Малороссиею гр. П.А. Рум'янцева, за 1767 г. – С. 40.

153. О запрещении тайного провоза товаров в Малороссию и из оной за границу // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XVI. – №12207. – С. 838.

154. О новом расписании губерний, с означением Генерал-Губернаторов // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXI. - №15171. – С. 135-137.

155. О порядке сношения комиссий, состоящих под департаментами комиссариата с генерал-губернаторами, губернаторами и канцеляриями их // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XVIII. – №13189. – С. 346-347.

156. О строжайшем взыскании личных и окладных недоимовь // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXIII. - №17173. – С. 480-482.

157. Об открытие продажи казенной соли во всех полковых Малороссийских городах // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XVIII. – №13188. – С. 345-346.

158. Об учинение Губернаторам, каждому в своей губернии, росписанные о присных городах и о всех уездах // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XVI. – №12259. – С. 926-927.

159. П.А. Румянцев: Документы и материалы. В 3 т. – М., 1953. – Т. 3. - 367 с.

160. Пам'ять о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи // Чтение в императорском обществе истории и древностей российских. – М., 1876. – Кн. 3. - С. 126-154.

161. Переписка графа П.А. Рум'янцева о востании в Украине 1768 г. // Киевская старина. – К., 1882. - № 10. – С. 89-118.

162. Петров Н. Разговор Великороссии с Малороссией (литературный памятник второй половины XVIII века) / Н. Петров // КС,- 1882,- № 2.- С. 313-365.

163. Письма Екатерины II к Олсуфьеву 1762-1789 // Русский архив. – М., 1866. – С. 391-421.

164. Письмо графа П.А. Рум'янцева-Задунайского к генерал-прокурору князю А.А. Вяземскому о награждение малоросіян чинами / под. ред. Н. Стороженко // Киевская старина. – 1891. - №1. – С. 176-177.

165. Плань романа из жизни Мировича и записка о нем Г.О. Квитки (Основяненко) // Русский архив. – М., 1866. – С. 470-481.

166. Предложение лубенского дворянского депутата // Наказы Малороссийским депутатам 1767 года и Акты о выборах депутатов в комиссию сочинения нового Уложения. – К., 1889. – С. 168 – 176.

167. Прощение малороссийских депутатов во время составления Уложения // Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах депутатов в Комиссию по составлению Уложения. – К., 1889. – С. 178.

168. Распоряжение графа П.А. Рум'янцева по управлению Малороссией // Черниговские губернские ведомости. – 1888. - №12. – С. 4; №13. – С.4 ; №23. – С.4; №25. – С.4; №33. – С.4.

169. Рескрипты и письма Императрицы Екатерины II // СИРИО. – Т. 1. – 1867.

170. Реформы в Малороссии при гр. Рум'янцеве // Киевская старина. 1891. № 8. С.478-493; № 9. С. 455-460.

171. Речи о поправлении состоянія Малороссіи // Киевская старина. - 1882. – № 10. – С. 120.

172. Рум'янцев П. А. О превратных толках, возбужденных в Малороссии манифестом о созыве депутатов в Комиссию Уложения 1767 г. / П.А. Рум'янцев // Акты по управлению Малороссиєю гр. П.А. Рум'янцева, за 1767 г. – С. 26.

173. Сборник русского исторического общества. – Спб., 1882. – Т. XXXVI. – С. 356.

174. Сведения о частной жизни и деяниях по гражданской и военной части графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского, извлеченные из высочайших рескриптов и собственноручных его писем.// Отечество записки. – М., 1823, - №42

175. Собственноручное наставление Екатерины II князю Вяземскому при вступлении имъ в должность генерал-прокурора // Сборник русского исторического общества. – С. Петербург, 1871. – Т.7. – С.345-349.

176. Сочинения Императрицы Екатерины II. В 3 т. / Под ред. А. Смирдина. – СПб., 1850. – С. 345.

177. Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упорядник Н. Сурева. Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України / Н. Сурева. – Т.6. – Запоріжжя : ЗНТН. – 2008. – С. 245-254.
178. Указ Екатерины II об учреждении малороссийской коллегии // Киевская старина. – 1883. - №8. – С.738-740.
179. Универсал гетьмана Разумовского, об ограничении права пеехода крестьян // Киевская старина. – 1885. - №7. – С.477-482.
180. Учреждения для управления губерний Всероссийской Империи // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XX. - №14960 – С. 906-907.
181. Фельдмаршал Рум'янцев: Сборник документов и материалов. – М., 1947. – 276 с.
182. Фельдмаршал Румянцев. Документы. Письма. Воспоминания. - Москва: Восточная литература, 2001. — 311 с.
183. Фельдмаршал Румянцев. Сборник документов и материалов. 1725—1796. – Москва : Госполитиздат, 1953. - 407 с.
184. Шугуров М. О записках графа Сегюра / М.О. Шугуров // Русский архив. - 1866. – Вып. 10. С. 234-245.
185. Южно-русский дворянин XVIII века // Киевская старина. – 1885. - №4. – С. 717-742.

Монографії, статті

186. Анисимов Е. В. Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра / Е. В. Анисимов. – М.: Мысль, 1986 – С. 64-85.
187. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

188. Аркуша О. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. Ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 286 с.
189. Багалей Д. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения.— 1892.— № 3.— С. 1-56.
190. Багалей Д. Состояние полиции в малороссийских городах XVIII в. / Дмитрий Багалей // Киевская старина. – 1882. - №8. – С. 379-382.
191. Бармак М. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2007. – 512 с.
192. Бекасова А. Герой Задунайский: кончина, погребение и пам'ять о нем / А.Бекасова // Наукові записки. – Т.19. Кн.1. – С.655-673.
193. Бекасова А. Семья, родство и покровительство в России: “домовое подданство” графа П.А. Румянцева: дис. кандидата історичних наук: 07.00.02 / Александра Викторовна Бекасова. – Санкт-Петербург, 2006. – 305 с.
194. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / М. Блок. - Таллин: Ээсти раамат, 1983. - 184 с.
195. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 - 1914) / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
196. Брикнер А.Г. Путешествие императрицы Екатерины II в Крым // Исторический вестник. - 1885. - Т. 21. – С. 123-178.
197. Буганов В. Полководцы XVIII века / В. Буганов, А. Буганов – Москва: Патриот, 1992. – 432 с.
198. Василенко М.Н. “Права, по которым судится малороссийский народ” як джерело державного права України XVIII ст. // Ювілейний

збірник ВУАН на пошану акад. Грушевського. – Київ, 1928. – Ч. 1. – С. 13-23.

199. Васильчиков А.А. Указы. Сочинения/ А. Васильчиков. – Т.1. – С. 311.

200. Висоцький О.Ю. Історія української культури / О. Висоцький. - Дніпропетровськ : НМетАУ, 2009. – 130 с.

201. Володько В. Народження української бюрократії. Як еліта Гетьманщини стала імперськими чиновниками. // Історична правда. – 2010. - Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2010/12/10/8417/>

202. Галь Б. “Не уступать ни на один шаг земли!” До історії розмежування малоросійських намісництв і Новоросійської губернії (1782-1783 рр.). // Історія і культура Придніпров'я. – Дніпропетровськ, 2009. - №8. – С.99-104.

203. Георгиевские Кавалеры: Сборник в 4 т. Т. 1: 1769-1850/ Укладач А.В. Шишов. – Москва: Патриот, 1993. – 543 с.

204. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні роки свого існування / В.О. Голобуцький. – К., 1961.

205. Голубець М. Історія України / М. Голубець. – Львів: Глобус, 1993.

206. Горенко Л. Українознавчі пріоритети національної освіти XVIII – першої половини XIX століття: концепції, проекти, перспективи. / Л. Горенко // Українознавство. – 2009. - №3. – С. 143-147.

207. Горобець В. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої пол. XVII — першої чверті XVIII ст./ В. Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1995.

208. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009.

209. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності і стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665 / В. М. Горобець – Київ, 2001.
210. Горобець В. М. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст. : тенденції, характер, етапи / В. М. Горобець, О. К. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. - №1. – С. 22-42.
211. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої пол. XVII-XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу) / В. Горобець. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000.
212. Горобець В.М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині / В. М. Горобець // Середньовічна Україна. – Київ, 1994. – Вип. I.
213. Градовский А.Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Собр. соч. А. Д. Градовского. -Т. I. - СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1880., С. 301-338, 18, С. 82, 93.
214. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М.С. Грушевський. - СПб: Общественная польза, 1906. - 512 с.
215. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1990. – 524 с.
216. Грушевський М. Історія України-Руси. / Михайло Грушевський. – Київ, 1913. – Т.1. – С. 257.
217. Грушевський М. Освобождение России и Украинский вопрос / М. Грушевський. – Санкт-Петербург: Типография т-ва “Общественная польза” Б. Подяческая, 1907. – 123 с.
218. Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.

219. Дашкевич Я. Гетьманська Україна: Полки. Полковники. Сотні. Лівобережжя / Я. Дашкевич // Пам'ятки України. – 1990. - № 2 - С. 11-13;
220. Демиденко Д. Асиміляторство чи автономізм: дилема ідейно-політичної орієнтації української управлінської еліти кінця XVIII – початку XIX ст./ Д. Демиденко // Держава та регіони: наук.-вироб. журн. Серія: Державне управління. - Запоріжжя : Класич. приватний ун-т, 2006. – С. 34-49.
221. Дяченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Вадим Архипович Дяченко. – К.: Наукова думка, 1959. – 532 с.
222. Ефименко А. История украинского народа / А. Ефименко. – С. Петербург, 1906. – 234 с.
223. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины, Малорусское дворянство и его судьба / А. Ефименко. – Москва:Либроком, 2011. – 440 с.
224. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП “Ліра ЛТД”, 2007. – 380 с.
225. Злобин Ю. Институт генерал-губернаторов в России в XVIII веке: становление и развитие. // Вестник Оренбургского государственного университета. – Оренбург, 2010. - №4. – С. 4-11.
226. Значение царствования Екатерины II-й // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1898. – Кн. 12. - С. 138-189.
227. Зозуля С. “Опис міста Ніжина 1766 року” – маловідома архівна пам'ятка середини XIX ст. / С. Зозуля, О. Морозов // Ніжинська старовина. – 2008. - №7. – С. 3-14.

228. З-під булави – під корону: друга половина XVIII ст./ Упорядник і автор передмови О.К. Струкевич: Ред. Кол. В.А. Смолій та ін. – К. : Україна, 2002. - С.8-9.
229. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. Ред.) та ін. – Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – Т. 2. – 800 с.
230. Каменський А. От Петра I до Павла I: реформи в России XVIII века./ А.Б. Каменский. – Москва, 1999. – 355 с.
231. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / А. Каппелер // Київська старовина. – 2001. – №5. – С. 34-42.
232. Клепацький П. Листування О.А. Безбородька з своїм батьком, як історичне джерело / П. Клепацький // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 280-285.
233. Клокман Ю. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг./ Ю. Клокман. – Москва: Изд-во АН СССР, 1951. – 207 с.
234. Коваленко О.В. Полтава XVII – XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Дис. Канд. Іст. Наук: 07.00.01 / Національний ун-т “Києво-Могилянська академія” / Оксана Валентинівна Коваленко. – К., 2009. – 278 арк.
235. Ковальський І.С. Генеральний опис 1765-1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні / І.С. Ковальський // Український історичний журнал. – 1962. - №2. – С. 97-101.
236. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996.- 317 с.

237. Кононенко В. Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини у десятиліття модернізаційних проектів / В. Кононенко // Український історичний збірник. - 2010. - Вип. 13. – С. 56-74.
238. Константинович Н. Обозрение Рум'янцевской описи Малоросии / Н. Константинович. – Чернігів, 1885. – 58 с.
239. Коробков Н. Фельдмаршал П.А. Румянцев-Задунайський / Н. Коробков. – Москва, 1944. – 64 с.
240. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К.: ІПЕНД ім. І. Кураса, 2008. - 452 с.
241. Кривошея В. Неурядова старшина Гетьманщини / В. Кривошея, І. Кривошея, О. Кривошея. – К.: Стилос, 2009. – 432 с.
242. Куліш П. Записки о Южной Руси / П. Куліш. – С. Петербург, 1856. – Т. 2. – 354 с.
243. Лазаревский А. Исторические очерки полтавской лубенщины XVII – XVIII вв./ А. Лазаревский // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1899. – Кн. 11. - С. 34- 189.
244. Лазаревский А. Описание старой Малоросии. В. 3 т./ А. Лазаревский. – Киев, 1888 – 1902. – 256 с.
245. Лазаревский А. Очерки Внутренней жизни Малоросии в XVIII в. / А. Лазаревский // Русский архив. – 1873. - №3. – С. 383.
246. Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти гр. П.А. Рум'янцева / А. Лазаревский //Киевская старина. – 1896. - №12. – С. 374 – 394.
247. Лазаревский А. Учитель гр. П.А. Рум'янцева-Задунайского Т.М. Сенютович / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1889. - №1. – С. 223 – 224.

248. Литвинова Т. “Поміщицька правда”. Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття / Т. Ф. Литвинова. – Дніпропетровськ : Ліра, 2011. – 732 с.
249. Ломиковський В. Словарь Малорусской старины / В.Я. Ломиковський. – К.: Типография Г.Т. Корчань-Ховицкого, 1894. – 32 с.
250. Лубенков Ю. Фельдмаршал службы российской / Ю. Лубенков. – Москва: Молодая гвардия, 1988. – 112 с.
251. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочий // Український аналітичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 104-115.
252. Максимович Г. Деятельность Рум'янцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г. Максимович. – Нежин, 1913. – 399 с.
253. Маркевич А. Южная Русь при Екатерине II. / А. Маркевич. – Одеса, 1893. – 31 с.
254. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – Москва: Типография Августа Семена, 1843. – 232 с.
255. Мартиненко Д. Тенденції розвитку мистецької освіти на Лівобережній та Слобідській Україні у XVIII ст. / Д. Мартиненко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2010. - №7. – С. 75-82.
256. Меерович Г. Румянцев в Петербурге./ Г.И. Меерович. – Лениздат, 1987. – с. 47
257. Миллер А. Империя Романовых и национализм / А. Миллер. - М.: Новое литературное обозрение, 2006. - 248 с.
258. Миллер Г. Сокращенное уведомление о Малой России (географическое описание) / Г.Ф. Миллер // ЧИОДР. – М., 1846. – Кн.4. – С. 58-68.

259. Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии / Д. Миллер // Киевская старина. – 1892. - №9. – С. 293 – 312.
260. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. - №2. – С. 118-220.
261. Мільчев В. Особливості адміністрування Запорізького козацтва владними структурами Російської держави впродовж XVIII ст. / В. Мільчев // Гілея. – К., 2011. – Вип.52. – С. 54-67.
262. Міронова І. Документальні матеріали про поштові та поштово-телеграфні установи на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.) / І. Міронова // Волинські історичні записки. – 2010. - Т.5. – С. 195-202.
263. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв.: в 3 т. / В. Мякотин. - Прага, 1926. – Т. 2. – 362 с.
264. Мякотин В. Прикрепление крестьянства Украины в XVII-XVIII вв. / В. Мякотин // Годишник на Софійський університет. – Т. 28. – Киев, 1927. – С. 83-99.
265. Надтока О. Світогляд української еліти II половини XVIII ст.: суспільні Парадигми /О. Надтока // Історичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 14-27
266. Оглоблин О. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 327 с.
267. Павелко В. Конец старой Малороссии// Киевская старина. – 1905. - №11-12. – 344 с.
268. Павловський М. Устав киевского цирюльнического цеха 1761 года / Мефодий Павловський // Киевская старина. – 1883. - №11. – С. 470-476.
269. Панашенко В. Військові товариші / В. Панашенко // Київська старовина. – 1998 - № 3. - С. 166-174.

270. Панащенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія / В. Панащенко // Національно- визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – Київ, 1998. – С. 252-276.
271. Панащенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.) / В. Панащенко – К., 1997.
272. Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). / В. Панащенко // Український історичний журнал. – Київ: Наукова думка, 1998. - №5. – С. 128-131.
273. Пасічник С. Напрями впливу російської влади на функціонування та розвиток гетьманського управління в XVIII ст. / С. Пасічник // Грані: Історія. – 2011. - №6(80). – С. 8-11.
274. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 83-92.
275. Песцова А. Судові реформи малоросійського генерал-губернатора Петра Рум'янцева / А. Песцова // Гілея. – К., 2009. – Вип. 21. – С. 3-12.
276. Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1. – 588 с.
277. Польской С. В. Истоки Манифеста 18 февраля 1762 г. “О вольности дворянства” / С.В. Польской // Государственное и муниципальное управление в России. История и современность. – Самара, 2004. – С. 46–64.
278. Прокопюк О. “Учреждение о конной почте в Малой России...” (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) / Оксана Прокопюк // Київська старовина. – 2007. - №4. – С. 129-138.

279. Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века / А.И. Путро. – Київ: Вища школа, 1988. – 140 с.
280. Репан О. Бунчукове товариство у 1735 – 1739 роках / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2001. – С. 37-38.
281. Репан О. Взаємини гарнізону Старосамарського ретраншементу з місцевим населенням: коні та навколо них / О. А. Репан // Запорозька Січ і українське козацтво: зб. наук. пр. – Київ, 2013. – С. 157-163.
282. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 р. / О. Репан. – Київ : КМА, 2009. – 195 с.
283. Репан О. Комісії у Старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750-1760 рр.) / О. А. Репан // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 10. – С. 14–22. 13.
284. Репан О. Мобілізація козаків Гетьманщини для воєнних походів у 1735-1739 роках / О. Репан // Київська старовина. - 2000. - № 1
285. Репан О. Одинківка-Одимківка у взаєминах населення та гарнізону Старосамарського ретраншементу / О. А. Репан // Січеславський альманах. – Дніпропетровськ, 2011. – Вип. 6. – С. 94–98.
286. Романовський О. До історії бюджетного права Гетьманщини за Кирила Розумовського / О. Романовський // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. В 2-ох т.— К., 1927.— Т. 1,- С. 779 — 785.

287. Ромащенко Л. Образ О. Безбородька в українській історичній прозі ХХ століття. / Л. Ромащенко // Українознавство. – 2010. - №2. – С. 241-244.
288. Рубан В. Краткая летопись Малой России / В. Рубан. – СПб, 1777. – 252 с.
289. Слабченко М. Два письма графа П. А. Румянцева к Я. А. Брюсу / М. Слабченко // Военно-исторический вестник издаваемый при киевском отделе Императорского Русского Военно-исторического общества. - Київ, 1910. — Кн. 7—8. — С. 169—171.
290. Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии ХУІІ-ХУІІІ вв. / М. Слабченко. - Одесса: Тип. акц. Южно-Руського печат. дела, 1911. – 292 с.
291. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны / М. Слабченко. – Миколаїв : ГИУ, 1925. — 325 с.
292. Слабченко М. Центральные учреждения Украины 17-18 вв. / М. Е. Слабченко. – Одеса, 1918. – 96 с.
293. Слизькоух А. Заходи малоросійського генерал-губернатора П.О. Рум'янцева по реформуванню поштового зв'язку в Україні / А. Слизькоух // Український іст. збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 66-79.
294. Смолій В. Українська державна ідея ХVІІ — ХVІІІ століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ: Альтернативи, 1997. – 368 с.
295. Смолій В. Український політичний проект ХVІІ ст.: становлення національного інституту влади / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ: Інститут історії України, 2014. – 194 с.
296. Соловйов С. История России с древнейших времен / С. М. Соловйов. – Москва: Военная литература, 2001. – Т. 26. – 249 с.

297. Степанков В. “Нова” парадигма давньоросійської історії: очищення від імперських міфів чи легітимізація ідеології російського самодержавства / В. С. Степанков // Проблеми дидактики історії : збірник наукових праць / [редкол.: С. А. Копилов (голова, наук. ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Випуск 3. – С. 3 - 9.

298. Степанков В. Вплив суспільно-політичних перетворень у Гетьманщині середини XVII ст. на статус селянства та формування його соціальних ідеалів / В. Степанков // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНА України, 2006. – Вип. 15. – С. 321-331.

299. Стороженко І. Генезис організаційних структур українського козацтва / І. Стороженко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 21 – 40.

300. Стороженко Н. Реформи в Малороссии при графе Рум'янцеве / Н.В. Стороженко. – Київ, 1891. – С.27.

301. Струкевич О. Друга Малоросійська колегія та політична автономія України 1768 – 1780 / О. Струкевич // Старожитності. – 1993. - № 7. – С. 45-58.

302. Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття. / О.К. Струкевич. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 28.

303. Струкевич О. Підданство України-Гетьманщини монархові-це відмова від власних інтересів чи засіб їх реалізації? / О.К. Струкевич // Література та культура Полісся : збірник. - Ніжин, 2002. - Вип. 20 : Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XI-XX століття). - С. 50-53

304. Таїрова-Яковлєва Т. Гетьманщина та її інкорпорація у Російську імперію / Т. Таїрова-Яковлєва, О. Миллер // Західні окраїни Російської імперії. - Москва, 2006. - С. 33-54.
305. Тарапыгин Ф. А. Известные русские военные деятели. Краткое их жизнеописание / Ф.А. Тарапыгин. — СПб.: тип. И. В. Леонтьева, 1911. — С. 20 — 22.
306. Ткаченко М. Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії // Україна. — 1924. — № 3. — С. 39 — 52
307. Толстой А. История государства Российского от Гостомысла до Тимашева / А. Толстой. — М.: Художественная литература, 1981. — Т. 1. — С. 43.
308. Туркестанов Н. Н. Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (губерний): 1777-1796 / Составлен князем Н. Туркестановым. - СПб., 1869. - С. 1-124.
309. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. — К.: Інститут історії України, 2014. — 671 с.
310. Федірко А.М. Патріотично- освічена еліта Новгород-Сіверського на рубежі XVIII –XIX ст. / А.М. Федірко // Український історичний журнал. — 1998. — № 2. — С. 23-32.
311. Фицик Л. Виникнення та еволюція української козацької старшини Гетьманщини 1648 – 1782 рр. (Історіографія проблеми): Дисертація канд. іст. Наук / Л. А. Фицик — Київ, 2007. — 179 с.

312. Філінюк А. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.
313. Шамрай С. Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцевським описом / С. В. Шамрай // Записки історично- філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Т. 6. – С. 91 – 112.
314. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. / А. Шафонский. – К., 1851. – С. 98-99.
315. Шейко В.М. Історія української культури / В.М. Шейко. – К.: Кондор, 2006. – 264 с.
316. Шерер Ж. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: пер. з фр. В. Коптілов / Жан-Бенуа Шерер. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
317. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII- початку XVIII століття / Н. Яковенко. – Київ: Laurus, 2012. – 472 с.
318. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст./ Н. Яковенко. - Київ: Генеза, 1997. - 380 с.
319. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках / А. Яковлів. – Варшава, 1934. – С. 72-175.
320. Яценко В. Козацтво Гетьманщини в російській імперській політиці XVIII ст.: процес станової інтеграції / В. Б. Яценко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. - № 556. Історія України. – Харків, 2002. – Вип.5. – С.33-41.
321. Яценко В. Малоросійські козаки в другій половині XVIII ст. (інтеграція до загальноімперського стану) / В. Б. Яценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2003. – Вип. 6. – С. 136 – 140.

322. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750-1850./ D. Saunders. - Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985.